Спогади

Коли я вчився[4], ще за царату, в 7–8 класах Охтирської гімназії, серед інших предметів у нас був "воєнний строй" (проходили основи військової муштри, стрільби). В разі війни нам повинні були дати чин прапорщика. Ось така була моя військова освіта.

У 1917 році я вступив до природничого відділу фізико-математичного факультету Харківського університету. Прізвище моє тоді було Давидів.

Березневу революцію народ зустрів, як свято: скільки надій з’явилося! (Жовтнева — не те, не та реакція). Після березневої український національний рух почав відроджуватися. Новостворена Центральна Рада проголосила українську національну маніфестацію. На майдан Хмельницького вийшли тисячі людей під жовто-блакитними прапорами. Була тут і частина трупи Садовського. Я був саме тоді в Охтирці, але чув про це і читав у газетах. Незабаром Центральна Рада перетворилася в парламент з різними партіями: там були російські есери, дві єврейські партії, навіть більшовицька фракція.

З вересня 1917 р. почалося моє навчання на першому курсі Харківського університету. А на початку квітня 1918 р. до Харкова зайшла частина альянсу — німці і війська Центральної Ради в особі 2-го Запорізького полку на чолі з полковником Болбачаном (в "Днях Турбиных" його виведено під прізвищем Болботун). Я кинув студії і вступив до полку. Батько мій був у війську, десь в Естонії. Мати залишилась вдома одна, вона не знала навіть про мій вчинок. Я хотів боронити Україну, хоч і не мав потягу до воєнної справи. Наш курінь розташувався в приміщенні жіночої гімназії. Знову почалася муштра, тільки українською мовою. Рій мав у своєму складі 10 чоловік, чота — 20, сотня —100 чоловік. Крім того, ройовий вважав за потрібне нас трохи просвітити, бо люд був різний — студенти, робітники. Казав, що

Центральна Рада обіцяє тим, хто у війську, дати землі більше, ніж іншим. За службу ми одержували платню, за участь в бою платили окремо. Не подобалась мені ота платня — не за гроші я йшов служити. Постачання було добре, бо багато чого лишилося від царської армії. Морока була одна — де дістати сіру смушкову шапку з червоним шликом?

Через тиждень полк Болбачана пройшов через Харків церемоніяльним маршем. Приймав парад генерал Натіев, осетин. Рушили на південь. Сотник Борис Гоженко, який скінчив Кам’янець-Подільську гімназію і прагнув вступити до університету, дізнавшись, що я там учився, поклав мене в поїзді коло себе і розпитував про університет. Доїхали до станції Лозової, де вже були німці. Звідти повернули в Крим (з Кримом питання було спірне: німці віддавали його Україні, а більшовики казали, що там татари). Тут німців не було. На великих станціях зупинялися — церемонійні марші, огляди козацьких сил. Болбачан показував українське військо місцевій людності. Жінки і діти виходили назустріч. Перекупки не хотіли брати гроші за продукти. Проїжджали через одну німецьку колонію. Місцеві жителі привели якогось "більшовика", щоб "військо його судило", — несимпатичного грека з перснями. Сотник скомандував розстріляти.

Доїхали до станції Мелітополь. І раптом — що таке? Бачимо триколірний прапор: білий, червоний, синій — прапор білої гвардії. Виявляється, на день раніше перетнув нам дорогу загін генерала Щербачова, який ішов на злуку з генералом Денікіним. Козаки повискакували з вагонів, вивісили жовто-блакитний. З’явилася делегація від Щербачова до Болбачана: "Для чого нам ворогувати? У нас спільний ворог — більшовики. Завтра вранці ми покидаємо станцію, і ви берете владу на себе".

Викликає мене сотник:

— Пане Давидів! Вас кличе полковник Болбачан!

Полковник із своїм штабом перебував у першокласному вагоні цього ж ешелону. Доповідаю йому:

— Козак першого куреня першої сотні Давидів!

— Ви студент?

— Так!

— Так от, я роблю вас комендантом станції Мелітополь.

— Але ж я не старшина, а рядовик, і не знаю обов’язків коменданта.

— А зараз старшина на вагу золота. На Чонгарському мосту точаться бої… А любов до України підкаже вам ваші обов’язки. Видати пану Давидову нову шинелю, шаблю і наган! Ідіть до російського коменданта станції приймати від нього комендатуру.

Іду. Мені неповних дев’ятнадцять років. Походжає поручик. Глянув на мене, здає телеграф (система Бодо, Морзе).

Кажу:

— Давайте опис.

— Я принимал от большевиков без описи…

Через годину ешелон відходить. Я залишаюся один — представник війська Центральної Ради, всієї України. Зайшов начальник станції, просить, щоб пан комендант дав дозвіл на відхід поїзда на північ, на пропуск громадян.

Спати ліг на дерев’яній канапі, під голову — шапку, накрився шинелею.

На другий день повалили прохачі: двірники питались за мітли; одна жінка просила, щоб розстріляли її чоловіка-більшовика, та ін. З’явився кореспондент "Мелітопольського листка" брати інтерв’ю про становище на фронті. Я із знанням справи йому розказав, що наші війська підійшли до Чонгарського мосту і немає сумніву, що після запеклих боїв ми звільнимо землю від більшовиків.

Серед дня прийшли двоє: один вертлявий, другий — опецькуватий.

Рекомендуються:

— Городской голова и представитель земства. Приглашаем вас на банкет по поводу освобождения Мелитополя от большевиков.

Який я не був сопливий, але тримався з гідністю, говорю з ними тільки українською мовою. Прийняв запрошення.

— Мы пришлем извозчика. Банкет будет в ресторане гостиницы.

Увечері приїхав візник у циліндрі. Я при повному параді, тобто з шаблею, сідаю. Проїхали тих кілометрів два, що відділяли станцію від міста. Біля готелю кидаються мене зустрічати:

— Вот они! Господин товарищ комендант…

Ведуть до залу. Я думаю: "Тут, звичайно, чужі мені люди — міщани, буржуазія. Головне — триматися гідно, адже я представник української армії". Садять посередині, на почесному місці. Питають, як я дивлюся на те, щоб випити. Потім об’явили:

— Украинская власть в лице коменданта не возражает выпить… Пускай живет вольная Украина!

Практика випивки в мене була невелика, а тут налили великий стакан нерозбавленого спирту. Куди дінешся? Випив, та ще й гордо не запив водою. Пропонували повторити, але відмовився:

— Я на службі. Один випив, більше не можу.

Поцікавились, чи можна бал, бо більшовики не дозволяли. Я не проти. Жінка голови просить мене відкрити бал. Відстебнув шаблю, пішов з нею. Танці я любив, але від вальсів у мене завжди крутилась голова. Крім того, боявся наступити їй то на ногу, то на шлейф. Тому пройшов всього один круг, а як порівнявся з стільцем, довів жінку до місця і поцілував їй руку. Це викликало загальне захоплення. Коли всі закінчили вальс, я пристебнув шаблю, сказав, що служба чекае — мушу йти, подякував товариству, шарконув ногою, вклонився і пішов до виходу. Візника на вулиці не було, тому пішов пішки. Тут мене якось одразу розвезло. Заносило добряче, поки дістався до станції. Відіспався на лаві.

Пройшло днів два. Почався рух поїздів на південь. На станцію якось прибув поїзд, що йшов до Сімферополя. Я вийшов на перон. Раптом бачу — вискакує з чайником з вагона… Я впізнав його відразу. Справа в тому, що в Харкові я годувався в одної господині. Туди, крім інших, приходив харчуватися один покомісарений студент, який голосно крив Центральну Раду. З ним сперечатися було небезпечно. Потім він зник. А тепер він мені попався. Це був той студент. (А до мене тим часом прибули вже під начальство десятеро козаків з полку імені Костя Гордієнка). Я аж затрусився. "Ах ти ж, стерво!" — і зразу вирішив помститися за образу влади. Він повертається назад. Я при своєму параді входжу за ним у вагон. Бачу — порпається у благенькому кошику.

— Товаришу Комісар, доброго здоров’я!

Рвучко обернувся, зблід.

— Де ж тепер ваш портфель, наган? Куди їдете? Які завдання маєте?

Він раптом мене роззброїв. Тихо каже:

— До старої матері…

А в мене теж удома мати. Як вона там, бідна? Я нічого не сказав, повернувся і вийшов з вагона. Дозволив третій дзвінок. Дивився вслід поїзду, що віддалявся, і думав: "Цікаво, як би він вчинив, якби ми помінялися місцями? Чи пожалів би він?"

Днів через два після цього з’явився в місті комендант. Вісім разів поранений, наспіх українізований. Він швидко екіпірувався, бо все реквізував. Мене він призначив своїм значковим (тобто ад’ютантом) і використовував мою грамотність для написання наказів, які починались майже завжди однаково: "Забороняється…" Мені він теж радив не соромитися з реквізицією:

— Посадовим особам дозволяється.

Почала виринати українська інтелігенція. Прийшла делегація, душ 5–6. Серед них Залізняк — батько того, що був членом "Союзу Визволення України" (за кордоном). Пропонували свої послуги. Комендант швидко розпився, почав влаштовувати оргії і за все змушував платити земство. Мені все це дуже не подобалось, але змінити я нічого не міг.

Наше військо в цей час підійшло під Сімферополь, а кінний полк ім. Костя Гордієнка — під Бахчисарай. Там організовували "джамбули", щоб татари воювали за свою самостійну Кримську державу.

А в Києві тим часом стався гетьманський переворот. Німці надумали українську армію роззброїти. А в Керчі були ще більшовики. Болбачан вирішив дати німцям опір. В полку почалась бойова підготовка; втім, уклали з німцями договір: армію нашу вони залишають, але ми негайно виходимо з Криму, бо за Брестським миром то їхня територія.

Через Мелітополь проїздив полковник Генерального штабу колишньої царської армії. Він закликав мене до свого вагона, розпитав про коменданта міста. Після того наказав заарештувати його і віддати під суд (той потім через два дні втік). А я повернувся до свого куреня.

Від упорядника

Державний переворот генерала Скоропадського, який став гетьманом України, відбувся 29 квітня 1918 року завдяки активній німецькій допомозі. Політика нового уряду була суперечлива. З одного боку, почалося масове заповнення українських державних установ царськими урядовцями, що хмарою посунули з Московщини, українське військо переповнювалося російським офіцерством, переслідувалися українські діячі, зазнавали утиску українські газети й часописи демократичного спрямування тощо. Водночас перший період гетьманщини був позначений відродженням української науки, освіти, культури. Відновилося навчання в Київському університеті. Борис Давидів до вступу як доброволець у 2-й Запорізький полк, яким командував тоді ще підполковник Петро Болбачан, був студентом Харківського університету, студіював природничі науки на фізико-математичному факультеті. Становище військового з ’єднання підполковника Болбачана, проти якого рішуче виступало німецьке командування, дедалі ускладнювалося… Студентам-доб-ровольцям старші командири порадили вертатися до студій. Тепер Борис Давидів продовжив навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету. Водночас, заробляючи на хліб, працював у Міністерстві шляхів. Завдяки перемозі військ Директорії гетьманщина перестала існувати 14 грудня 1918 р. Відновлено Українську Народну Республіку. Але почалася друга війна з більшовиками. Українські війська 5 лютого

1919 р. залишили Київ. Через короткий час Директорія опинилася аж у Кам’янці-Подільсько-му. Українські війська, оточені більшовиками, білогвардійцями, поляками, контролювали всього кілька повітів Поділля. Українській Народній Республіці загрожувало цілковите падіння, а відтак — прощавай тоді, незалежність і українська державність. І обдарований студент Борис Давидів, який, усвідомивши себе українцем, понад усе любив рідну Вітчизну та її свободу, вирішує знову братися за зброю. Віднайдені (написані) спогади й починаються з того, як двоє юних українських борців пробираються до Кам’янця-Подільського…

(Віднайдений машинописний оригінал починається з 26 стор.)

… не повинен бачити, що на подвір’я господи, яка править за перевалочний пункт особам, котрі потай пробиваються з Києва до Кам’янця, зайшли незнайомі люди. Тут сувора конспірація!

Ми пройшли, мабуть, з півкілометра, поки Галя не завернула на вузеньку стежку, що вивела нас на город, а далі й у садок. Я ледве одривав очі від пишного картоплинного бадилля й гудини з гладенькими огірками — тої невибагливої простої краси, по якій я так стужився, живучи у великих містах.

У садку Галя наказала мені присісти між високими рожами в цвіту й тихо чекати на неї, а сама, сховавши трохи віддалік у кущі свою торбинку, тихо, як кішка, пройшла в хату.

Нарешті я опинився на самоті, милуючись різноколірними рожинами, блакитним небом і тишею. А втім, у цій лагідній тиші чулася десь із півдня, мов приглушений гуркіт весняного грому, далека артилерійська канонада. То десь під Жмеринкою знову почався перерваний на ніч бій і тепер присувається до сумирної зараз Вінниці… Хто зна, чиї то били гармати — українські чи більшовицькі, але мені нараз так захотілось спокою, коли не чути стрілянини, не ллється людська кров, не чути

стогону поранених і ніщо не порушує гармонії миру, злагоди й краси, якими сповнена була довколишня природа. Та якби ж то!..

Хвилин через п’ятнадцять прийшла Галя й, прихопивши свою торбинку, сказала, що можна заходити до хати: все гаразд.

Галя познайомила мене з господарем, коротко сказавши йому: "Мій товариш", — і цього було досить, щоб господар, не розпитуючи мене, хто я такий і чого мені треба по той бік фронту, потиснув мою руку й запросив сідати. Це був літній серйозний чоловік, з вигляду або вчитель початкової школи, або дрібний конторник. Говорив він тихо, хоч, крім нас, у приміщенні нікого не було, і важко було сказати, чи він удівець, чи й досі парубкує, чи просто вислав свою дружину на час нашої розмови кудись із хати.

— Так от, загальне становище на сьогодні таке, — почав він свою інформацію, присівши й сам до столу. — Наше військо обходить Жмеринку, і бої точаться вже під Браїловом. За кілька днів Жмеринка впаде, хоч туди раз у раз підкидають нові сили, зняті з інших фронтів. Три дні тому на сході від Вінниці чулась рушнична та кулеметна стрілянина; як потім виявилось, то пробивалась якась повстанська група на з’єднання з нашою армією. Взагалі повстання спалахують скрізь, де побували більшовики й спробували стягати з селян свою "развьорстку". Кілометрів за двадцять п’ять на захід від Вінниці більшовиків уже нема: їх позганяв відтіля отаман Саранча, що стоїть на чолі селянського загону, проте у самій Вінниці ще є досить їхнього війська, але почуває воно себе дуже непевно. Ну, а тепер вам треба спочити після дороги, але перше поснідаємо.

Господар приніс глечик молока, нарізав хліба, засмажив на кухні яєшню, і я, після вчорашнього вимушеного напихання себе будь-чим, з смаком попоїв нормальної простої їжі, не відстаючи від Галі, яка вчора, мабуть, цілий день постилась, адже наїдки в її торбі були призначені для камуфляжу, а не споживання.

— А тепер спіть досхочу, бо попереду ще велика вам дорога, а я піду до міста — дізнаюсь про новини, — сказав господар, ведучи нас до суміжної кімнати, де поклав Галю на ліжку, а мені постелив на тапчані, щільно причинив за собою двері й зник.

От тепер, звільнившись від постійної внутрішньої напруги й почуваючи себе в затишній тихій кімнаті цілком безпечно, я враз відчув страшенну втому й миттю заснув.

Прокинувся я далеко по полудні, коли Галя, злегка причепурившись, пішла до суміжної кімнати, де господар ставив на стіл скромний, але поживний обід.

— У місті дуже напружене становище, бо на фронті, з усього видно, в них кепські справи. Евакуюються установи, на вулицях багатьох перехожих спиняють і перевіряють документи, на виходах з міста стоять застави, тож вийти просто на Літинський шлях — неможливо, — розповів господар, доївши борщ, і перед тим, як узятись за гречану кашу, трохи подумав і додав: — Ви переночуєте в мене ніч, а на світанку я перевезу вас своїм човником через Буг; там пройдете яку версту лугом, вийдете на Літинський шлях і отак обминете всі застави. У Літині їх уже нема, але на шляху треба бути дуже обережними.

Ніби жива наочна ілюстрація до сказаного, вуличкою повз хату промчав кудись заклопотаний вершник, і господар поспішно сказав:

— У разі чого — ви двоюрідні брат і сестра, мої родичі, що приїхали з Києва за провізією. На тому твердо й стійте. А вашу торбинку, — сказав господар, повертаючись до Галі, — я вже сховав між дровами.

Проте все обійшлось гаразд, лише ввечері прибігла сусідка позичити сірників, з якими стало сутужно у Вінниці, але ми перейшли на той час у суміжну кімнату, бо нині, як каже господар, не можна покладатись на щирість навіть своїх сусідів.

Перед тим як покласти нас спати, господар, щоб розважити нас, розповів про деякі чутки, які повзуть тепер по Вінниці.

— Подейкують, що знаменитого Боженка вже нема: загинув десь на Волині. Але не в бою його забито, а просто дуба дав з перепою, бо дуже любив чолов’яга чарку. Поховали його поспіхом у якомусь селі на майдані, бо почався наступ нашої армії, а як тільки не стало в селі більшовиків, тамтешні дядьки розкопали могилу, витягли Боженків труп і викинули за село собакам на розтерзання… Ну й штукар же був той Боженко! Навесні, коли він прийшов зі своїми таращанцями до Вінниці, то витворяв тут таке, що навіть командири інших більшовицьких частин, що прибули з Росії, тільки головами похитували, дивлячись на Боженкові коники… З такою вдачею Боженко був би цілком до пари Махнові, а тримався чогось Щорса. Кажуть, ніби цей таки стримував таращанського батька, бо інакше він зі своїми шибайголовами весь світ догори ногами поставив би…

— Я таки забалакався з вами, — похопився господар, глянувши на дзигарі, що стиха цокотіли на стіні, відмірюючи час. — На добраніч! Завтра рано збуджу вас, — і він вийшов із кімнати десь переспати й собі.

Рано-вранці, коли сонце кинуло перше проміння на тихоплинну воду Бугу, господар перевіз нас на протилежний берег, побажав щасливої дороги й мерщій поспішив назад, щоб, бува, хто не побачив його на річці.

За ніч на траву впала роса, і довелось до колін закасати холоші й скинути взуття, щоб не забрьохатись, ідучи навпростець лугом. Ми довго йшли і тільки там, де почались поля достиглої пшениці, а позаду ледве майоріли вдалині вінницькі будівлі, вийшли на широкий Літинський шлях, обсаджений з обох боків старими липами.

На шляху нікого не було, однак через якийсь час з бічного путівця вийшов цілий ярчак дівчат та молодиць, що попрямували теж у

літинському напрямі. Це було на руку нам, і Галя одразу ж приєдналась до гурту, але я з обережності пішов другим боком узбіччя.

Безжурні дівчата завели якоїсь веселої пісні, і отак безтурботно ми пройшли верст зо три, коли назустріч нам заторохтів віз, запряжений, як і скрізь на Поділлі, двокінь, а на возі, раді, що їдуть від фронту, а не на фронт, сиділо п’ятеро нервоноармійців. На мене й мою студентську тужурку вони не звернули анінайменшої уваги, повернувшись усі до дівчат, а один із них жартома навів на них свою рушницю. Дівчата урвали пісню й заверещали, червоноармійці зареготали, і віз помчав далі.

Після цієї зустрічі дівчатам більше не співалось, і через версту ми увійшли в якесь сільце, переділене шляхом на дві частини.

Посередині села озброєний вершник зліз з коня й став пильно обмацувати воза якогось дядька, що мимрив щось до насупленого вояки на своє виправдання й, видимо, благав пустити його душу на покаяння. Це врятувало мене, бо я сквапно замішався між жінками, і, поки увага вершника була зосереджена на селянському возі та його хазяїнові, ми тихенько обминули небезпеку.

Ми пройшли уже від Вінниці верст з двадцять і не натрапляли ні на кого, та ось за версту, де кінчались придорожні липи, стало видно величеньке село. За рівчаком селяни складали в копи скошену пшеницю і, зайняті роботою, не звертали на перехожих уваги. Та нам з Галею треба було розпитатись. Ми присіли на горбочку край рівчака і переждали, поки наші подорожні відійдуть подалі. Тут перший узяв слово я:

— Чи є у селі військові?

Літній селянин зизом глянув на мене й, не одриваючись від роботи, невдоволено буркнув:

-Є.

— А які саме — більшовики чи які інші?

— А хто його знає, нам до них діла нема, — ухильно відповів дядько, навчений з гіркого досвіду інших не розпатякувати з незнайомою людиною, щоб не заплатити за це своїм життям.

— Жиди й москалі є між ними? — допитувався я, і дядько, кинувши роботу, уважно оглянув мене й вже лагідніше відповів:

— Є, та ще й чимало.

Жінки теж кинули роботу, приглядаючись до нас, а одна підійшла ближче й сказала:

— Вони тільки в нашому селі й держаться ще, а там далі і духу їхнього нема.

— Там далі скрізь, — додала, підходячи ближче, якась молодиця. — Саранча так наполохав їх, що вони й ступити за село бояться.

Тепер картина була ясна: в село нам не можна потикатись.

— А як нам обійти ваше село? — спитала Галя, і дядько, бачачи, що ми ніби свого пір’я птахи, повагом відповів:

— Якщо вам треба обминути їх, то йдіть оце стернею в ліву руку, поки не дійдете до ріллі, що тягнеться ген-ген аж проз село. З краю села всю ріллю видно як на долоні, тим-то на ріллі не гайтесь, а швиденько перебіжіть через неї. Он там, за ріллею, — показав дядько простягнутою ліворуч рукою, — кущі видно, а за кущами гайок починається, то в тому гаю ніякого чорта немає, хіба що, може,

Саранчевого хлопця надибаєте: там вони часом на розвідці бувають, а з нашого села туди й близько ніхто не сунеться…

Ми подякували дядькові й люб’язним тіткам і круто завернули ліворуч, непомітно просуваючись між копицями до ріллі. Навколо тихо, лиш з села чулося здалека, як закукурікав півень, возвіщаючи про свою чергову перемогу над слабкою курячою статтю. На душі неспокійно, бо наближаємось до нашого Рубікону, де розв’яжеться наша доля — життя або смерть.

Та ось за кілька кроків і рілля. Ми присіли за останньою копицею перепочити і порадитись.

— Я піду перша, — сказала Галя, — йтиму поволі, ніби шукаю корову абощо. Коли вже перейду за середину, рушайте й ви. Зійдемось за кущами.

Галя підвелась і вже хотіла була йти, коли обернулась до мене й тихо промовила:

— Якщо зі мною щось станеться — стрілятимуть і влучать, хапайте мою торбину й щодуху біжіть далі. Не спиняйтесь біля мене. Ну!..

І Галя спокійно пішла по ріллі.

Я роззувся, щоб легше було бігти, й плазом підліз до ріллі. Та й велика ж ця рілля — мабуть, три чверті версти буде завширшки, як не більше! А Галя спокійнісінько, як ніде нічого, йде собі по ній босоніж, ще й торбинкою своєю помахує…

Навколо — тиша. Не чути ні птахів, ні людей, навіть коники на стерні не стрекочуть. Здається, все розтануло в палючій спекоті літнього дня й вимерло…

Та ось Галя наближається до половини ріллі. Хай перейде ще трохи за половину. Здасться, вже перейшла. Ну, ще трохи! Тепер вона вже напевно ближче до тих кущів на протилежному боці ріллі, як до мене. Серце калатає в грудях від нетерплячки. Тепер — дай Боже прудкості!

Я зриваюсь і мчу на весь зріст уперед. Ноги ледве торкаються зсохлих брил землі, на очах виступають від шаленого бігу сльози, серце — як не вирветься з грудей… Раптом два сухі постріли почулись від села, і дві кулі продзижчали — одна позад мене, друга над головою. Не влучили! Та й де їм влучити, коли, після пострілів, я так метнувся вперед, що, здасться, лечу швидше за ворожі кулі!

Майже одночасно з Галею я наосліп кидаюсь у рятівні кущі, бо під ногами вже не чую вибоїн ріллі. Падаю ницьма на землю знеможений, щоб хоч трохи перевести дух. Десь неподалеку стрекотить коник, цвірінькнула якась пташка, стурбована нашою появою, але позаду — тихо. Правду казав той дядько перед селом: за нами ніхто не погнався, лиш двічі вистрілили задля профілактики. Тільки й того!

Але все ж — безпечніше бути подалі від села, де ще сидять вони. Трохи відсапавшись, ми вилазимо з кущів і мерщій поспішаємо до перших дерев гаю. Отут, під зеленим листяним наметом яворів та грабів, де позаду не видно ні ріллі, ні села, ми нарешті в цілковитій безпеці. Бурхлива радість життя так проймає мене й Галю, що ми спинились, глянули усміхнені одне на одного й кинулись в обійми. Галя тричі поцілувала мене в губи, чоло й щоку і вдячно озирнулась навколо… Але хай не подумає сучасний читач, що з цієї хвилини починається романтична зав’язка! Ні, ми тільки тимчасові супутники, товариші в небезпеці й порятунку, і ми не споганили чимось більшим нашу зоологічну радість буття, що так нестримно вихопилась у нас обох. До того ж у мене вже вистигало якесь ніжне почуття до Віри Баглій, про яке, мабуть, догадувалась Галя, і їй не могло й на думку спасти зрадити довіру своєї товаришки. То був інший час, інші й люди…

Ми пройшли навмання трохи гаєм і натрапили на якусь протоптану доріжку, де раптом спинились вражені. На цю ж доріжку, де й узявшись, вийшли з-за дерев чоловік і жінка, інтелігентного типу, обтяжені двома валізами. Вони спочатку неабияк наполохались, побачивши нас, але мої студентські кашкет і тужурка заспокоїли їх.

— Оце третій день, як сидимо тут і чекаємо, коли перейде фронт, а він усе на одному місці, — зітхнув чоловік, підходячи до нас ближче.

— А хто ж ви такі й відкіля? — спитала Галя.

— Ми українські артисти з Києва. Уже тиждень, як ми втекли від тої київської голоднечі, щоб якось пробратись до Проскурова або Старокостянтинова та вволю наїстись, а тут тобі фронт, і ні туди й ні сюди!

— То вам доведеться ще кілька днів перечекати тут, поки фронт перейде далі, — промовила Галя, злегка посміхнувшись охочому наїстись артистові.

— А ви ж куди? Може, нам по дорозі? — спитав артист, але Галя — як відрубала:

— У нас інша дорога, а до того ж і дуже тяжка. Бувайте!

І ми лишили спантеличеного артиста та його жінку на лісовій доріжці, наддавши ходу.

Десь за версту гай кінчився, і ми вийшли в поле, а далі натрапили на дорогу, що, як і всі дороги, вела до якогось села. За півгодини стали виднітись далекі садки й хати між ними.

Чи ж таки остаточно ми перейшли свій Рубікон? З обережності входимо в село нарізно. Біля крайніх хат колодязь з високим журавлем.

Якась дівчина витягає з колодязя дерев’яне цеберко з водою. Я підходжу, вітаюсь і прошу напитись. Дівчина ставить цеберко на цямриння і, коли я припадаю спраглими губами до холодної води, стиха каже за звичаєм:

— Доброго здоров’я пивши!

Який чемний з природи наш нарід, думаю я, але зараз мені не до компліментів цій дочці народу з ластовинням на лиці. Подякувавши, я питаю дівчину:

— Чи є у селі військові?

На що дівчина незворушно відповідає:

— Були та повтікали. Тут тільки Саранча з своїми хлопцями.

З протилежного боку вулиці Галя чує нашу розмову й радісно усміхається. Тепер можна вже не боятись нічого, і ми разом ідемо далі однією перією.

Назустріч нам поспішає кудись парубок у військовому одязі, але в селянській шапці на голові. За плече в нього закинута гвинтівка без багнета, а на грудях помітно маленький замусолений жовто-бла-китний бантик. Ми питаємо його, як пройти до отамана Саранчі, і парубок, не питаючи в нас документів, спиняється й охоче пояснює:

— Отак оцією вулицею і йдіть через усе село, а там з лівого боку побачите розчинені ворота, а перед ними у дворі стоїть віз з кулеметом. Отам у дворі або в хаті й знайдете отамана з старшинами.

І хлопець поспішає далі в якійсь своїй військовій справі, а ми спокійно йдемо далі вулицею.

Ось і широко відчинені ворота, за ними віз з кулеметом. На просторому подвір’ї з стайнею, повіткою, сажем і високою добрячою клунею стоїть кілька по-різному озброєних людей, серед яких вирізняється ставний чоловік середніх літ, без шапки, в спідній сорочці, але з кобурою нагана при поясі. Він стоїть попереду й уважно слухає молодика, котрий, видати, щойно зліз з коня й тримає в руці повіддя.

— Нам треба бачити отамана Саранчу, — каже Галя, наближаючись зі мною до чоловіка в спідній сорочці.

— Ну, приміром, я — Саранча, а ви хто будете? — відповідає він і пильно оглядає нас — чи не підіслані ми більшовицькі агенти?

— Ми з Києва, пробиваємось до Кам’янця, — каже Галя й витягає студентське посвідчення Київського українського університету; за нею і я дістаю з кишені свою посвідку і простягаю отаманові.

Цих посвідок досить, щоб отаманове лице прояснилось і він ласкаво запросив до хати, кинувши короткий наказ комусь із своїх старшин.

У великій світлиці заможного господаря отаман сідає до столу й показує нам на два ослінчики.

— А чого ж то в таку далеку дорогу та ще в такий неспокійний час? — приязно питає він нас, перебігаючи поглядом з Галі на мене й знову до Галі.

— У важливих державних справах, пане отамане, — каже поважно Галя, і обличчя отамана враз серйознішає.

— А які ж маєте докази про це?

Галя витягає з дна своєї торбинки купу запечатаних листів.

Отаман підводить праву брову, бере один конверт і хоче розпечатати, але Галя притьмом хапає його за руку:

— Не руште, пане отамане! Самі розумієте — державна таємниця…

Отаман якийсь час потримав, вагаючись, листа і повернув нерозпечатаним Галі.

— І то правда, — погодився він і попросив нас розповісти, що діється в Києві та що ми чули й бачили в дорозі. Розповідаючи, ми не забули згадати, що про його діла ми багато чули у Вінниці, й попросили поінформувати нас про розмах селянського повстання та його успіхи. Важко було вгадати, хто він з фаху: розсудливою, діловою мовою він скидався на народного вчителя, але видно було, що знався й на військовій справі.

— Тепер увесь люд повстав проти совдепії, але для цього треба було, щоб наш селянин сам почув на своїй шиї нове ярмо, бо наш дядько такий, що не повірить, поки не помацає… Навесні він не вірив нашим газетам та промовам, що закликали його не ховати далеко зброю, скинувши гетьмана, бо суне нова — більшовицька хмара, а дядько тільки посміхався: "З гетьмана можна скинути, з пана теж, а з мужика не скинеш — нема куди!" Аж виявилось, що й мужика можна підважити — забрати в нього хліб, коні, худобу, та ще й командують цим жиди! Отут наш дядько й осатанів і взявся за рушницю, що припасав десь з австрійської війни. Отак і почалось повстання. Тільки вояки з наших селян погані: виженуть більшовиків із села — і швидше додому, спекались, хвалити Бога, чортів, а нема тої думки, що ворога треба гнати й гнати, не тільки з свого села, а з усієї губернії, з усієї України, бо знову повернеться назад.

— А вам же пощастило організувати повстанський загін і звільнити від більшовиків велику місцевість? — спитав я.

— А чого це коштувало! Два села спалили більшовики, повернувшись після повстання в тих селах назад. Отоді й стали триматись мої вояки купи… У бою, правда, стоять добре: знають, що, в разі чого, ні нам пощади від ворога не буде, ні йому від нас ласки не жди. Бачили у дворі кулемет на возі? — спитав, усміхаючись, отаман. — То здобули його ще зовсім не обстріляні хлопці: зметикували молодці зробити на більшовиків засідку в кущах та як дали їм відтіля чосу, то ціла рота розбіглась і кулемета кинула… Більшовики хоробрі для тих, хто боїться їх, а як бачать, що не на таких напали, то й самі спини показують! — упевнено проказав отаман і похопився: — Розбалакався я з вами, а про те й забув, що соловей піснями не ситий!

Отаман устав, підійшов до причинених дверей і гукнув до господаря:

— Донате Пилиповичу! Став на стіл печене й варене — треба пригостити добрих людей. — Потім вийшов на ганок і до своєї старшини: — Панове, на вечерю!

До кімнати увійшло четверо засмаглих чоловіків, мабуть, колишніх солдатів, поскидали з себе зброю і, поставивши її в кутку, підійшли до столу, спідлоба поглядаючи на нас.

— Це мої сотники — майстри ганяти більшовиків. Хоч у кожного з них не набереться й півсотні вояків, та навчились, бісові сини, наганяти страху на тисячу більшовиків. Отой, Михайло Переступ, — показав отаман на низенького похмурого чоловічка, — додумався лякати більшовиків своєю "гарматою": вибив у барилі денце, а в другому денці провертів дірку і вставив у неї дуло обрізана[5], та як бабахне, то й справді здається, що стрельнула гармата…

Усі зареготали, а Михайло Переступ трохи зніяковів від свого "винаходу".

— Шкоди його "гармата" не завдає ворогові ніякої, а страшить дуже! — сказав другий старшина, ляскаючи Переступа по плечу.

— Недарма ж більшовики допитуються в усіх, кого побачать з наших місць, — відкіля в повстанців гармати, чи то німці їм залишили, чи антанта підкинула? — процідив збоку кремезний чолов’яга.

— А це, — показав рукою в наш бік отаман, — наші дорогі гості. Вони — політики, а бачите, ризикують своїм життям не менше за нас: аж з самого Києва доплуганились сюди!

Тим часом господар, худорлявий заклопотаний дядько, зовсім не схожий на тих пузатих куркулів з вишкіреними зубами на радянських плакатах, спритно брав від своєї огрядної жінки "печене й варене", яке вона подавала з порога, не заходячи до світлиці, і швидко розставляв на столі миски й полумиски. Наостанку він приніс скляного глека з жовтавою рідиною і поставив на стіл кілька череп’яних горняток.

— Тепер, здається, все. Просю! — сказав господар до Саранчі й вийшов із світлиці.

— Прошу, панове, до столу! — запросив широким жестом отаман і посадив нас з Галею на покуті, виявляючи цим особливу пошану до нас.

— Горілки, вибачайте, в нас нема, а самогон тут не навчились ще добре гнати; та й ні до чого він нам, бо спимо, як ті зайці, — одне вухо спить, а друге наслухає, — сказав, усміхаючись, отаман і налив усім із скляного глека грушевого квасу. Після цього всі взялись за багату вечерю. Чого тут тільки не понаставляв господар хати, і то, видати, не з якоїсь принуки чи страху, а від щирого серця! Варена курка, сало, яйця, огірки, сметана й ранні яблука. За все це одразу ж узялось товариство на чолі зі своїм отаманом, не відставали й ми з Галею, відчувши, після цілого дня тривог і небезпек, потребу наповнити наші порожні шлунки.

За столом увесь час чулися жарти й сміх.

— Ти б, Переступе, вигадав ще якийсь газ, щоб викурювати червонозадих чортів із нашої землі! — промовив Саранча, кінчаючи порати курячу лапу.

— Та йому й гороху для того небагато треба з’їсти! — пожартував сусіда Переступа, натякаючи на його миршаву статуру.

Чимось стародавнім, мало не з часів Запорозької Січі, віяло від просолених та приперчених дотепів цих простодушних людей, котрі зараз весело жартують, а завтра, може, стануть вічна-віч із смертю.

Після вечері Саранча і його старшини, побажавши нам на добраніч, пішли в клуню спати, господар швиденько прибрав зі столу посуд, а його жінка постелила мені й Галі в світлиці.

Після багатьох сильних вражень за цей сповнений несподіваних пригод день я довго не міг заснути, перебираючи в пам’яті все пережите й думаючи про те, який ефект дали б наші визвольні змагання, якби всі ті сили з народу, які ми бачили й сьогодні за вечерею в отамана Саранчі, ставали до вирішального бою не в різний час і поодинці, приходячи до єдиної думки плутаними манівцями, а — одностайно й враз. Чому в історії нашій ми йдемо, бажаючи щастя Україні, різними, часом ворожими шляхами? Хмельницький і Барабаш, Мазепа й Палій, Гнат Голий і Сава Чалий, тепер — Петлюра і Юрій Коцюбинський з Скрипником, нарешті, той розбрат в українських політичних партіях, коли соціалісти-революціонери розкололись на правих і лівих, від соціал-демократів відступились були "незалежні" й стали на радянські позиції, а тепер знову повернули голоблі вправо. Нема згоди й у верховній владі, Директорії, де Винниченко посварився з Петлюрою, вийшов із складу Директорії й майнув на Захід, покинувши Україну в такий скрутний політичний час. Після його виходу фактично Директорії не стало — її уособлював Петлюра, біля якого врядигоди

з’являвся Макаренко, тоді як Швеця й Андрієвського ніде не було помітно, мов вони випарувались у гарячому повітрі літа 1919 року. Невже наша сумна історія не навчила нас, що тільки тоді ми досягали чогось, коли, забувши на якийсь час наші внутрішні чвари, консолідовувались, коли народні струмки зливались у потоки, а потоки впадали в одну потужну ріку, яка виходила з берегів і нищила всі перешкоди до нашої незалежності? Барабашеві реєстровці, з’єднавшись під Жовтими Водами з запорожцями Хмельницького, дали початок перемог над шляхетською Польщею; двірські козаки Гонти, поєднавшись з гайдамаками Залізняка, здобули Умань і розлились вогнем Коліївщини по всьому Правобережжю; чи ж не єдиний фронт усіх українських політичних партій привів до проголошення IV Універсалом Центральної Ради незалежності України?..

Думка перекинулась на теперішнє селянське повстання, що його я увіч побачив сьогодні. Село повстало одностайно, та все ж отаман Саранча розташувався з своїм штабом не в якогось селянина-бідняка, а, мабуть, у найзаможнішого багатиря, того глитая, якого не раз виводила на загальний осуд українська драматургія й якого більшовицька пропаганда зве не інакше, як таврованим словом "куркуль"… Тут я ловлю самого себе й дивуюсь: невже міазми тої пропаганди, що намагається внести ворожнечу в наше село, цю монолітну базу нашої нації, просочились і в мою свідомість? І одразу ж заперечую: а для чого Саранчі та його сотникам об’їдати бідняка, коли заможний господар радо розчиняє перед ними свої комори та льохи?.. А чи не виходить із цього, що влада Української Народної Республіки спирається на підтримку куркуля? Що вона — не народна влада в широкому розумінні цього слова, а влада куркульська?..

У таких плутаних і нерозв’язаних остаточно ремінісценціях я нарешті засинаю, щоб прокинутись саме тоді, коли дуже хочеться спати, але Галя вже встала й рипнули двері світлиці.

Мерщій одягаюсь, бо вже господар ставить на стіл молоко й сметану і його жінка передає з порога миску з гарячими млинцями.

Незабаром увіходить до світлиці Саранча, свіжий, підтягнутий, у військовій гімнастерці, й весело вітається з нами. Його сотники вже пішли до своїх сотень, і ми снідаємо втрьох.

— Вас повезе аж до самої залізниці наш чоловік — надійний і кмітливий, — каже Саранча, уминаючи млинці з сметаною. — Його фура вже стоїть біля двору. Верстов з п’ять вас буде супроводити мій кіннотник, а далі поїдете самі: тепер такий час, що кожний вояка потрібний для діла. Та тут, аж до самої залізниці, більшовиків ніде нема, хіба що де якась їх купка продирається ярugами до своїх, обминаючи села. Про всяк випадок стережіться таких у дорозі. Вашу торбу з листами, — каже отаман до Галі, — сховайте в сіні аж на дно фури, а самі одбріхуйтесь, мовляв, їдете до батьків. Та, гадаю, ніякого лиха з вами не трапиться і доїдете добре аж до Сербинівців, відкіля, кажуть, уже ходять потяги до Проскурова.

Проводжати нас виходять на Ганок Саранча, господар, а за ними повнотіла господиня виходить наперед, щоб передати Галі клуночок з їжею на дорогу.

— Вйо! — гукнув наш фурман, сіпонув віжками, і дві конячки, збиваючи серед вулиці куряву, бадьоро потягли добре застелену сіном фуру. Позаду мчав верхи парубчина, чимось схожий на того, що ми зустріли вчора, входячи в село.

Попереду, ліньки переставляючи ноги, мукає череда, яку два хлопчиська женуть пастись, вимахують довгими хлудинами й покрикують на корів, підробляючи свої дисканти на баси дорослих. Поскрипують біля колодязів журавлі. Два пси, відробляючи хазяйський хліб, кинулись до нашої фури, але одного оперіщив батогом фурман, а другого почастував нагаем вершник, і пси, скавулячи, відстали від нас.

Літо в розповні. На небі ані хмаринки. Ранкове сонце сипле щедро золоте проміння на спокійну, відпочилу за ніч землю, але спеки ще нема.

Я милуюсь червоними, рожевими й синіми рожинами, що цвітуть біля білих стін селянських хат; за тинами звисають жовтогарячі голови соняшників; у садках між зеленим листям світять достиглими боками яблука — скрізь гармонія кольорів, супокою і миру. Важко повірити, що тут недавно пронеслась буря повстання, прогриміла теперішня страшна війна, яка не знає ні полонених, ні милосердя, ні жалю…

Не хочеться думати, що ця гармонія супокою й миру — ілюзія. На Що вже миролюбні й лагідні ластівки, а й ті весь час полюють на комах; у блакитній високості застиг на мить шуліка перед тим, як кинутись униз і схопити курчатко, що одбилось від квочки; десь у норі спочиває зараз лисиця, котра не могла б заснути, не поласувавши закривавленим, ще теплим м’ясом живого створіння. Тільки звірі не чіпають звірів своєї породи, і ворон воронові ока не виклює, тоді як люди…

Фурман трапився нам неговіркий, мовчить, Галя теж занурилась У свої думки, вершник позаду завернув у якомусь сільці на бічну вуличку й зник, а мене заколисує розмірений біг добре нагодованих конячок, і хоч фуру інколи трусить на вибоїнах шляху, та недоспаний уночі сон долає мене, я витягуюсь на свіжому сіні й засипаю.

Я прокинувся від легкого поштовху в бік і ледь чутного: "Увага!" Підвівся на фурі, протер очі, глянув наперед, і в грудях мені захололо. Попереду, біля шляху, стояв віз, покритий брезентом, а коло нього душ з вісім військових без зброї. Напевно, одна з тих більшовицьких розтрощених груп, що пробиваються на схід до своїх. Он далі видно і яр, з якого ця група вийшла. Нам нема як розминутися з нею, і — будь-що-будь — фура наближається до військових. Галя сидить на тому боці, де стоять невідомі люди. Вона трохи зблідла, але зовні спокійна. З групи відокремлюється низенький вояка, схожий на єврея, і піднесеною рукою дає нам знак спинитись. От і вскочили в біду, — думаю я. Стільки проїхали щасливо і — на ж тобі наостанку!..

— Хто, куди й чого? — питає низенький вояка і пильно вдивляється в нас.

— Студенти, їдемо на вакації до батьків на село, — відповідає Галя, але низенький допитується, в яке саме село та які саме є ближчі села до нашого. Галя називає, але низенький ловить її на якійсь помилці (видно, добре знає місцевість) і суворо каже:

— Брехня! Кажіть правду, куди й чого їдете.

Я з одчаєм дивлюсь на інших вояків, які спокійно спостерігають сцену допиту. У двох із них явно інтелігентні обличчя, а в одного я бачу на грудях френча кругленький значок з написом "Не ридай, а добувай!". Таких значків багато продавалось у Києві за української влади.

— Та що там крутити! — кажу я, перебиваючи Галине бурмотіння.

— Ми — українські студенти, що втекли від більшовиків з Києва.

Галя жахається: чи я не збожеволів, ляпаючи одверто про нас незнайомим людям у військовому? Вона, безперечно, не помітила рятівного маленького значка. Але обличчя низенького враз прояснюється, і він приязно каже:

— Отак треба було б одразу сказати, а не плутати назви сіл, яких ви не знаєте!

До нашої фури підходять інші військові й починають розпитувати про Київ, Вінницю, про становище в тих селах, через які ми проїхали.

Галя вже отямилась, радісно всміхнулась і докладно відповідає на всі запитання.

— Вибачте, а хто ж ви такі? — не втерпів я, щоб не спитати.

— Ми передовий загін української армії, — рекомендується низенький і незабаром пускає нас з миром. Коли фура рушає, він каже на прощання, жартома погрожуючи Галі вказівцем:

— А ви, панно, будьте надалі обережнішою, щоб не спіткала вас доля Жені Кпепачівської…

Розпитувати про долю Жені, яку Галя добре знає, пізно, і Галя сама до себе каже замислено:

— Невже бідна Женя піймалась? Тиждень тому вона мала повернутися з Кам’янця… — І на Галине обличчя лягає тінь смутку.

Сонце вже підіймається до зеніту й починає добряче припікати, коли ми, без усяких пригод і тривог, під’їжджаємо до станції Сербинівці. Це, власне, прифронтова смуга, бо на схід є тільки одна станція Комарівці, за якою точиться вже кілька днів бій за Жмеринку, важливий залізничний, а через те й стратегічний вузол. Відтіля чути артилерійську канонаду, що долинає сюди далеко виразніше, ніж позавчора ранком у Вінниці. Але в самих Сербинівцях тихо, і мало що нагадує про війну. Лиш на колії попихкує невеликий панцирний паротяг з двома запанцированими вагонами, що прибули сюди з-під Жмеринки по боєприпас. Біля паротяга сидить на коні козак у шапці з довгим червоним шликом і розмовляє про щось із літнім машиністом у кашкеті з військовою жовто-блакитною кокардою, котрий висунувся з віконечка паротяга. Зовсім мирна ідилія — вершник на стародавньому коні і вершник новітнього металевого коня, що не боїться ні шаблі, ні кулі. Мирну ідилію доповнює галицький стрілець в австрійському однострої, який сидить без зброї на фурі й поганяє двох конячок кудись від станції в поле.

Коло маленького станційного перону стоїть пасажирський поїзд, складений із хоч і пошарпаних, та все ж пасажирських, а не товарних

вагонів. Таки правду сказав Саранча: від Сербинівців уже почався пасажирський рух на захід — до Проскурова, куди нам і треба.

Прощаємося наспіх з мовчазним фурманом, котрий щасливо Довіз нас сюди. Шкода, що нема чим віддячити дядькові, окрім радянських "метеликів", котрі на території УНР не ходять, та хай йому віддячать за нас Бог і Україна, бо чуємо з перону другий дзвінок і біжимо встигнути вскочити у якийсь вагон.

Хоч у вагоні ми й знаходимо місця, але тут досить-таки людно, і я не можу зійти з дива — куди й по що їдуть люди в такий неспокійний час. Військові, міщани, селяни, навіть один молодий піп із срібним хрестом на грудях. Ну, хай військові: воєнний час, і кому ж, як не їм, їхати в прифронтовій смузі, а іншим — чого? До Проскурова — по сіль, сірники та мануфактуру, яких нема на селі? Отже й тут, виходить, — "спекулянти" завелись, цебто звичайні перекупки, котрі в Цей непевний час, коли так часто змінюються влади, воліють більше вдаватись до натурального обміну, чи, як кажуть селяни, до "минжі", ніж до грошового торгу?

Я розглядаю військових. Одяг на них строкатий: старі, злинялі гімнастерки, приношені френчі, а одного, мабуть, старшину я бачу в білій полотняній сорочці з пришитим синім тризубом на лівому рукаві. Така ж строкатість і на головах: шапки з шликами, захисного кольору старі кашкети з жовто-блакитними кокардами — цією єдиною ознакою, що це вояки української армії, а в одного — металевий французький шолом з намальованим жовтою й синьою фарбами тризубом. Видати, кепські справи в українського інтендантства, де нового вбрання чортма, а старе слід би вже викинути на смітник. Далебі, частини робітничо-селянської Червоної армії, які я не раз бачив у Києві, далеко краще екіпіровані, ніж вояки "дрібнобуржуазної" Української Народної Республіки!

У вагон увіходить усатий, статечний кондуктор з компостером у руці.

— Ваші квитки, панове добродії! — каже він густим басом, що знає собі ціну. Пасажири дістають квитки й подають поважному представникові української залізниці. У мене й Галі квитків нема, але нас це не турбує: їдемо ж бо українською залізницею, та ще й в українських справах.

— Ваші квитки, панове? Як це так — не маєте квитків? Це вам не совдепія, щоб на дурничку їздити державною залізницею!

— Розумієте, товаришу… — хоче пояснити наше становище Галя, але кондуктора аж пересмикнуло від слова "товариш".

— Який я "товариш"?! "Товариші" були та повтікали й більше сюди не вернуться! — гримає він на весь вагон і, обернувшись до попереднього відділка, гукає: — Ей, хто там є з військових, щоб спровадити цих "товаришів" до коменданта в Проскурові?

Відтіля виходить дебелий козарлюга з рушницею й питає кондуктора:

— Оцих?

— Цих, цих! — киває головою кондуктор і йде далі, задоволений, що виконав своє призначення й піймав двох "червоних зайців".

— Ідіть на моє місце, а я тут сяду, — каже до молодиці козак і вмощується поруч мене, ставлячи між колінами рушницю й недобрим поглядом спідлоба позираючи на нас.

Я починаю пояснювати козакові, що слово "товариш" — давнє українське слово, яким користувались ще запорожці, котрі казали "пане товаришу", "панове товариство", і ми, студенти, так звертаємось один до одного, але мої докази мало впливають на нього, бо слово "товариш" викликає в нього таку ж підозру, як у Києві звернення "пан добродій".

Зайшов такий час, коли звичайні людські слова стають матеріалом для обвинувачення.

— У комендатурі розберуться, що й до чого, — уриває він мою красномовність і замовкає до самого Проскурова.

Я й Галя привернули до себе увагу всього вагона: всі з цікавістю дивляться на нас, дехто підходить аж з дальнього кінця вагона, щоб глянути на тих, котрих "спіймали". І я ні в кого не бачу співчуття до нас.

Напружені Галині нерви, що попустили були всі гальма, не витримують: очі зволожились, на них виступають сльози, а далі Галя голосно плаче, і її плач переходить у розпачливе ридання. Ще б пак: перейти вдало всі небезпечні рубікони і опинитись на своїй території під вартою! Таки — під вартою, бо суворий козак не спускає з нас очей на всіх станціях, де поїзд спиняється. Цьому бувалому в бувальцях воякові незрозумілий плач від образи, навпаки, він сприймає рясні Галині сльози як пізнє каяття запроданої більшовикам душі, шЬ чекає тепер на заслужену тяжку розплату, і через те, коли поїзд спинився в Проскурові, він наказує нам іти з ним та не тікати, бо "пристрелить як собак".

Кондуктор стоїть на пероні біля виходу з вагона і, коли козак, виставивши наперед рушницю, веде нас повз нього, він переможно дивиться, певний, що в комендатурі нам воздадуть за правилом — "катюзі по заслузі".

У вокзальній комендатурі козак здає нас молоденькому комендантові у білій полотняній гімнастерці з синім тризубом на лівому рукаві й каже:

— Ці двоє щось дуже товаришкували у вагоні і їхали без квитків…

Комендант киває головою і відпускає козака. Це, видати, справжній комендант — старшина, а не просто національно свідомий студент, як я

торік у Мелітополі. Біля нього стоїть другий страшина у вицвілому френчі й читає наші студентські посвідчення та мою посвідку з Укрцентрагу, яку я теж зважив за потрібне показати. Прочитавши напис на печатці "Украинская Социалистическая Советская Республика", він морщиться і з огидою промовляє:

— Сифилистическая советская республика!

Галя показала на дні своєї торби нелегальну кореспонденцію, на яку молоденький комендант тільки глянув і схвально кивнув головою: мабуть, йому не первина спроваджувати й приймати дівчат з таким небезпечним багажем.

— Ну, тепер ми вже вільні? — питає Галя, усміхнувшись крізь сльози від недавньої образи.

— Розуміється, вільні! — усміхається комендант. — Я випишу вам перепустки й дам квитки до самого Кам’янця, щоб знову часом не трапилась така прикрість... Не дивуйтесь, панно: людям за короткий час, коли вони побачили, що то є більшовицький соціалізм, ненависне все, що про нього нагадує. Я належу до партії українських соціалістів-революціонерів і з сумом констатую, що люди гидують тепер навіть словом "соціалізм" — так його спаплюжили більшовики!.. До речі, чи ви знаєте, що сталось у Жмеринці тиждень тому з Женею Клепачівською?

— Що? Кажіть! Це моя подруга, — враз похопилась Галя.

І комендант оповідає, як тиждень тому загинула Женя в Жмеринці. Її затримали чекісти на пероні вокзалу. Простецький, такий же, як і в Галі, зовнішній вигляд, з такою ж торбинкою в руці, спочатку ніби розвіяв у чекістів підозру, і вони пустили Женю. Але, пройшовши кілька кроків, Женя обернулась назад, і це вирішило її сумну долю. Женю взяли в ЧК, відкіля вона вже не вийшла...

— Це розповіла наша людина, яка бачила здалека цю трагедію, пробралась манівцями, як і ви, з Жмеринки до нас і принесла цю сумну звістку… — важко зітхнув комендант.

— Уявляю, що з нею робили в ЧК!.. — зажурено промовила Галя, низько схиливши голову.

— Це навіть важко уявити, бо більшовики перевершили своєю жорстокістю всіх своїх попередників. Це вони показали ще в Кругах, — сказав категорично комендант, з вигляду, видати, не жорстока людина, але не без бравади додав: — Ну, та й ми тепер з ними не панькаємось! За Женю вони ще заплатять нам не один раз!

Безперечно, мені жаль Женю Клепачівську, хоч я ніколи не бачив її в житті, але подібних до неї знаю. Такою ж є і Галя, з якою мене зв’язала триденна небезпечна мандрівка, але мені стає ніяково від останніх слів коменданта, і я мимоволі думаю: невже демократичній українській владі треба бути такою ж жорстокою, як її вороги? Ні, мені не хотілось би, щоб симпатичний проскурівський молоденький комендант обернувся на ката, ставив би зловлених більшовицьких агентів до стінки й з насолодою помсти розстрілював би їх впритул…

Сучасні читачі цих рядків подумають про мене по-різному: одні скажуть — "м’якотілий інтелігент і безхребетник, через яких ми в ті вирішальні роки не здобули незалежності"; інші, поміркованіші, скажуть — він (цебто я) в той жорстокий час не пройнявся жорстокістю і лишився таким, яким пустила його природа у великий життєвий тираж…

Не беруся тепер судити, на чиєму боці правда, — може, мали рацію ті й ті, знаю лише, що жорстокість і непримиренність були, є і будуть до кінця мого життя чужі мені і далекі. Я не толстовець, що не противиться злу, але я певен, що не доведе до добра наслідування найгірших рис своїх супротивників. За що ж тоді боротись і важити своїм життям?

Адже зло навіть під українським національним прапором, виголошене українською мовою, все ж лишається злом…

Не берусь писати рецептів чи радити якісь інші шляхи — хай це роблять майбутні борці за наше національне місце під сонцем, але хочу вірити, що те місце не буде залите кров’ю і сонцю не буде соромно кидати своє ясне проміння на нашу оновлену землю. Мене ж особисті сьогодні задовольнить і те, що пишу правдиво, не оглядаючись ні направо, ні наліво, описую події тих буремних літ так, як я їх бачив і розумів, а висновки з прочитаного хай зробить читач, хай сперечається з іншими читачами, гудить або хвалить написане, бо ж, як кажуть, у суперечці народжується істина.

Прощаючись з нами, комендант похопився:

— А чи є ж у вас гроші на перший час?

— Та є, тільки ж це — більшовицькі "метелики", які не ходять тут… — відповіла Галя, і комендант одразу запропонував:

— Давайте сюди ці "метелики", — і обміняв наші радянські рублі на українські гривні. — Ці "метелики" нам ще знадобляться в роботі! —1 хитро підморгнув.

Через годину ми сіли в поїзд Проскурів — Кам’янець-Подільський.

І знову Кам’янець-Подільський

Було близько сьомої вечора, коли поїзд опинився перед пристойним, але не таким великим, як годилось би для тимчасової столиці Української Народної Республіки, вокзалом. Ах, ця бідолашна УНР, Державні межі якої то звужувались до мінімуму, внаслідок війни на Двох фронтах — радянському й польському, то знову поширювались на схід, так і не дійшовши вже ніколи до свого максимуму. Була колись п’єса

Мамонтова — "Республіка на колесах", але ця назва більше пасувала до уряду цієї республіки — Директорії та її міністерств, котрий ніде не міг нагріти собі місця. Відступивши в лютому 1919 року з Києва, уряд УНР на короткий час отаборився у Вінниці, але недовго йому пощастило розкошувати у вінницьких готелях, бо, в зв’язку з наближенням фронту, довелось перекочовувати до Кам’янця-Подіпського, але й відтіля треба було кочувати До Рівного, щоб не опинитись одрізаним у глухому закутку від армії. Весняний наступ польського генерала Галлера на Волинь і Галичину змусив забиратись і відціля. На початку літа Директорії, міністерствам і штабам випало осісти на залізничних коліях Волочиська, цієї останньої станції на колишньому кордоні Російської імперії й Австро-Угорщини, бо з заходу підходила польська армія Галлера, а зі сходу переможно наступала Червона армія. Не інакше, як хоробрість одчаю опанувала стиснуту в таких лещатах поріділу армію УНР, і вона не тільки перестала відступати, а й почала наступ, що закінчився тріумфальним входом її в Київ.

Після здобуття Проскурова численні урядові поїзди вискочили з волочиської пастки і через вузлову станцію Гречани подались до Кам’янця-Подільського, де, звикнувши бути на колесах, міністерства так і лишились у вагонах на запасних коліях, а саме місто знову стало тимчасовою столицею УНР.

Я й Галя вийшли з поїзда й тут же, на пероні, розпрощалися, міцно потиснувши одне одному руки. Попрощалися назавжди. Я й досі не знаю її дальшої долі, бо в круговерті наступних років одних спіткала доля Жені Клепачівської, другі загинули не стільки від ворожих куль, скільки від тифу, третіх змело з рідної землі й розсіяло по чотирьох континентах світу, четверті стали на радянську платформу, серед яких опинився й я, доживши з бідою до теперішніх днів…

Але хто в ті липневі дні 1919 року міг би передбачити свою особисту долю й долю всього того руху, що захопив нас усіх ще 1917 року, року пробудження від двохсотлітньої летаргії нашого народу, коли він з безформної етнографічної маси став перетворюватись у націю? Десь же

служив в українській артилерії Петро Панч, один з майбутніх основоположників української радянської прози; добровільно вступив у Кінний полк імені Костя Гордієнка Олександр Копиленко; майбутній соловей української радянської поезії Володимир Сосюра, за його віршованим свідченням:

І пішов я тоді до Петлюри,

Бо у мене штанів не було…

Скільки нас отаких попід муром

Від червоної кулі лягло!

— і завзято воював у 3-му Гайдамацькому полку; та й світової слави кінорежисер Олександр Довженко брав участь, як козак гайдамацького куреня, в штурмі Київського Арсеналу, де більшовики зняли повстання проти Центральної Ради; та й тихомирний Павло Тичина оспівав похорон у Києві на Аскольдовій могилі замучених у Крутах гімназистів та студентів:

Тридцять мучнів-українців

Поховали тут,

а далі вигукнув у другому вірші:

Стоїть сторозтерзаний Київ

І двісті розіп’ятий я…

Про це цнотно мовчать у своїх біографіях чільні представники української культури та їхні біографи й критики.

Гадаю, що й Юрій Смолич міг би сказати про себе й свою участь У тому русі більше, ніж натяками у своїх мемуарах. Недарма ж бо він вклав у вуста одного свого героя з повісті "Фальшива Мельпомена" такі значущі слова:

"Це тільки випадок, що ми з тобою не лежимо кістьми десь під Крутами чи під Жмеринкою, бо то був час, коли ми ладні були життя своє віддати за ту романтику".

Чи не найправдивіше з усіх майбутніх видатних діячів української радянської культури написав Остап Вишня, котрий 1919 року в Кам’янці-Подільському виступав з фейлетонами під псевдонімом Павло Грунський в офіціозі "Україна" та в інших газетах УНР, а пізніше в одній із своїх ранніх "Вишневих усмішок" писав:

"У 1919 році був у Кам’янці. Питаєте — чого? Та того ж, чому там були й ви".

Чи не скидається те, що я пишу оце, на виказ — той паскудний "донос", яким дуже люблять користуватись в наш час ті офіційні особи, котрим за їхнім службовим становищем належить копирсатись у біографіях українських культурних діячів? Ні, — це історія, яку не годиться редагувати, підтягаючи її до ідеологічної кондиції, замовчуючи про одне, викреслюючи друге й додаючи третє, якого взагалі не було. Історичні факти лишаються фактами, їх можна по-різному пояснювати, але не замовчувати. Цього вимагає історія як наука і елементарна етика як основа всякої порядності, без якої неможлива чесна праця.

До того ж пишу про людей, яких уже нема серед живих (окрім Панча й мене), а, як каже Святе Письмо: "мертві страху й сорому не імуть". Та й чого боятись або соромитись живим і мертвим? Діло, як кажуть, давнє! Я особисто ніколи не приховував свого перебування в українській армії і на закиди офіційних осіб: "Ви ж таки були петлюрівським офіцером!" — завжди виправляв: "По-перше, був козаком, а не старшиною, а по-друге

— не петлюрівської, а української народної армії". — "Та це все одно: адже командував цією армією Петлюра", — кажуть мені, але й на це в мене є свій аргумент: "Ні, не все одно: адже ви не називаєте Червону армію тих часів — троцькистською, а її вояків троцькистами, хоч командував тією армією Троцький". Крити моїм опонентам нема чим, і дискусія припиняється.

Прискіпливий мій критик скаже: "Так що ж, за вами виходить, що всі українські культурні діячі були петлюрівці?" І на це скажу: слово "петлюрівець" — не українське слово, його накинуто нам зовні: ніхто з військових, урядовців, діячів науки й мистецтва тих вікопомних літ так не називав себе, бо служили вони не Петлюрі, а ідеї національного відродження України. Якщо за тих років, коли вирішалось майбутнє України, вони не стояли на радянській платформі, то в цьому винні не вони. Тут до речі буде нагадати фразу з спогадів старого більшовика Миколи Скрипника, яку цитую з пам’яті, бо, хоч Скрипник і реабілітований тепер як більшовик і державний діяч, та його спогади, надруковані в 20-х роках, стали тепер "пропащою грамотою" і їх не знайдеш ніде. Отже, Скрипник писав: "Хто боронив проти нас Київ у січневі дні 1918 року? Адже полки Центральної Ради здебільшого розкладались і оголошували нейтралітет або навіть переходили на наш бік. Київ боронили протягом десятьох днів в основному загони "вільного козацтва", наспіх сформовані з українських робітників Батиєвої гори, Куренівки й Лук’янівки. Невже ці робітники хотіли реставрації влади капіталістів і поміщиків на Україні? Безперечно, ні! Вони хотіли того ж, чого й ми, але в Центральної Ради була, хоч і погана, програма в національному питанні, а в нас, більшовиків, не було ніякої програми"…

Розпрощавшись з Галею, я подався на запасні колії шукати вагони міністерства шляхів, у якому служив за гетьмана, сподіваючись знайти там знайомих урядовців і через них зорієнтуватись у нових для мене обставинах. Мені довелось чимало попоходити між валками пасажирських вагонів різних міністерств, перше ніж я натрапив на валку міністерства шляхів, де в окремому вагоні третього класу містився й мій фінансовий департамент. Між небагатьма тепер знайомими урядовцями

департаменту, що кочуючи добирали способу керувати фінансами різних шляхів України, я здибався з діловодом Пархоменком, з котрим зблизився ще в Києві. Частина урядовців тут же мешкала на горішніх полицях, але Пархоменко підшукав собі кімнату в місті, куди й повів мене заночувати, кінчивши роботу.

Ми пройшли з півкілометра бруківкою повз городи, що пролягли між вокзалом і першими будинками Нового плану, цебто нового міста, відокремленого маленькою річкою Смотрич на дні глибокого провалля від Старого міста, що являло собою старовинний Кам’янець-Подільський.

У двоповерховому будинку, наповненому вщерть наїжджими тимчасовими квартирантами, була на першому поверсі комірчина Пархоменка, до якої, тільки-но пройшла чутка, що через фронти й усякі небезпеки прибув хтось із більшовицького сходу, почалась справжня проща мешканців із цього й сусідніх будинків. Кого тут тільки не було! Навіть троє охтирців прибігли розпитати мене про долю своїх родичів і знайомих, покинутих аж на протилежному кінці Наддніпрянщини. Один із них був студент, представник дуже поширеного в Охтирці прізвища Курило, відомий не стільки тим, що був син дрібного крамаря, скільки цілою плеядою негарних рідних сестер, прозваних у місті "гадючі голівки". Другий був колишній вахмістр уланського полку Кушніренко, батько мого гімназіяльного однокласника. Третій — колишній корнет цього полку — був відомий тільки тим, що одружився з одною із гарненьких охтирських панночок Мартинович. Незважаючи на свої українські прізвища, ніхто з них не виявляв особливих симпатій до українського національного Руху, коли почалась революція, але потреба тікати з кимось від більшовиків зв’язала їх із загонами Директорії й змусила опинитись аж на крайньому заході України, одночасно й українізувавши цих недавніх "малоросів". Розпитуючи мене про Охтирку, всі вони говорили українською мовою, якою нехтували в Охтирці. Але що я міг їм сказати про їхніх родичів та знайомих, коли виїхав відтіля ще раніше від них? Хіба тільки передати випадкові чутки, що доходили до мене зрідка з рідних місць. Одна з таких чуток була про сумний кінець

Василя Головинського, мого товариша по мешканню в Києві й дальших мандрах.

Розв’язавши винниченківську проблему "чесності з собою" тим, що не заплатив за харчування голові нашої своєрідної "комуни" на Фундуклеївській вулиці пані Драгомирецькій, Василь подався в рідні палестини й дістався до містечка Тростянця, де йому дальшу дорогу перепиняв денікінський фронт. Отут би йому й перечекати, поки фронтова буря перекотиться далі, але Василеві так кортіло побачити рідні місця, що він зважився пройти останні 18 кілометрів пішки, байдужий до того, хто тепер володіє Охтиркою — білі чи червоні.

Для тих і для тих його постать у студентській уніформі видавалась вельми підозрілою, і хтось — точно невідомо, — зустрівши Василя на дорозі між двома ворожими арміями, на всякий випадок розстріляв його. Так би мовити, — для профілактики…

Ця чутка справила на охтирців, які знали Василя як вічного гімназиста, гнітюче враження. Пожурились, позітхали й нарешті пішли.

Уже почало смеркатись, коли всі відвідувачі розійшлись і ми з Пархоменком лишились удвох. Родом із Полтавщини, на кілька років старший від мене, але ще не одружений, він був досить флегматичний, але дуже наполегливий у своєму прагненні вступити до університету й здобути вищу освіту. У гетьманському Києві він не залицявся до дівчат, не вельми цікавився й політикою, весь вільний час віддаючи підручникам, щоб скласти екстерном іспит за гімназію. Вимушене кочування з міністерством стало на перешкоді до здійснення його давньої мрії і спричинилось до того, що він став уважно стежити за політичними подіями, від розвитку яких залежало, коли він знову зможе взятись за підручники. У розмові зі мною Пархоменка цікавило насамперед, чи стоять іще на місці в Києві український та Володимирський університети, чи не скасували їх більшовики і що сталося з чотириповерховим будинком нашого міністерства шляхів. Відповівши нашвидку на всі його малозначні питання, я попросив

Пархоменка поінформувати мене про становище в Кам’янці й взагалі на території УНР. Важко зітхнувши, Пархоменко поволі звільнився від своєї флегматичності й став жваво розповідати, якої біди зазнали всі співробітники фінансового департаменту в своєму кочуванні з місця на місце.

— Особливо скрутно стало у Волочиську. З одного боку натискають поляки, і вже чути дальню канонаду їхньої артилерії, а з другого боку — з Чорного острова приперли нас усіх більшовики. Ну просто надходить край усьому! Тоді не тільки повиганяли з вагонів інтендантів та військових писарів, а й усім чоловікам з міністерств пороздавали рушниці, і сам Петлюра повів у наступ це немуштроване військо. Бий тебе Божа сила! Узяв рушницю і я, хоч зроду не тримав її в руках… Оповідали потім полонені, що більшовицький розвідувальний літак, побачивши на коліях Волочиська і Підволочиська силу-силенну потягів, вирішив, що до нас прибули свіжі підкріплення, й повідомив більшовицьке командування, котре наказало своїм частинам відступати. Отак спільними зусиллями ми одігнали більшовиків, а тут і справді наспіла підмога: Галицька армія стала переходити через Збруч, за яким поляки вже не переслідували и. Почався наш загальний наступ, коли невдовзі звільнили Кам’янець і здобули Проскурів. Тепер і ми, урядовці міністерств, зітхнули спокійно: у нас забрали назад рушниці й розпустили по міністерствах на роботу, а за кілька днів усі міністерства й штаби шугнули через Гречани в Кам’янець, де й осіли по цей день. Проте й тут мало не спіткало всіх лихо. Захоплене першими перемогами українське військо успішно розвивало наступ на схід, південь і північ. Здобуто Могилів-Подільський, обложено Жмеринку, а тут якась більшовицька частина прорвалась із Старокостянтинова, захопила Проскурів, де повбивала в шпиталях поранених і хворих козаків, і швидким маршем кинулась до Кам’янця, щоб одним ударом покінчити з урядом і тилами нашої республіки. У місті знялась паніка, а в міністерствах стали готуватись до втечі на мобілізованих селянських возах у Румунію, бо більше тікати не було куди… Кам’янець, наша тимчасова столиця, був, власне, безборонний: усі бойові частини — на фронті, а в місті тільки формується кіш охорони республіканського ладу,

цебто звичайна міліція, та стали прибувати рекрути до запланованого першого рекрутського полку, складеного з молодиків призовного віку, яким треба ще пройти добрий вишкіл, перше ніж вони являтимуть собою хоч трохи боєздатну силу. Лише в селі Смотрич, за шістнадцять кілометрів від Кам’янця, стояла Житомирська юнацька школа — єдина з військових шкіл, що зациліла після численних боїв і тепер спішно готувала старшинські кадри для української армії. Її і кинуто тепер назустріч більшовицькій групі без усякої надії, що їй поталанить оборонити Кам’янець. Катастрофа була б неминуча, якби не нагодився з своїми січовими стрільцями полковник Роман Сушко.

Наказавши стрільцям зняти з себе всякі українські відзнаки та намагатись говорити між собою по-російському, проходячи через українські села, й називати себе "советским полком", Сушко вдало зайшов у тил більшовицькій групі й ударив на неї в той час, коли юнаки Житомирської школи, розсипавшись ріденькою лавою під містечком Лянцкорунню, ледве відбивали ворожі атаки.

Несподіваний удар з тилу враз прохолодив більшовицьке завзяття. Застукані між двома вогнями, втративши зв’язок із щлом і не маючи ніякого уявлення про сили супротивника, більшовицькі командири розгубились, а червоноармійці кинулись урозтіч. Полковник Сушко перехопив ініціативу бою і залишив більшовикам для відступу тільки одну щілину через глибокий яр, а на горі, з обох боків яру, поставив замасковані кущами кулемети. Скільки тут було посічено стрілецькими кулями очманілих червоних вояків — не злічити! Решта, не бажаючи лягати трупом у цій щілині смерті, підняла вгору руки й віддалась на ласку й розправу переможців. Комісарів, командирів і євреїв, як водиться, розстріляли, червоно-армійців росіян і мадярів одшмагали шомполами й пустили на чотири вітри, а полонених українців, нещодавно мобілізованих парубків із Чернігівщини, взяли до війська, перевівши їх через своєрідний іспит, що нагадував дуже давній прийом до Запорозької Січі. Замість питати, чи віруєш у Бога, перехрестись та прочитай "Отченаша", тут ставили тільки одне питання: "Як ти гадаєш — що треба робити з комуною?" — "Комуну треба розігнати!" —

відповідали бадьоро хлопці, раді, що залишились живі. Цієї відповіді було досить, щоб кожного записували в якийсь курінь та сотню і повертали йому зброю.

Отак було ліквідовано більшовицький прорив, що мало не покінчив з існуванням УНР. Наступ Галицької армії на Житомир і Волинь усунув повторення такої небезпеки з півночі, бий її сила Божа! — закінчив свою розповідь Пархоменко, і ми вже хотіли були лягати, коли Пархоменко, пригадавши, що я колишній козак 2-го Запорізького полку, сказав:

— А ти знаєш, що твого полковника Болбачана три дні тому розстріляли в Балині?

— Як?! Хто розстріляв? За що? — не повірив я своїм вухам, аж підвівся з постелі.

— Його судив державний суд за спробу державного перевороту…

За спробу державного перевороту? Засудив український військовий суд? Полковника Болбачана?.. Це ніяк не вкладалося в моїй голові, і я став розпитувати Пархоменка про все, що міг він дізнатись із газетних повідомлень та всяких чуток про цю дивовижну подію.

Полковник Петро Болбачан зовсім не скидався на авантурника, як ті численні отамани, що рясно наплодились під час протигетьманського повстання; не був він і звичайним офіцером колишньої російської армії, що пристав до українських формувань, бо не було куди податись під час розпаду старої армії на фронті й зв’язаної з цим анархії. Син сільського священика з Хотинського повіту в Бессарабії, він мав, певно, в своїх жилах домішок молдаванської крові, бо зовні скидався більше на молдаванина чи навіть француза, ніж на українця, проте, ще бувши юнкером Чугуївської піхотної школи перед Першою світовою війною, він зарекомендував себе свідомим українцем. За розповсюдження між юнкерами Шевченкового "Кобзаря" та "сепаратистські" розмови з

товаришами начальник Чугуївської школи загрозив Болбачанові шибеницею, але, зважаючи нашого успіхи у військовій науці, залишив у школі.

Улітку 1917 року, коли на фронтах почалось стихійне національне пробудження вояків, Болбачана вже примітили в усяких фронтових Українських громадах та радах, але проявив він себе як талановитий організатор і полководець лиш у Києві в скрутні січневі дні 1918 року. Серед загального розгардіяшу й безладдя в столиці молодої Української Народної Республіки, коли так бракувало старшинських кадрів з доброю військовою освітою, недавній капітан російської служби Болбачан зумів утворити боєздатний, дисциплінований Республіканський полк, згодом переіменований у 2-й Запорізький, котрий у складі дивізії генерала Натієва, з національності осетина, пройшов переможним походом через усю Україну й, випереджаючи німецьку армію, вдерся в Крим.

Будучи прибічником європейського вигляду української армії, Болбачан не перечив, коли його козаки й старшини під впливом національно-романтичних настроїв носили шапки з кольоровими шликами, а на поголеній голові лишали запорозького оселедця. Сам же він був завжди у френчі й галіфе та кашкеті англійського зразка.

Болбачан був не тільки кваліфікований військовий фахівець, пройнятий ідеєю самостійності України, а й політик правих поглядів. Його цілком улаштовувала система гетьманату, але — органічно Українського, а не тої монархічно-російсько-української сумішки, якою була скоропадщина, що спиралась на німецьку мілітарну силу й була до душі тільки російським або зросійщеним політикам і промисловцям. Через це, коли Національний союз, готуючись до протигетьманського повстання, запропонував Болбачанові, котрий на той час командував усією дивізією, взяти участь у цій акції, Болбачан охоче погодився.

Майже одночасно з повстанням січових стрільців Коновальця в Білій Церкві Болбачан зняв повстання в Харкові й Полтаві. Його Дивізія, швидко поповнюючись добровольцями, перетворилась у корпус і

проводила успішні воєнні операції на Лівобережжі, розпросторившись на заході до станції Гребінки й на сході до міста Сум.

Ці операції проходили в складних і несприятливих умовах, коли на півдні активно виступив не тільки проти гетьманату, а й проти утвореної вже Директорії УНР Махно й самочинно діяли різні загони з невиразним політичним спрямованням, а водночас перейшла демаркаційну лінію Червона армія, розпочавши наступ на Чернігів, Суми й Харків. Головний отаман військ УНР Петлюра, не бажаючи розпочинати війну з радянською Росією, наказав телеграфно Болбачанові вступити в мирні переговори з командуванням червоних частин, що наступали на Суми й Харків, на що Болбачан відповів: "З більшовиками я можу розмовляти тільки зброєю".

Важко сказати, хто в тій ситуації мав рацію, але, безперечно, за непослухом Болбачана крилась не тільки ненависть людини правих поглядів до більшовиків взагалі, а й зневага військового фахівця до колишнього журналіста без усякої військової освіти, якого хвилі революції винесли на пост Головного отамана військ УНР.

Під тиском переважних ворожих сил Запорізький корпус Болбачана мусив з боями уступатись із Лівобережжя. Під час перебування корпусу в Кременчуці Болбачана знято з командування корпусом і полишено без нового призначення. Неслухняний полковник опинився в Станіславі на Західній Україні і змушений був байдикувати в станіславських кав’ярнях, коли на фронтах точилась запекла війна з червоними й поляками і так потрібні були досвідчені бойові командири…

Хтось із командного оточення Петлюри вказав на таку ненормальність становища Болбачана, коли почався літній наступ армії УНР, і Петлюра запропонував Болбачанові їхати до Італії приймати там українських вояків-полонених з часів Першої світової війни. Це дивне призначення з багатьма нерозв’язаними проблемами Болбачан сприйняв як бажання керівних кіл УНР позбутись його на Україні, одначе

погодився на нього, лиш попросив дозволу попрощатися з своїм Запорізьким корпусом, що на той час бився під Проскуровом.

Козаки й старшини Запорізького корпусу з ентузіазмом зустріли свого улюбленого командира, але Болбачана раптом арештувала спеціально послана частина, і його віддано під військовий суд за змову з українським поміщиком Шрагом та ще кількома правими політиками, котрі, спираючись на Запорізький корпус, мали вчинити державний переворот, скинути соціалістичний уряд УНР, що складався тоді з українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів, і створити тверду владу правої орієнтації. Слідство й суд відбулись навдивовижу вельми швидко, і засудженого Болбачана без зайвих зволікань розстріляно на станції Балин неподалеку від Кам’янця.

Не берусь вирішувати, наскільки серйозна була змова Болбачана та й чи була вона взагалі. Безперечно, Болбачана, людину правих поглядів, не могла задовольняти безпорадна діяльність тодіщрього уряду УНР, "соціалістичність" якого не раз підкреслював у своїх виступах Петлюра; нема сумніву й у тому, що Болбачан таїв глибоку образу на Петлюру за свою вимушену бездіяльність у Станіславі, а нове ефемерне призначення тільки підсипало солі на незагоєну душевну рану, проте мені здається, що Болбачан був досить розумний, щоб не бачити в усякій спробі державного перевороту серед тодішнього безголів’я страшну небезпеку для української державності, яка зовсім недавно мало не зазнала цілковитого краху.

Так чи так, а розстріл Болбачана свідчив про великий брак державного розуму в тодішніх діячів УНР і водночас продемонстрував нашу кляту національну рису — прагнення до самознищення, котра так дошкульно проявилась через багато років у боротьбі бандерівців з мельниківцями.

Ходили чутки, що дружина члена Директорії Макаренка намагалась урятувати Болбачана й кинулась просити про це Петлюру, але той саме в цей час спішно виїхав на фронт, що дало підстави припускати, ніби

Петлюра, подібно до Пилата, вмиває руки в ганебній судовій розправі з Болбачаном. Подейкували також, що й судді, котрі поквапно ухвалили Болбачанові смертний вирок, складалися з полтавських судових фахівців "малоросів", для яких український патріотизм Болбачана був украй антипатичний.

Оповідали, що розстріляли Болбачана вже в божевільному стані: бідолаха не міг сприйняти нормальним розумом того безглуздя, що призвело до його загибелі не від ворожої кулі, а від рук української військової влади, до створення якої він так багато зробив у критичні часи…

Пархоменко вже міцно спав, а я ще довго не міг склепити очі, вражений його розповіддю про фатальний кінець Болбачана. Переді мною все ще стояв цей стрункий полковник з французькою борідкою, що, приклавши долоню до дашка кашкета, пропускає перед собою курінь за куренем, сотню за сотнею 2-го Запорізького полку під час військового огляду…

Вранці Пархоменко спитав мене:

— Так що — може, влаштуєшся знову в нашому міністерстві? Я поговорю з Тимошенком, який тепер керує фінансовим департаментом замість Чирка, і він охоче візьме тебе.

Чи ж я пройшов через стільки небезпек із Києва до Кам’янця тільки для того, щоб знову, як торік, підшивати канцелярські папери у фінансовому департаменті й спати не в своїй кімнаті на Кузнечній, а на горішній полиці третьокласного пасажирського вагона міністерства шляхів? Але торік я служив у фінансовому департаменті, щоб заробляти на прожиття й учитись; тепер же вчитись далі неможливо через часте перекочовування міністерств УНР з місця на місце, і я відповів Пархоменкові:

— Та ні, я таки, мабуть, знову вступлю до війська.

Козаче, позір май, коли ти любиш рідний край!

Ці слова я взяв із вірша Миколи Вороного, написаного в урочисті дні вступу війська Директорії до Києва після перемоги над білими офіцерами — останніми оборонцями Скоропадського. Слово "позір" узято з галицької військової термінології, що означає в команді української армії слово "струнко!". Мабуть, Микола Вороний узяв це галицьке слово, широко вживане в січовому стрілецтві, як поняття дисциплінованості й відданості своєму військовому обов’язку, чим так визначились саме січові стрільці.

Якщо мені не бракувало любові до рідного краю, зате бракувало охоти до військової служби та муштри, котру я незлюбив ще з часів "воєнного строя" в двох останніх класах гімназії. Але — позір май, коли ти любиш рідний край! Це спонукало мене торік кинути університетське навчання й піти самоохотою до війська; це ж саме підказало мені й тепер зголоситись до кам’янецького коменданта міста, тим більше, що мій вік був саме призовний і не до лиця було мені, прикриваючись посадою в міністерстві, уникати свого військового обов’язку.

Побачивши моє студентське посвідчення, комендант одразу написав мені призначення до Житомирської юнацької школи. Це вкрай не подобалось мені, бо означало, що я надовго зв’яжу свою долю з військом, стану в дальшому не філологом або істориком, а військовим фахівцем навіть тоді, коли вже мине небезпека для суверенності України. Але сперечатися з комендантом не випадало, тим більше в цей день, коли всі були піднесені телеграмою, що Жмеринку здобуто й українське військо переможно підступає до Вінниці.

З комендантським призначенням я подався пішки до села Смотрич, що лежало за шістнадцять кілометрів від Кам’янця, — там тимчасово

перебувала Житомирська юнацька школа. Десь пополудні я вже був там.

Ця єдина, що зациліла після всіх злигоднів, юнацька школа мала три відділи — піхотний, кінний і гарматний. Мене, за моїм бажанням, зараховано до сотні з піхотного відділу. Контингент школи складався переважно з юнаків-житомирців, але, крім них, було чимало приблудних юнаків з інших, розбитих у боях, шкіл і таких випадкових елементів, як я. Загалом же склад юнаків щодо загального розвитку й рівня попередньої освіти був досить строкатий. У якійсь сотні піхотного відділу вчився тут і майбутній видатний поет Володимир Сосюра, якого я тоді ще не знав; впадав у очі й дебелий юнак-чех, котрий погано говорив по-українському, зате досконало знав мотив і слова латинською мовою якогось сатиричного хоралу з порнографічним підтекстом, якого навчив співати юнаків своєї сотні в хвилини дозвілля; вирізнялись із загальної маси юнацтва колишній студент Київського українського університету симпатичний Величківський і замріяний, ніжний як дівчина житомирець Яблонський. Ці два одразу зблизились зі мною, намагаючись усяко Допомогти мені перший час у побутових справах, коли в мене не було ні своєї ложки, ні казанка, ні шинелі. Вони поклали мене на ніч спати між собою на сіні в клуні, бо вся школа містилась по селянських хатах. У клуні відбувались і лекції без усяких наочних приладь, хоч як важко було обійтись без грифельної дошки під час вивчення траєкторії або фортифікації. Взагалі школа мала перейти до Кам’янця на постійне стале мешкання, а поки що в Смотричі два євреї-кравці невтомно шили для юнаків нову уніформу. Вона складалась із френча з відкотним коміром, на якому були сині петлиці з білим кантом, та галіфе й кашкета англійського зразка з синьою околичкою.

Рано-вранці сотні виходили в поле на муштру й гімнастичні вправи, що складались переважно із стрибків у довжину та через "кобилу". Маршірування супроводжувалось неодмінно співом якоїсь похідної пісні, і співати мали всі, незважаючи на наявність слуху чи голосу. Я сплохував у перший же день, не знаючи слів юнацької пісні, і сотник, що йшов поряд із сотнею, гримнув на мене:

— Ей, ти, сині штани, чому не співаєш? Співай!

Я не був ще обмундирований і йшов у своїх синіх київських штанях, а сотник ще не встиг запам’ятати мого прізвища. Довелось сяк-так підспівувати:

Бистра вода, бистра вода

Береженьки зносить,

Молодий козак, молодий козак

Полковника просить…

Звісно, прикро, коли тобі "тикають" і, замість прізвища, гукають "сині штани", але — позір май, коли ти любиш рідний край…

Увечері кожного дня юнаки шикувались на сільському майдані до перевірки й молитви. Лунала команда: "Струнко! На молитву шапки геть!" — і молоді голоси досить злагоджено співали "Отче наш", далі національний гімн "Ще не вмерла Україна" і, нарешті, Шевченків "Заповіт". Мабуть, жодна військова школа в світі не мала такого довгого співу під час церемонії вечірньої перевірки. Повторювана щодня пісня набридає і втрачає силу свого емоційного впливу. Чом би, замість цих трьох обов’язкових номерів ритуалу, не обмежитись короткою стародавньою козацькою молитвою, відомою з п’єси "Невольник", яка ще й досі збереглась серед кубанських козаків — нащадків запорожців:

Ой Ти, Боже милосердний,

Боже щирий і прещедрий,

Прославляєм Твою милість,

Боже, глянь на нашу щирість!

Дай нам, Боже, дай із неба,

Дай, чого нам більше треба —

Дай нам миру і спокою

Під могутньою рукою.

Може, ця молитва була досить пацифістська й не відповідала завданню — виховати мужніх старшин для української армії, бо в моїй сотні, крім Величківського, її ніхто не знав, але вона була далеко змістовніша за "Отче наш", співаний до того ж слов’янською мовою, і не забирала б стільки часу ввечері, коли стомленим за день юнакам хотілося мерщій покінчити з церемоніялом і відпочити.

Щодня надходили радісні повідомлення: після падіння Жмеринки впала Вінниця, Козятин, і українське військо успішно просувалось далі в напрямку Фастова; на південному фронті здобуто Вапнярку; на сході наші частини підступили до Умані й Білої Церкви; на півночі Галицька армія здобула Бердичів і Житомир.

Поляки, захопивши на Волині Луцьк, Рівне й Крем’янець, а на Поділлі дійшовши до Збруча, спинились, і з ними укладено перемир’я; про недавні бої з ними нам, юнакам, нагадував лиш один полонений польський жовнір, що був помічником шкільного кухаря й носив до похідної кухні воду та дрова. З усього видно, він був цілком задоволений з своєї неволі, де йому не загрожувала ніяка небезпека й завжди був ситий, тож і на думці не мав тікати до своїх за Збруч, хоч це було вельми легко здійснити.

Чимраз більше мені ставало нудно в юнацькій школі. Якого дідька я тут без потреби муштруюсь, давно засвоївши цю нескладну військову

науку, коли на фронтах довершується звільнення Правобережної України? Чи ж не на фронті моє місце в цей вирішальний час?

Нікому нічого не кажучи, я одного дня по обіді спокійно вийшов за село й попростував до Кам’янця.

Увечері я вже був у Пархоменка, дуже здивувавши його своєю появою.

— Не про мене вчитись на старшину, коли з природи я рядовик, — пояснив я Пархоменкові своє дезертирство з юнацької школи і додав: — Завтра з першим же поїздом їду на фронт, а сьогодні дозволь мені переночувати в тебе.

Пархоменко радо запропонував мені розташовуватись на своїй канапці, а я став розпитувати про свіжі новини.

— Позавчора в Жмеринці заарештовано отамана Божка, коли він, прибувши туди з ешелоном своєї Січі, вийшов прогулятись по перону. З наказу штабу Дієвої армії комендант вокзалу й два польові жандарми схопили Божка, але той вчинив опір, під час якого один жандарм вистрілив і вибив Божкові око… Учора Божка привезли До Кам’янця й посадили в тутешню в’язницю, а Січ розформували.

— Який отаман Божко? Що за Січ? — не міг зійти я з дива.

— Невже нічого не чув про цього дивака? Тоді слухай, що розповів мені мій земляк старшина, котрого послали з таємним наказом до Січі, Де він мало не втратив життя.

І Пархоменко став оповідати незвичайну навіть для УНР історію кошового отамана новітньої Запорозької Січі — Божка.

Небезпечний романтик

Для всієї армії УНР більшою чи меншою мірою була властива історична романтика, що позначалась у кольорових шликах та "оселедцях" на поголеній голові, але досить молодий ще старшина Божко, що дослужився в царській армії до звання штабс-капітана, перевершив усіх і довів цю романтику до абсурду.

Визначаючись неабиякою особистою хоробрістю й маючи деякі організаційні здібності, Божко став помітний ще під час вуличних боїв у Києві в січневі дні 1918 року. Далі в складі Кінного полку ім. Костя Гордієнка він узяв участь у кримському поході Болбачана, де, як згадував у своїх мемуарах тодішній командир кінного полку Петрів, став намагатись відновлювати "запорозькі звичаї". Отак, наприклад, у якомусь селі під Перекопом, коли його козаки прийшли до церкви колективно сповідатись перед Великоднем, Божко наказав оголити шаблі — хай і вони каються, бо ж загубили не одне вороже життя: так, мовляв, робили запорожці. Сільський попишько, що приймав це гуртове каяття, старшенно перелякався від цього церемоніялу й став заникуватись...

Під час протигетьманського повстання Божко виринув у Катеринославі, де організував свій загін, назвавши його Запорозькою Січчю. Як і багато тодішніх отаманів, Божко не визнавав над собою ніякої зверхності і діяв на свою уподобу, страх і ризик.

Згодом до Січі вступило багато одчайдухів, пройнятих такими ж романтичними чарами, як і їхній "кошовий". Серед них було чимало одеських гімназистів-українців. Усі вони наслідували "ідейні" спрямування свого отамана, за якого готові були у вогонь і в воду. У Січі діяли запорозькі правила, які Божко вичитав із оповідань Кащенка або вигадував сам нові. Заборонялися будь-які шури-мури з дівчатами; без дозволу "кошового" не можна було хильнути жодної чарки горілки; боязкість вважалася за найтяжчий злочин. За будь-яке порушення запорозького статуту провинному належало одержати певну кількість ударів шомполом, що заміняло історичну кару киями на стародавній Січі. Подейкували, що, коли Божкова Січ перебувала тимчасово в Заліщиках і

кілька старшин знадили січового панотця поїхати до веселих дівчат, Божко, дізнавшись про таке страшне порушення цнотливих запорозьких законів, наказав зібрати на раду всю свою Січ і прилюдно всипати попові двадцять шомполів. Покараний мав після екзекуції, за старовинним звичаєм, вклонитись на всі сторони й сказати: "Дякую, панове товариство, за науку!" Бідолашний панотець ледве зміг вимовити належну за ритуалом подяку, а потім підібрав поли своєї ряси і поспішив накивати п’ятами подалі від Божкової Січі та її суворих законів…

Сліпо наслідуючи все, що заведено було колись у запорожців, Божко радо відновив би й герці, що передували бою, але сучасна військова техніка не дозволяла цього, тож мусив обмежитись самим тільки "дрочінням більшовиків": язикаті козаки підлазили до ворожих позицій і на всі заставки лаяли нецензурними словами радянську владу та її вождів. Кожне таке "дрочіння" кінчалось звичайно шаленою стріляниною з обох боків, а Божко радісно посміхався: "Роздратували-таки чортів!"

Верхом приперченого, міцного дотепу була, складена в дусі відомого листа запорожців до турецького султана, відповідь козаків і старшини Божкової Січі голові Раднаркому України Раковському на його пропозицію скласти зброю й піддатись. Ця знаменна відповідь кінчалась характерною фразою: "Оте все, що ти писав до пас, Раковський, така ж сама правда, як і те, що Лейба Бронштейн не є жид!"[6] Радянський військовий літак розкидав відозву Раковського в квітні 1919 року в районі Тирасполя, де, разом з іншими українськими частинами, була приперта до Дністра Божкова Січ, а козаки з Січі ретельно позбирали цю відозву і згодом, коли почався літній наступ армії УНР, на звороті її надруковано в друкарні фронтової газети відповідь Божкової Січі. Український літак розкидав її над позиціями червоних частин.

Не задовольняючись тими відомостями про запорозькі звичаї, Що їх він міг вичитати в історичних оповіданнях Кащенка, Божко заходився вигадувати нові. Отак він запровадив правило — іти в бій голими, мовляв, козак повинен здобути собі одяг у ворога, а свій лишити

молодикам, що вступлять до Січі. Навряд чи в цьому керувався Божко інтендантськими міркуваннями, а тим більше відомостями з історії воєн, котрі зафіксували випадки психічно-гнітючого впливу на вояків, коли ворог наступає голий, — для Божка мало значення тільки те, що свідчило про запорозьке завзяття й байдужість до власного добра.

Навіть звичайне віддавання військової шани піднесенням долоні до шапки, запроваджене в усіх арміях світу, не влаштовувало Божка, бо історичні лицарі славного війська Запорозького низового так не вітали один одного, і Божко вигадав новий спосіб віддавати шану, за яким шапку знімалося з голови і, описавши нею в повітрі дугу, знову надівалося.

Про шлики на шапках і оселедці на головах — годі й говорити: вони були обов’язкові в Божковій Січі.

Проте новітній кошовий отаман не тільки замріяно дивився в минуле України, але ширяв думкою і в її майбутньому, стаючи не лише воякою, а й політиком. "Січ-мати — серце й розум вільної України!" було не тільки улюбленим гаслом Божка, а й програмою майбутнього державного устрою України. Її столиця мала бути не в Києві, а десь за порогами, на території вольностей війська Запорозького — чи то на Хортиці в Олександрівську, чи на Микитиному розі в Нікополі, а розв’язувати всякі державні справи мав не якийсь там парламент, а традиційна січова рада.

Після цього не дивно, що Божко не визнавав над собою ніякої влади, не вважав на накази штабу Дієвої армії, переміщався на фронтах або починав наступ, керуючись лише власним розсудом. Якщо він і лишався зі своєю Січчю в складі армії УНР, то тільки через те, що мусив від когось діставати бойовий припас і кудись класти поранених козаків, але свою незалежність він демонстрував при кожній нагоді. Коли в містечко, де стояла на перепочинку Січ, приїхав оглянути її сам Головний отаман і голова Директорії Петлюра, Божко не вийшов до нього, і січові курені промарширували перед Петлюрою без свого "кошового отамана"…

Під час літнього наступу армії УНР треба було перекинути з-під Жмеринки, де стояла Божкова Січ, до Вапнярки кінноту, бездіяльну в умовах облоги залізничного вузла, але дуже потрібну для розвитку дальших операцій на півдні. Наказувати неслухняному Божкові дати свою кінноту під Вапнярку була марна річ, і через те штаб Дієвої армії послав свого старшину з листом до командира січової кінноти, в якому наказував перейти на вапнярський фронт. Це делікатне завдання старшина мав виконати за спиною Божка, але йому не поталанило. Прочувши про приїзд інкогніто в розташування Січі якогось штабного "шмендрика", Божко скипів від гніву й наказав арештувати зухвальця і привести до нього.

— Так ти, негіднику, хотів забрати в мене окрасу Запорозької Січі, її кінноту?! Та ти знаєш, що за це тебе розстріляти мало! — кричав на пополотнілого від страху штабника розлютований Божко.

— Я тільки виконував даний мені наказ передати листа, а що в тому листі написано — мені невідомо.

— А ти не брешеш? — підозріло глянув Божко на старшину.

— Ні.

— А хто ж ти такий? Яка в тебе освіта? — зацікавився Божко, міняючи гнів на ласку. Дізнавшись, що перед ним стоїть колишній студент юридичного факультету, взятий з другого курсу до військової школи під час війни, Божко зрадів:

— А мені саме треба юриста в Січі. Призначаю тебе генеральним суддею з перначем! Тільки те, що ти вчив в університеті, викинь із голови: в мене будеш судити по старих запорозьких законах.

— Але ж я, пане отамане, не знаю запорозьких законів, — спробував був викрутитись від несподіваного призначення старшина-прав-ник, та Божко незворушно відповів:

— Це нічого! Чого сам навчишся, а чого не навчишся, я канчуками довчу…

Новопризначений генеральний суддя з перначем при першій же слушній нагоді втік із Січі й повернувся до Кам’янця повідомити про своє невдале відрядження.

Миритися з сваволею цього маніяка, що майже одбіг нормального глузду, захопившись історичною романтикою, далі не можна було. Божкові вибрики плутали стратегічні плани штабу Дієвої армії, вносили хаос і розгардіяш, неприпустимі у війську. Крім того, Божко, маючи, хоч і невелику, але збиту в міцний кулак бойову частину, являв собою потенційну небезпеку державного перевороту, коли міг би спробувати скинути владу "гнилих соціалістів" і натомість поставити біля державного керма "серце і розум вільної України" — свою Січ з її запорозькими законами. Треба було подумати й про становище цивільної людності тих місць, де тимчасово перебувала Січ: адже, хоч-не-хоч, люди опинялись під юрисдикцією Божка і ніхто не був гарантований, що йому не всиплють шомполів, не зважаючи ні на вік, ні на громадське становище. Треба було категоричними заходами покінчити з цим найвиразнішим проявом отаманіяди, тієї хронічної недуги УНР, що компрометувала Демократичні спрямування української влади й плямувала її престиж у світі не менше за єврейські погроми. Отже, долю Божка та його Січі було вирішено у верхах, лиш треба було чекати слушного моменту, коли ліквідувати Божкову Січ можна буде без кровопролиття й галасу.

Цей час настиг, коли ешелон з козаками Січі стояв на коліях Жмеринського вокзалу, а Божко сам, без охорони, не передчуваючи лиха, прогулювався по перону.

Коли після арешту й поранення Божка його козаків повідомили про розформування Січі, Божкові козаки ридма ридали й благали: "Верніть нам нашого батька — Божка!" Одначе Січ розформовано і з її піхоти створено частину під назвою "Полк низових запорожців".

Так закінчились романтичні марення новітнього кошового, що надумав повернути стрілки годинника історії на два століття назад і відродити те, що давно пережило себе...

Назустріч невідомому

Наступного ранку я, подякувавши Пархоменкові за гостинність, попрощався, але, перше ніж іти на вокзал, захотів ще раз глянути на Старе місто, з яким зв’язано стільки спогадів недавнього минулого.

На кожному кроці траплялись військові не тільки української армії, а й галичани, бо в Кам’янці тепер розташувався також уряд ЗУНР на чолі з диктатором Петрушевичем. Посеред майдану проти готелю Бельв’ю стояли фургони з галицькими втікачами, котрі не встигли ще знайти собі приміщення в залюдненому вщерть місті.

У Кам’янці виходила газета "Стрілець" — орган штабу Галицької армії. Виходило також кілька наддніпрянських газет — офіціоз "Україна" й партійні органи "Народня воля" та "Робітнича газета". У цих газетах часто друкувались фейлетони Павла Грунського, майбутнього видатного радянського гумориста Остапа Вишні. В офіціозі "Україна" було вперше опубліковано оповідання С. Васильченка "Про жидка Марчика, бідного кравчика", що його потім видало окремою книжкою міністерство пропаганди УНР. Через багато років мені оповідав у Києві сам С. Васильченко цікаву історію оповідання.

У лютому 1919 року багато української інтелігенції, побоюючись, що другий прихід більшовиків на Україну буде ще страшніший за перший прихід муравйовських банд, виїхало з Києва. Виїхав тоді й Васильченко і,

оселившись у єврейській родині в Кам’янці, писав далі свої твори. Одного дня Васильченко побачив через вікно, що біля його будинку спинився фаетон і з нього вийшов елегантний старшина й попрямував у двір. Васильченко здивувався, які це справи могли привести тилового старшину до господарів-євреїв, але за хвилину виявилось, що старшина прибув саме до Васильченка. "Головний отаман просить вас прибути зі мною до нього в одній важливій справі", — промовив старшина, ще більше здивувавши Васильченка, який не був особисто знайомий з Петлюрою і не уявляв, які можуть бути справи в Головного отамана до скромного письменника, далекого від поточної політики.

Фаетон під’їхав до губернаторського будинку, де мешкав разом з іншими членами уряду Головний отаман, і за кілька хвилин Петлюра, вітаючи Васильченка, сказав:

— Ви знаєте, Степане Васильовичу, як я борюсь з антисемітськими настроями у війську. Я віддав до польового суду отамана Самусенка, що вчинив проскурівський погром, я видав суворі накази карати не тільки за погроми, а й за всякі грабунки єврейської людності, але цього замало. Треба, щоб кожний козак не тільки зрозумів, а й серцем відчув, що єврейський ремісник — швець, кравець тощо — є такий же трудівник, як і наш селянин, і кривдити його — злочинно. Це може зробити тільки література. Дуже прошу вас, Степане Васильовичу, напишіть оповідання про єврея-бідаря!

Хоч Васильченкові ніколи не випадало писати оповідання на замовлення, але тут він охоче погодився й через короткий час з-під його пера вийшло чудове оповідання "Про жидка Марчика, бідного кравчика". Це оповідання вміщено й у академічне чотиритомне видання творів С. Васильченка, навіть у примітках зазначено, що воно вперше опубліковано в "Україні", лиш замовчано, що це за орган, так само як і не написано, коли й де цей твір вийшов окремою книжкою.

На парканах і стінах Кам’янця було наліплене й гумористичне оповідання С. Васильченка "Про козака Ося і москаля Ася", не вміщене ні в яке радянське видання його творів.

Крім цього оповідання, можна було побачити серед численних відозв та об’яв маленький плакат — "Братнє співжиття українців з москалями", де типовий "кацапура" підганяє батогом двох українських дядьків, що, запряжені в ярмо, тягнуть плуга. Оцей плакат і становив увесь образотворчий доробок міністерства пропаганди УНР. А де ж поділись українські художники, починаючи з Нарбута, Де карикатуристи з "Ґедзя" та "Будяка"?..

До Кам’янця прибився й поет В. Самійленко, але він останнім часом щось мовчав. Мовчала й українська проза, якщо не рахувати Клима Поліщука, оповідання якого можна було побачити в поточній пресі, але вони були занадто тенденційні, а через те й малохудожні. Взагалі почувався тут занепад української культури. Я навіть не знаю, чи функціонував тоді якийсь український театр у Кам’янці. Але, здається, тут мало на це зважали: ось-ось українське військо здобуде Київ, і там усе розв’яжеться саме собою. А тим часом до Києва з боку Полтави швидко посувались полки Денікіна, і важко було сказати, хто перший вступить до столиці України, бо саме на українському фронті більшовики чинили найбільший опір.

Не було єдності між командуванням армії УНР і галицьким командуванням. Якщо перше рвалось до Києва, то друге пропонувало всі сили зосередити на півдні, щоб захопити Одесу й мати через Чорне море вихід у світи, відкіля сподівались дістати збройну, медичну та всяку іншу матеріальну допомогу. У війську починався тиф і, щоб боротися з ним, не було ні ліків, ні санітарних поїздів. Відчувалась нестача набоїв та снарядів, які вимінювали у румунів на цукор.

Беручи все це на увагу, галицькі штабники, вихованці австрійської військової школи, пропонували закріпитись на Правобережжі, дати війську перепочити, провести мобілізацію й добре вишколити рекрутів і

лиш навесні 1920 року розпочати рішучий наступ на Київ і все Лівобережжя.

Петлюра категорично відкидав цей план, бо вважав, що здобуття Києва матиме велике моральне значення для всього народу й піднесе бойовий дух армії.

Походивши по Старому місту, прочитавши свіжі газети та перекусивши на базарі двома пиріжками й яблуком, я подався на вокзал і сів у перший поїзд, що рушав на схід.

Цей поїзд їхав аж до Вінниці і складався з пасажирських вагонів для цивільних і кількох товарних — для військових. Однак і в товарних, крім козаків, що здебільшого повертались після тифу з шпиталів, було трохи різноманітної публіки, бо тут можна було їхати без квитків. Серед військових впадав у очі довготелесий старшина, що лежав ниць на шинелі, постеленій на підлозі. Він кілька разів намагався лягти горілиць, але йому заважали остроги на— чоботях, які свідчили, що він кіннотник. "Це син Миколи Садовського — отого знаменитого Садовського, українського артиста й режисера", — перешіптувались цивільні пасажири. Одного сина української знаменитості — адмірала й автора "Історії України-Руси" та опери "Катерина" Миколи Аркаса я бачив у Києві під час короткого перебування там Директорії. Він командував тоді якимось кінним загоном і в дальшому визначився тільки тим, що весь час відступав, а його загін співав під час відступу відому пісню "Ой жаль, жаль мені буде — візьмуть її люди, моя не буде".

Мені хотілось роздивитись тепер сина Садовського, але він спав, а якщо й прокидався, то лягав у протилежний від мене бік.

У Проскурові він вийшов із поїзда, і більше я не бачив його і щось нічого не чув про його подвиги. Мабуть, не тільки в кінноті, а й у дальших звитягах він був цілком до пари Аркасові.

Поїзд ішов дуже поволі, довго стояв на станціях і спинявся на кожній маленькій зупинці, тож до Вінниці ми прибули лише вранці другого дня.

Тут керували всім галичани, і мене, тільки-но я опинився на пероні, одразу повели до коменданта — з’ясовувати, хто я й чого тут опинився. Моє посвідчення українського університету одразу легалізувало мене, і літній комендант, не довго думаючи, запропонував мені вступити до Галицької армії. Ото ще маєш клопіт! Для чого мені, наддніпрянцеві, вступати до Галицької армії? Я відмовився, і комендант почав вичитувати мені, як то недобре, коли юнак, призовного віку, не розуміє, що треба насамперед вибороти Україну, а тоді вже сідати за студентські підручники. Я заявив, що їду на фронт першим же поїздом, щоб вступити до своєї наддніпрянської армії. Це вплинуло на коменданта, і він відпустив мене на перон, де стояв поїзд на Хрестинівку. Це порушувало мої плани, бо мені хотілось вступити в ті частини, що наступали на Київ, але нічого не вдієш: Хрестинівка так Хрестинівка!

Надвечір поїзд прибув на місце. Але в який же незручний час принесло мене сюди! До Хрестинівки підступають червоні, що з самої Одеси пробиваються на північ коридором між українською армією і військом генерала Денікіна. Під командуванням Якіра й Затонського сюди сунула справжня численна орда, яка складалась Ь регулярних частин Червоної армії, мадярської кінноти, котра рвалась до радянської Угорщини, деморалізованих матросів та всякого наброду на зразок полку Міші Япончика, складеного із одеських бандитів. Спинити й розбити цю орду в передових частин української армії не було сили, через те вони намагались тільки не допустити червоних у глиб України й спихнути їх у денікінський бік. Це завдання виконували частини Селянської дивізії, складеної частково з повстанців, що з’єднались нещодавно з регулярною армією УНР. До одної з таких частин, що звалась 15-й полк ім. Тараса Шевченка, приєднався і я.

На коліях Хрестинівки скупчилось багато поїздів, стояв навіть один панцирник, але війська було мало. Коли стало смеркатись, моя частина рушила на північ вздовж колії на Погребище. Невесело було іти мені з

порожнім шлунком і маленьким ціпком, якого я виламав з придорожнього куща, а до того ж, як тільки зайшла ніч, став дошкуляти ще й холод: адже на мені була тільки літня "гімнастьорка" старого зразка російської армії. Про те, щоб роздобути рушницю й розжитись на сяку-таку одежину, не могло бути й мови: усі господарчі та інтендантські частини давно вже виїхали з Хрестинівки, яку вирішено не обороняти перед переважними силами ворога. Припускали навіть, що червоні можуть обійти нас збоку, і на цей випадок наказано, в разі зустрінемо попереду якусь військову частину, відповідати на запитання, що ми — Сто сорок третій совєтскій полк. Таке припущення стало цілком реальним, коли ми натрапили на недавно висаджений маленький залізничний місток через якийсь потічок, який знищила червона розвідка. Тут спинялись козаки, і чути було гнівні вигуки:

— Ач, що зробили, падлюки! Це щоб у Хрестинівці застряли всі наші поїзди. Не брати в полон нікого! Всіх розстрілювати!..

Ми рушили далі, і я ніяк не міг собі уявити, як-то мені буде в можливому бою, коли я не тільки не зможу вбити з рушниці ворога, а навіть поранити своїм благеньким ціпком. На щастя, все обійшлося гаразд, і до самого світанку ми нікого не зустріли.

Сходило сонце, коли ми підійшли до якогось села, і нам наказано спинитись та перепочити. Мало не до самого залізничного насипу простяглись селянські городи, де великі клапті були засіяні маком. Ще змалку я любив мак у всякому вигляді — чи то пиріжки з маком, чи шулики, або коржі з маком, як їх звуть на Правобережжі, чи просто макове насіння. Відчуваючи ще з учорашнього дня голод, я допався до стиглих маківок так, що потім довго не міг і дивитись на мак. Наївшись удосталь, я захотів спати і, скулившись, ліг на траві. За хвилину я міцно спав.

Сонце вже високо підбилось над обрієм, коли мене збудили гучні вигуки "Слава!". Коло мене стояли козаки й махали шапками, вітаючи панцирний поїзд. Але не поїзд спричинився до такого щирого

піднесення. Сонячне проміння поблискувало на панцирі паротяга, що, злегка попихкуючи, сунув повз нас колією, а на відкритій платформі перед паротягом сидів, звісивши ноги й ледь усміхаючись, командувач Київської групи отаман Юрко Тютюнник. Це він лишався з панцирним поїздом у Хрестинівці, поки сапери не полагодили зруйнованого вночі залізничного містка і всі поїзди один за одниу не вискочили з хрестинівської пастки. Козаки знали хоробрість Юрка Тютюнника, котрий не раз у критичні хвилини бою раптом з'являвся верхи на коні й, не втрачаючи самовладання, легкою усмішкою підіймав бойовий дух вояків.

Панцирний поїзд поволі віддалявся, а вслід йому ще довго лунало в повітрі радісне "Слава!".

Почулась команда, і частина, до якої я прибився, виладналась і рушила вздовж залізничного насипу. З авангарду ми перетворились у ар’єргард, але нас уже ніхто не переслідував, і ми спокійно дійшли до станції Монастирище. Мабуть, боячись панцирного поїзда, Одеська червона група подалась на схід від залізниці й пройшла селами; лиш недалеко від Монастирища мадярська кіннота атакувала наші передові частини, але її одігнали кулеметним вогнем. Взагалі ця Одеська група поспішала швидше проскочити на північ, поки командування армії УНР не порозумілось з денікінським, щоб спільними силами заступити їй дальшу дорогу й ліквідувати. Оскільки ніяких переговорів між українським командуванням і білою армією не було, цій групі пощастило пройти аж до Ірпеня, де вона й нависла постійною небезпекою над Києвом, що невдовзі опинився в руках білих.

У Монастирищі, де ми ненадовго спинились, мені нарешті видано рушницю з набоями та якусь австрійську сумку, куди можна було покласти набої, зміну білизни та трохи харчів. Про шинелю не могло бути й мови: її не мало багато козаків, що покладали єдину надію — здобути шинелю у ворога в бою. Мабуть, ніяка армія в світі не Мала такого кепського інтендантства, як українська! Ні одягу, ні взуття, ні навіть польових кухонь та провіанту. Якби не добра платня та

додаткова винагорода за участь частини в бою, армія УНР мусила б вдаватись до мародерства, але на це не скаржилась людність, Де проходила українська армія, бо селянам платили за харчі готівкою.

У Монастирищі я міг роздивитись усю нашу Селянську дивізію, Що, крім мого Шевченківського полку, складалася з Полку низових запорожців — рештків розформованої Божкової Січі та Полку морської піхоти. Де те море було, а морська піхота, призначена для нього, вже діяла на далекому суходолі! Може, тому, що цей полк організувало й екіпірувало міністерство морських справ, морська піхота була добре одягнута в чорні френчі та штани навипуск, а на голові мала безкозирки з чорними стрічками — достоту радянські матроси, що покинули свої кораблі й перетворились на піхоту. Оповідали селяни з тих сіл, де пройшла Одеська червона група, що якийсь матрос-чорноморець спинився над трупом забитого морського піхотинця й скрушно дорікав йому: "Что ж ты, братишка, продался Петлюре? Ай-яй-яй, как стыдно!.."

Низові запорожці не відрізнялись від інших полків — ті ж самі "гімнастьорки" й штани захисного кольору, що лишились українській армії у спадщину від царського інтендантства, лиш у кінній розвідці вирізнявся дебелий козарлюга, вбраний у синій жупан і червоні широчезні шаровари та сиву шапку з коротким червоним шликом. Крім гвинтівки за плечима й козацької шаблі при боці, він мав ще високого списа, і здавалось, ніби то виїхав з історії, з Великого лугу, воскреслий запорожець — такий чужий і самотній серед сучасного українського вояцтва…

Коли Одеська група зникла з Монастирищенського району, мій полк одведено на відпочинок у містечко Іллінці. Ми заквартирува-ли по селянських хатах край містечка, бо в центрі, як і скрізь на Україні, були єврейські будинки без дворів і садків.

Першого ж дня стався прикрий інцидент у центрі містечка, де жваво торгували єврейські крамниці, що виставили прихований за більшовиків

товар. В обігу були тільки українські гривні та царські рублі, які й за радянського знецінення грошей не втрачали своєї номінальної вартості.

Один козак зайшов до якоїсь єврейської крамниці й, побачивши чоботи, попросив дати йому поміряти. Чобота виявились як на нього шиті.

— Скільки за них? — спитав козак, витягаючи грубо набитого гаманця.

— Сто карбованців або, як на українські гроші, то — двісті гривень.

Козак одрахував сто радянських "метеликів" і подав враженому крамареві.

— Але ж ці гроші не ходять тепер, пане козаче! Я прошу вас заплатити мені українськими грішми.

— Е, чого захотів! Українські гроші для українців, а тобі я даю твої, жидівські гроші, що їх випустила твоя, жидівська більшовицька влада, — і козак, лишивши крамареві свої старі шкарбани, преспокійно пішов геть у нових чоботях.

Безперечно, це був кепсько замаскований грабунок, і єврей-кра-мар не хотів цього так подарувати. Він замкнув свою крамницю й, прихопивши козачі шкарбани, побіг шукати полковника, щоб поскаржитись. Завдяки єврейській обізнаності й солідарності, це йому швидко вдалось. Полковник наказав зібрати весь полк і вишикуватись на майдані в центрі містечка.

Проходячи разом із крамарем уздовж виструнченого фронту, полковник наказав євреєві пильно вдивлятись в обличчя, щоб розпізнати грабіжника, але практичний крамар більше дивився на козацькі чоботи. Хоч винуватець стояв у другому ряді й ховав своє

обличчя за потилицею переднього козака, але нових чобіт він не міг нікуди сховати, і крамар одразу пізнав їх.

— Всипати сучому синові двадцять шомполів, щоб знав надалі, як ганьбити українську армію! — скомандував полковник, і козак, роззувшись, спустив штани.

Єврей, не чекаючи кінця екзекуції, радий, що нові чоботи знову в його руках, побіг до своєї крамниці.

Другого дня, після ранкової перевірки, до мене підійшов курінний Луцький, молодий, симпатичний старшина, в курені якого я опинився, й сказав:

— Вас кличе полковник. Мабуть, хоче познайомитися з козаком-студентом, бо ви в нас перший такий.

Я йшов до вказаної мені садиби, роздумуючи дорогою, що являє собою полковник Шевченківського полку Панченко, якого я вчора тільки мельки бачив, коли він обходив з євреєм-крамарем вишикуваний полк. Мені подобалась його швидка реакція на подію в єврейській крамниці, але, крім владного голосу, що звик командувати, важко було помітити щось "полковницьке" у верткій постаті середнього зросту, невиразного віку, котра на мить промайнула у французькій металевій касці перед моїми очима. У старій російській армії він навряд чи доскочив би до звання штабс-капітана, а що в Українській армії і досі були скасовані військові звання й лишались тільки посади, то й полковником, цебто командиром полку, міг стати будь-який здібний молодик. Навряд чи й мій курінний Луцький командував би в старій армії батальйоном.

Я ще здалека впізнав полковника Панченка через його французьку каску. Він сидів на лавочці біля хвіртки подвір’я, огородженого високим парканом, і знічев’я розмовляв з якимось старшиною поруч себе. Я спинився, як належить, за три кроки й, віддаючи шану, чітко промовив:

— Пане полковнику, з’явився на ваш виклик.

Панченко глянув на мене, й на обличчі його було помітно задоволення, що я хоч і студент, але не "шпак", бо знаю військовий звичай.

— Тут прибув до нас полковий державний інспектор, то я призначаю вас до нього інструктором-інформатором. Ідіть шукайте його й представтесь.

— Слухаю, пане полковнику! — знову віддав я шану, але не встиг обернутися, щоб іти, як Панченко вже грізним тоном промовив:

— Тільки глядіть мені — щоб і в інспектурі була дисципліна! Усякої інтелігентщини я не потерплю!

З того, як кисло вимовив Панченко слова "державний інспектор", видно було, що його не дуже тішило нововведення в українській армії інституту державної інспектури, та навряд чи могло воно й імпонувати комусь із командного складу, адже це було копіювання більшовицьких політкомісарів у Червоній армії. Мотивувалось воно тим, що, в разі війни з армією генерала Денікіна, можуть бути випадки зради серед старшинського складу, де, крім національно свідомого елемента, траплялись подекуди й недавні "малороси", яким не було де подітись поза службою під жовто-блакитним прапором. Щоправда, державними інспекторами були теж старшини, але вони неодмінно мали бути українськими соціал-демократами або соціалістами-революціонерами, а саме від партійної приналежності когось нудило кадрових старшин, які вважали, що армія повинна бути аполітичною.

Отож державна інспектура була очі й вуха соціалістичного уряду України в армії. Функції і права державних інспекторів були не цілком окреслені, а це загрожувало двоєкомандуванням у армії і небажаними конфліктами, але їх, принаймні в моїй Селянській дивізії, не було. Це

пояснюється, мабуть, тим, що державні інспектори, будучи самі військовими, вміли зберегти тактовність у своїх стосунках з командувачами полків і дивізій.

Не берусь категорично стверджувати, але мені здається, що Галицька армія уникла цього небезпечного експерименту з державною інспектурою. Взагалі галичани косо дивились на порядки в армії УНР, яких могли накидати наддніпрянці й їм, після того, як Галицька армія перейшла через Збруч і опинилась на утриманні уряду УНР. У зв’язку з цим варто згадати такий характерний випадок. Група галицьких старшин на аудієнції в прем’єра УНР, соціал-демократа Мартоса, просила зберегти їм військові звання, бо від звання в армії залежить не тільки розмір пенсії в разі інвалідності або відставки, а й авторитет і самовпевненість старшини. Таке прохання не збігалось із соціал-демократичними поглядами Мартоса, і він, закінчуючи аудієнцію, приголомшив вихованців австрійської військової школи фразою: "Або Україна буде соціалістичною, або не буде ніякої України!"

Сучасному читачеві важко повірити у можливість такої фрази з уст "петлюрівського" міністра, але що вдієш, коли це факт, який я узяв із повідомлень тодішньої української преси.

А втім, слід зауважити, що через рік і в армії УНР запроваджено звання, навіть з’явилось звання генерала, якого довго боялись військові керівники УНР, заміняючи його невиразним "отаман". Тільки Петлюра до кінця днів своїх лишався Головним отаманом військ УНР.

Я довго шукав по містечку резиденцію новоприбулого полкового державного інспектора, роздумуючи над своїми новими обов’язками інструктора-інформатора й не уявляючи, кого я маю інструктувати й кого та про що інформувати.

У нашому полковому державному інспекторі я одразу пізнав колишнього поручика Годину, котрий восени 1917 року в Харкові вітав

губерніяльний з’їзд "Просвіт" від вояків-українців харківської залоги. Далебі, світ — тісний: де той Харків і де Іллінці, де ми знову зустрілися через два роки!..

Симпатичний білявий Година справляв приємне враження своєю інтелігентністю і був прямою протилежністю полковникові Панченку, в якому вже окреслювались риси українського солдафона. Година був український есер, і це через те його призначено на делікатну посаду державного інспектора. Він розповів мені про структуру державної інспектури, за якою при кожному полковому інспекторі має бути два інструктори-інформатори — щось подібне до політбійців при політкомісарі в Червоній армії. Якщо інспектор повинен бути старшиною, то інструктор-інформатор може бути й з рядових козаків, аби лиш мав певну освіту, бо він повинен читати козакам лекції з історії України, виховувати їх у патріотичному дусі та інформувати людність, де ми проходимо, про наші ідеї й завдання. Усю літературу — газети, відозви й брошури, що призначались для козаків і цивільної людності, мав розповсюджувати я, одержавши від державного інспектора. Година й зараз передав мені купу свіжих газет — фронтову "Український козак" і офіціоз "Україна" та кілька відозв до армії й людності.

— Літературу тримайте краще в полкового писаря, бо він має скриню на всякі папери, та й тримайтеся біля нього, щоб, у разі потреби, вас легко було розшукати, — порадив Година й додав: — А в бою прошу бути з козаками — байдуже з яким куренем, аби лиш вас бачили на фронті, бо, якщо будете додержуватись гасла "Душа моя з вами, а я сам у тилу", ніяка ваша агітація не дійде до свідомості козака, — усміхнувся на прощання Година й повідомив:

— Під час боїв я буду завжди поруч полковника. А поки полк перебуває на відпочинку, можете розпочинати свою пропагандистську роботу. Не забувайте тримати щодня контакт зі мною.

Я інструктую самого себе й майже нікого не інформую

Я одразу ж роздав по сотнях газети й розклеїв кілька відозв на стінах містечка. А далі що робити? Я накреслив собі програму циклу лекцій з історії України, починаючи з князівських часів і кінчаючи добою Директорії, але до здійснення цього плану діло не дійшло. До полку в Іллінці приїхав артист-гапичанин Стадник, який улаштував концерт, де співав і акомпанував собі на бандурі. Він виконав довгеньку кантату, мабуть, своєї творчості, в якій перелічив усіх ворогів, з котрими б’ється українська армія, та їхні злочини проти України, не забувши згадати й "москаля-добровольця", з чого можна було догадатись і про неминучу війну з "добровольчою" армією генерала Денікіна. Кантата закінчувалась закликом до січових стрільців, запорожців, гайдамаків і всього українського козацтва не допустити наруги над Україною й нещадно бити її ворогів.

Вояки мого полку, що належали до "всього українського козацтва", гучно аплодували артистові, надто за його гумористичні народні пісні.

У цьому ж приміщенні маленького провінційного театрика другого дня місцева "Просвіта" поставила для козаків невелику п’єсу

Черкасенка "Повинен", сюжет якої взято з революції 1905 року. Сюжет її не вельми був актуальний для сьогоднішнього дня; куди краще було б поставити п’єсу того ж Черкасенка "Про що тирса шелестіла", але на це не могла спромогтися місцева "Просвіта" — з своїм бідним реквізитом і декораціями, тож спасибі їй і за виставу "Повинен", що якось розважила козаків, але не змогла запалити їхнього бойового духу.

Я зайшов за лаштунки познайомитись та поговорити з просвітянськими аматорами і, на превеликий подив, застав тут полковника Панченка. Я гадав, що він незадоволений з вибору п’єси й радить аматорам поставити більш підхоже для війська, але де там! "Повинен" цілком улаштовував Панченка, йому не подобалось тільки, що в залі не чути, як десь мчать на конях жандарми, а для цього треба ось що зробити, і Панченко став вистукувати каблуками по підлозі дрібушки, досить спритно імітуючи цокотіння кінських копит по бруку.

Це ще додало виразну рису до портрета Панченка, культурний рівень якого не підносився вище від пересічного провінційного просвітянина. Добре, що я, ставши працівником державної інспектури, вийшов з-під його влади й маю тепер діло тільки з інспектором Годиною.

Ранком другого дня я прийшов до нього по вказівки та інформацію. Година запросив мене сісти й поснідати з ним, але я відмовився: таке ж молоко й таке ж смаження півгодини тому я порав разом з полковим писарем, з яким разом тепер спав і в скрині якого я зберігав свою пропагандистську літературу.

— Маємо важливі новини, — сказав Година, допиваючи склянку молока. — У Київ увійшли наші частини одночасно з військом генерала Денікіна. Тепер зрозуміло, чому більшовики так затято чинили нам опір, даючи в той же час змогу Денікінові маршем іти на Київ. І вони добились свого: наші передові частини зустрілися з Денікінськими в самому центрі Києва — перед міською думою, де Денікінці встигли вже вивісити на балконі триколірний прапор Російської імперії. Український старшина вискочив на балкон, скинув російський прапор і почепив наш жовто-блакитний. Одразу ж почалася сварка, а далі й стрілянина. Тим часом більшовики, відпливши Дніпром угору, стали обстрілювати з пароплавів гарматним вогнем і тих і тих. Дальших відомостей поки що нема, але ясно, Що війна з Денікіним неминуча і нашому полку не доведеться тут Довго відпочивати.

Година дав мені ще кілька відозв, щоб розклеїти їх у тих селах, через які ми будемо переходити, виступивши з Іллінців, і наказав не відходити далеко від квартири полкового писаря.

Писар Максим Задорожній сидів на ганку й покурював здоровезну цигарку з бакуну, якого встиг уже десь розжитись. Роботи в нього було тепер обмаль, бо особовий склад полку лишався майже незмінний: люди в цю літню пору не хворіли, бойових втрат не було, дезертирів не помічалось і з добровольцями, що вступали до полку, було не густо,

отже, здавши рапорт полковому значковому, цебто ад’ютантові, Максим Задорожній почував себе вільним козаком.

Родом з Полтавщини, він пристав до якоїсь повстанської ватаги, бо "комуна", як він висловлювався, була йому не до смаку. Переправившись з цією ватагою через Дніпро, не раз побувавши під обстрілом та тікаючи до лісу від червоної кінноти, він, поки ватага не влилась у регулярну українську армію, набрався такого страху, що навряд чи був би придатний як бойова одиниця, але, на щастя, Максим ще в сільській двокласовій школі визначався гарним письмом, і це допомогло йому влаштуватись у Шевченківському полку писарем. Своїм становищем він був цілком задоволений: завжди в тилу, де не свистять ворожі кулі й не вибухають снаряди; кінчився бій — оббігай сотні та спитай, кого забито й кого поранено, викресли їх із особового складу — ото й увесь тобі клопіт. Однак Максим завжди носив металеву французьку каску, яку я, окрім як на полковникові Панченку та його значковому, ні в кого не бачив у Шевченківському полку; мало того — біля канцелярської скрині Максим клав заряджену на чотири набої рушницю без багнета. Коли я спитав його, навіщо йому в тилу потрібні рушниця й каска, Максим незворушно відповів:

— Ану ж заскочить у тил якась більшовицька чортяка на коні, то щоб було чим оборонитись; а зарядив на чотири набої, а не п’ять, щоб часом рушниця не вистрілила сама.

Взагалі Максим був великий оригінал. Одразу ж, як тільки я з ним познайомився, він спитав:

— А до якої партії ви належите? — І був дуже вражений, коли я відповів, що не належу ні до якої.

— Отакої! Студент — і не належите ні до якої партії? — дивувався він, а за хвилину поважно промовив:

— А я належу до партії есерів-максималістів.

— Чому ж саме — до максималістів? — тепер уже здивувався я.

— Так я ж сам — Максим, і батько був Максим, і діда звали Максим. Якщо хочете, я й посвідчення своє покажу вам, де написано моє ім’я та по батькові…

Я зареготав, уперше побачивши доморощеного максималіста, а Максим ніяк не міг збагнути причини мого реготу. Що ж тут смішного, що він, його батько й дід були Максими, і до якої ж іншої партії він міг себе залічити, як тільки не до максималістів?..

Максим був дуже радий, що з ним часто контактується тепер хоч і безпартійний, та все ж — студент, цебто вчена людина. За ці контакти він віддячував мені турботами про мене щодо їжі, до якої сам був, чи то з природи, чи знічев’я, завжди охочий. Попоївши, він пускався розмовляти зі мною, чи, точніше, мріяти вголос. І завжди Максимові мрії були абстрактні й дещо комічні, як в отому українському народному анекдоті: "От якби зібрати всі гори, що є на світі, в одну гору, а всі річки та моря злити в одну воду, а тоді стулити все каміння в одну каменюку; а потім ту здоровенну каменюку кинути з тої височенної гори в ту глибочезну воду? От би булькнуло!" Отак і Максим одного разу каже мені:

— От якби весь наш уряд звався Максими…

— Ну і що ж тоді було б? — спитав я.

— Та нічого, а все ж цікаво: самі Максими в уряді!.. — І, трохи подумавши, додав: — Я чув, що й в історії України прославились Максими: Максим Перебийніс, Максим Залізняк, тільки їх чогось не допускали до влади… — зітхнув Максим Задорожній і замовк. Мабуть-

таки, своєму імені надавав мій "максималіст" щось більше за його фактичне значення.

Цей Максим часом розважав мене своєю — не берусь остаточно стверджувати — чи то крайньою глупотою, чи незвичайною оригінальністю, хоч взагалі було не до сміху, бо насувалась нова війна. Чи ж мало було Україні, котра тільки-но зводилась на ноги, двох попередніх ворогів — більшовиків і поляків, а тут лиха доля підсувала їй третього — білогвардійського генерала Денікіна, якого озброїла й забезпечила всім потрібним Антанта! Чи не з намови російських білогвардійців, якими Антанта сподівалась погасити полум’я соціалістичної революції в Росії, українську делегацію не Допущено на Версальську мирову конференцію, де мали по-новому перекроювати мапу світу й визначати долю недержавних досі народів. Але Україні вже наперед визначено її долю: ніхто не визнає її ні як державу, ні як націю, — бути їй і далі лише етнографічною масою під реставрованою Польщею і відновленою монархічною Росією, бо ті європейські країни, що визнали українську державність і мали з нею дипломатичні зносини, — Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина й Болгарія — самі були тепер подолані й чекали собі версапьського вироку. Україна була полишена сама собі без усякої допомоги ззовні. Безсоромно брешуть ті сучасні історики й публіцисти, котрі запевняють, ніби директоріанська Україна спиралась на допомогу Антанти! У війську не було ні йоду, ні бинтів, і рани доводилось заливати самогоном і перев’язувати розірваною на шматки, не завжди чистою білизною; не було чим боротися з пошестю висипного й поворотного тифів, що вже вліті 1919 року давалась взнаки у війську, — ні лазень, ні медикаментів, ні санітарних поїздів; інтендантство не спроможне було мінімально забезпечити вояків взуттям та одягом; бракувало зброї, надто артилерійських снарядів, рушниці в піхоти були здебільшого без багнетів. Тільки й того, що давала людям рідна земля, — хліб, городина, садовина й м’ясо, але бракувало солі, без якої страва втрачала свій смак.

Наступного ранку стало відомо, що українські частини вийшли з Києва й з денікінською армією почались воєнні дії. Шевченківський полк

знято з короткого відпочинку й спішно послано назад, до Монастирища, бо десь неподалеку підступають денікінські частини.

Невесело виступили в похід козаки, що не встигли гаразд відпочити після безнастанних попередніх боїв і переходів. Виклик полку до Монастирища був такий раптовий і нагальний, що ні державний інспектор Година, ні, поготів, полковник Панченко не знайшли часу промовити до козаків і хоч коротко пояснити їм нову політичну ситуацію. Година лише встиг сказати мені, сідаючи в бричку до полковника Панченка:

— Так ви дорогою поговоріть з хлопцями про Денікіна, а на перепочинку в полі розкажіть щось з історії України.

Бричка, до якої позаду був прив’язаний верховий кінь Панченка, помчала, а я якийсь час дивився їй услід, мимоволі порівнюючи дві контрастні постаті в ній — скромну, біляву Години у звичайному військовому кашкеті й войовничу, задерикувату Панченка у металевій французькій касці.

Мій Максим Задорожній вийшов із хати, де ми ночували, тримаючи в одній руці під пахвою невелику канцелярську скриню, а в другій несучи свою неодмінну рушницю й шинелю, на яку він встиг уже десь розжитись. Саме через цю його скриню писареві виділялась окрема мобілізована на короткий час селянська фура, на яку він запросив і мене сідати.

З єврейських крамниць у центрі містечка повиходили крамарі й спокійно дивились, як ми вирушаємо в похід: після тої події з чобітьми більше не було ніяких ексцесів, і євреї не боялись тепер ні за своє життя, ні за майно. Про початок війни з денікінцями так звана "пантофельна пошта" вже повідомила єврейський кагал, але денікінці ще далеко, тож можна поки не сушити ними голови.

За містечком у полі я зліз із писаревої фури й пішов пішки разом з козаками першого куреня, де мене вже трохи знали старшини й козаки.

— Ну як, хлопці? Будемо тепер битись із денікінцями? — сказав я, не знаючи з чого почати свою інформаційну бесіду.

— Знову несе їх чорт на нашу голову! — сердито пробурмотів хтось У розладнаних походом рядах, а кирпатий козачок скраю спитав мене:

— А хто ж вони, ті денікінці?

— Російська армія під командою генерала-монархіста Денікіна.

Моє пояснення нічого не пояснило кирпатому.

— А чого ж він, той Денікін, хоче? — допитувався козачок, а я по-думки казав собі: "Простіше, простіше треба розтлумачити!"

— Хоче знищити самостійність нашої України.

— Самостійність? — замислено проказав уголос козачок, і в інтонації чулося, що він не певний, чи треба за самостійність України важити своїм життям…

Це тобі не 2-й Запорізький полк, де кожний козак був національно свідомий і сам, своєю охотою, вступив до війська виборювати Україні самостійність! — з тугою подумав я. Це сіра темна маса, що не зовсім ще пробудилась від довготривалої національної летаргії. Вона стала під жовто-блакитний прапор зі зброєю під час протигетьманського повстання й створила стотисячну армію УНР, бо не могла примиритися з відновленням панського ладу за гетьмана, але після перемоги швидко почала танути, лишивши на літо 1919 року лише 40 000 вояків. Їй не подобалась "комунія", що запроваджували більшовики, і вона знову повстала, але тепер, коли позбулась і більшовицької комунії, коли так

тягне до рідних хат, до родинного затишку, коли, здавалось, можна зажити спокійно, сіяти збіжжя, розводити худобу й не боятись, що хтось чужий прийде й забере в тебе землю, коня й корову, — насувається ще якийсь ворог, з яким хоч-не-хоч, а треба воювати... Та скільки ж можна воювати? Та й чи такий же капосний цей новий ворог, як попередні? Чи не можна якось обійтися з ним без війни?

Для селюків, з яких складався мій Шевченківський полк, були незрозумілі гасла січового стрілецтва: "Не ридай, а добувай!", "Не плачем, а мечем!", "Добути або дома не бути!". Такі гасла могли проголосити національно свідомі люди, в яких національне почуття стало органічною частиною їх. Але яка ж різниця між січовими стрільцями й моїми шевченківськими козаками — адже ті й ті вийшли з-під селянської стріхи? Виходить, національне почуття не передається дитині з генами батьків, не надається воно й від природи як інстинкт, а формується в дитини внаслідок домашнього або шкільного виховання. Змалку в кожного з нас утворюється прив’язаність до хати, де ти народився, до вулиці, де гасав дітлахом, до села або міста, де ходив на побачення з першою коханою дівчиною; назавжди лишаться нам милими мова, пісні, звичаї тих рідних місць, дарма що з літами вони можуть призабутись; ми радіємо, зустрівши далеко від рідних місць земляка, не роздумуючи — добра чи погана він людина. Але все це вузьке, примітивне почуття, коли не тільки галичанин з його "я сі бою" або "я буду чекав", а навіть полтавець видається слобожанинові чужим, бо каже "допіру", чого не почуєш на Харківщині. Для національного почуття людині треба досягнути того розумового стану, коли вона стає здатною мислити не тільки реальними, конкретними категоріями, а й абстрактними поняттями, коли рідною землею стає не тільки околиця свого села, а й уся територія своєї нації — від Кубанських степів до Карпатських гір; коли своїми стають не тільки "земляки", а й уся людність, що живе на всій території своєї нації, незважаючи на говіркові та побутові різниці; коли виникає любов до цього абстрактного поняття Україна й набуває такої сили, що за неї людина ладна і життя своє віддати.

Оце і є той феномен, що визначає національне почуття й зумовлює національну свідомість людини. Брак цього феномена призводив до того, що під час антибільшовицьких, а потім антиденікінських повстань на Україні 1919 року селянам було досить вигнати ворога з свого села та його околиці, через шо не можна було тоді створити великої повстанської армії, бо тільки крайня скрута змушувала їх об’єднуватись у чималі загони й тікати на з’єднання з регулярною армією УНР.

Для створення такого феномена не завжди бувають потрібні довгі роки виховання в родині чи школі. Загальне піднесення під час політичних катаклізмів може напрочуд швидко прискорювати процес створення цього феномена. Ми бачили 1917 рік, коли, здавалось, у самому повітрі розбурканої революцією країни витали флюїди національного відродження й перетворювали за короткий час тисячі людей з етнографічної приспаної маси в національно свідомий елемент. Ще дивовижніші випадки можна було спостерігати в Полку січових стрільців, розквартированому в Білій Церкві перед протигетьманським повстанням. Селяни Білоцерківщини часом посилали своїх синів вступати до цього полку, кажучи: "Вступай, сину, до них, а як тільки видадуть чоботи й шинелю, тікай додому — тепер же дезертирів не ловлять". Але селянські парубки швидко освоювались у стрілецькій атмосфері, сповненій ідеєю української державності, й — майже неймовірна річ — не тікали додому, одержавши чоботи й шинелю, а лишались і далі в полковому вишколі, ба навіть стали до бою під Мотовилівкою в числі дев’ятисот січових стрільців проти десятитисячної армії оборонців Скоропадського.

На такий ризик заради нових чобіт і шинелі не підеш! Тут потрібне стрілецьке "лицарство абсурду", той психологічний стан, коли ідейна якість перемагає безідейну арифметичну кількість, той вищий ступінь національної свідомості, коли окрема людина йде вперед назустріч смерті в ім’я життя всієї нації...

Ні, далеко було моїм шевченківським хлопцям до мотовилівських "лицарів абсурду"! Але щось же треба з ними робити, і то робити мені

самому, бо на посаду другого інструктора-інформатора не знайшлось у полку підхожої людини.

— Так що ж той Денікін — вроді як царя хоче знову поставити? — Допитувався в мене кирпатенький козачок.

— Царя не царя, а пана поставить в його маєтку, поверне йому землю, що дала революція селянам, накаже повернути панську худобу та збудувати будинок, якщо його спалили дев’ятсот сімнадцятого року…

— Ну, це вже чорта з два! — люто гаркнув хтось із середини сотні, і я подумав: "От з цього й треба було починати розмову, а не з самостійності. Для нашої плебейської нації соціальне питання ближче за національне, яке може набрати актуальності тільки в процесі розв’язання соціальних проблем".

Але на перепочинку в полі, коли курінний Луцький запропонував мені розповісти козакам щось із історії України, я знову сплохував. Додержуючись своєї програми циклу лекцій з нашої минувшини, я почав розповідати козакам про князівський період, ніби це було не в умовах походу й майбутніх боїв, а на якихось короткочасних курсах. Я присів на горбку, неподалік від мене сіли курінний Луцький та три сотники, а навколо полягали стомлені переходом і роздратовані перспективою нових боїв козаки першого куреня. Вони мовчки слухали, а я відчував, що їх зовсім не цікавлять наші давні князі — ні Святослав, ні Володимир, ні Ярослав.

Вони байдуже лежали навкруги мене, думаючи про щось своє, дехто почав засинати, і лиш один, прослухавши мою лекцію про героїчні походи Святослава й Володимира та мудрість Ярослава, стиха промовив, зітхнувши:

— Князі, графи… — і чути було, що він думав не про звитягу давніх українських князів, а про великі земельні володіння сучасних князів Кочубеїв та графинь Браницьких…

— Вставай! У два шереги шикуйсь! Ряди двій! Ліворуч! Кроком руш! — пролунала здалека команда полковника Панченка, і козаки неохоче підвелись, виладнались і мляво рушили похідною колоною, без музики й пісні.

Я сів на воза до писаря й подумки картав себе: "І надало ж тобі в першій лекції торочити про князів! Сказав би щось відповідне сьогоднішньому дню, бодай за Шевченком — "Як москалі, орда, ляхи бились з козаками", а то про якихось давніх-прадавніх князів!"

Відкіля ж я про це міг знати, не пройшовши ніяких пропагандистських курсів, не маючи ніяких друкованих порад, не діставши навіть ніяких інструкцій від інспектора?.. Треба було виконувати свої невиразні обов’язки інструктора-інформатора на своє розуміння їх і свій власний розсуд. До того ж я, дитина робітничого висілка й повітового міста, так мало знав душі цих сільських парубків, яких мав виховувати у національно-патріотичному дусі, але нічого не вдієш: роби, Борисе, що наказує тобі твоя любов до України!

На нас іде "Ойника"

Десь надвечір полк прийшов до містечка Монастирище. Тут уже відчувалась близькість фронту, бо напереріз нам пройшла морська піхота, розміщались по хатах низові запорожці й промайнула здалека їхня кінна розвідка з привидом запорожця в синьому жупані й з високим списом. З фаетона, запряженого двокінь, виходила інтелігентна жінка в чорному з немовлям і, підтримувана під руку отаманом Тютюнником, простувала до ганку попівського будинку.

— Це жінка самого отамана Тютюнника, — пошепки поважно промовив мені писар. — Вона повсіда їздить у фаетоні й держиться нашої дивізії.

Але нашому полку не дали перепочити в Монастирищі, а наказали рушати далі до села Бачкурина, що лежало верст за вісім відціля. Там, за дислокацією, ми маємо розташуватись, зайняти позицію й чекати підходу денікінського війська, з яким під Києвом уже почались бої.

Мляво, тамуючи в собі злість, що, замість бажаного відпочинку, треба ще кудись іти, почвалали козаки Шевченківського полку путівцем до Бачкурина, коли сонце кидало останнє призахідне проміння на неозорі плантації цукрових буряків, призначених для монастирищенської цукроварні. Щоб не викликати заздрощів у стомлених дорогою вояків, я зліз з воза й пішов пішки поряд першого куреня, до якого вже почав звикати.

До Бачкурина ми доплуганились уже зовсім смерком.

Мій незрівнянний писар Максим приторохтів на возі з канцелярською скринею до Бачкурина мало не одразу з бричкою полковника та державного інспектора. Практичний Максим уже знайшов для нас двох затишну хатинку, де жила сама молодиця-удова, котрій він одразу ж замовив нам на вечерю його улюблені вареники з сиром та сметаною.

— Мабуть, скоро почнуться бої… — сумно промовив він і спитав: — А як вам — теж треба бути в бою чи можна, як оце мені, лишатися в тилу?

Я відповів, що буду неодмінно з усіма козаками на передовій лінії.

— Аж на передовій? — здивувався чомусь писар і скрушно прицмокнув. Але за хвилину його думка набрала практичного напрямку: — Тоді от що: коли вскочите в якесь село чи містечко, одразу ж біжіть до попа. У попа повсіда спиняються всякі вершки — командири чи

охвицери там, — безпремінно й шинелю там роздобудете. А то як же: ось-ось дощі підуть, а там сніг та мороз вшкварить, а ви без шинелі! Я сам купив у одного козака шинелю за двісті гривень. Він Ще під Хрестинівкою в попа із убитого більшовицького командира зняв і продав мені, бо навіщо йому дві шинелі. А то так і зостанетеся в самій гімнастерці, як отой наш начальник зброї…

— Який це начальник зброї? — спитав я, вперше почувши про таку військову посаду, і писар пояснив:

— Той, що, сказати б, відає всією полковою зброєю: йому несуть рушниці вбитих або ті, що покинув ворог, тікаючи. Він і ремонтує, якщо там попсувалося щось у рушниці, але під час бою він повсіда в тилу, як і я, от через що й труситься вночі, як цуцик, від холоду.

Мені гидко було діставати собі шинелю таким способом, і я посміхнувся на слова писаря, але його порада все ж запам’яталась мені.

Ми апетитно уминали вареники, одразу заплативши за них гривнями, які моторна молодиця охоче взяла, знаючи вже, що в Монастирищі за них можна купити в крамниці та на базарі будь-що, коли до хати заскочив сотник з другого куреня Сидорчук.

— Чи не продасте мені глечик молока та ще б засмажити яєшню з п’ятьох яєць, а то в моєї хазяйки нема? — спитав сотник, дістаючи гаманця.

— А в кого ж ви? — поцікавилась молодиця. Сотник назвав прізвище, і молодиця аж руками сплеснула:

— Де ж у неї молоко та яйця, коли тих дітей як маку, та ще свекор із свекрухою, та й чоловік плохий: як покалічили його на германській, так і досі шкутильгає!..

Молодиця врізала велику скибку паляниці, принесла глек молока й заходилась коло смаження, а сотник Сидорчук жваво запрацював щелепами, перемелюючи хліб і запиваючи великими ковтками молока. Він не відмовився й від вареників, коли ми запропонували йому, лиш писар тривожно поглядав, як зникають вони в його великому роті під вусами, а по голеному підборіддю тече масло з краплинами сметани. Немолодий сотник був, як кажуть, справний: завжди поголений і чисто вбраний.

— Сьогодні ніч буде спокійна, так що можна попоїсти досхочу, а от перед боєм треба, щоб кишки були порожні: не дай Боже попаде куля у вареники в кишках абощо, — капець тобі та ще й мучитись будеш, а в порожні — житимеш!

Я з цікавістю розглядав сухорлявого, жилавого сотника з вояцьким, але без усяких ознак інтелігентності обличчям. Я вже раніш запримітив його Ь полку й від курінного Луцького дізнався, що Сидорчук — колишній фельдфебель царської армії. До української армії він пристав лише вліті цього року, коли й йому надопекла "комунія", але сюди він приніс із собою засвоєні здавна дисциплінованість і викональність зразкового військового служаки. Його сотня в другому курені була чи не найкраща, бо він умів тримати в своїх дебелих кулаках підлеглих йому козаків і вимагати від них абсолютного послуху, як без будь-якого роздуму підкорявся сам наказам згори: правильно чи неправильно наказали — не твого ума діло, раз наказали, значить, виконуй! Без цього військо — не військо, а якийсь бардачок. До його сотні попав розжалуваний у рядові за участь у змові Болбачана огрядний штабний старшина, колишній офіцер російської армії з чистокровним інтелігентним обличчям, з русявою борідкою-еспаньйолкою. Сидорчук і його ганяв на муштрі, як звичайного козака, мовляв, мені нема діла до того, що ти там у штабах накоїв, а проштрафився, попав до мене, то й служи як належиться!..

Згодом мені не раз доводилось бачити Сидорчука в бою.

Трохи схильці, ніби підкрадаючись, щоб раптом кинутись, він завжди йшов позад своєї сотні, пильнуючи, чи ніхто не оглядається назад і, боронь Боже, чи не думає тікати. У правій руці в нього був наган — ця рідкісна тепер у старшин Шевченківського полку зброя, замість якої навіть курінний Луцький носив за плечима австрійського штуцера. Помітивши в когось якесь непевне вагання, Сидорчук підбігав до зблідлого від страху козака і, потрясаючи наганом, кричав: "Пристрелю собачого сина, спробуй тільки тікати!" Козак починав боятись свого сотника більше ніж ворога і твердо ступав уперед, де, здавалось, йому загрожувала менша небезпека… Такою вольовою рішучістю Сидорчук не раз рятував свою сотню від атак мадярської, а потім донської кінноти, бо, якщо піхота стоїть на місці й веде організований густий рушничний вогонь, навіть найзавзятіші вершники кінець кінцем не витримують і завертають коней назад.

Командував Сидорчук сердитим голосом, але без матюків, дарма що вийшов із російської армії, де ні солдати, ні офіцери не могли обійтись без цієї гидкої лайки. Взагалі, в українській армії я ніколи не чув матюків. І це не тому, що вона складалася з самих святих, а тому що матюки були невластиві, ба навіть чужі українській народній вдачі. Ще з дитинства запам’яталось мені, як у Недригайлові моя баба по батькові, розповідаючи дорослим про якогось волоцюгу Федька, пошепки казала з жахом на обличчі: "То такий розбишака, що навіть по-московському вміє лаятись!" Матюки ми запозичили після революції в свого "старшого брата". Хто не вірить мені, хай прочитає нарис М. Горького "Ярмарка в Голтве", де автор, пробувши цілий день на ярмарку, на превеликий подив собі, не почув жодного матюка й мимоволі подумав: "Який би "мат" висів У повітрі на такому ж ярмарку в Росії!.."

Мабуть, не все подобалось Сидорчукові в українській армії: наприклад, страшини на фронті не носять ніяких відзнак. Це непорядок, бо як ти розпізнаєш, де сотник, де курінний, а де полковник? І Сидорчук пришив до лівого рукава своєї охайної гімнастерки якусь крокву з вузького срібного позументу, дарма що ця відзнака епохи Центральної Ради була скасована і старшини в тилу мали зірочки на петлицях коміра.

І все ж не могло бути й мови, що цей колишній фельдфебель, котрий довго служив вірою й правдою цареві, тепер перекинеться до денікінців. І це не тому, що він захопився ідеєю українського національного відродження, яке на ньому позначилось лише в тому, що він з "хахла" став "українцем", а лишатись тут йому підказували його дисциплінованість і службистськість, мовляв, раз став служити Петлюрі, то й служи йому до кінця, а не перебігай, як той бездомний пес, від одного хазяїна до другого.

Не знаю, за що саме я, за своєю звичкою давати подумки людям прізвиська, називав сам собі Сидорчука Вовкодавом: може, й справді було щось собаче в його настороженій ході й вірності.

Попоївши, Вовкодав глибоко зітхнув, утер вуса, підвівся й, подякувавши молодиці за молоко та яєшню, а нам за вареники, вийшов з хати.

Молодиця принесла запашного сіна на долівку, застелила рядном і поклала подушку. За п’ять хвилин я й писар, накрившись однією шинелею, міцно спали.

Ранком, поснідавши, я пішов до інспектора Години. Він зустрів мене привітною усмішкою, посадив на стільця, запропонував закурити фабричну цигарку й став інформувати.

За неточними відомостями, бо це з селянських переказів, денікінці вступили в містечко Оратів. Це верст дванадцять-тринадцять відціля. Скільки їх там і взагалі на нашому відтинку фронту та які в них найближчі плани — невідомо. Пополудні з нашого полку вирушать дві чоти до Орат'ова на розвідку. Можливо, й розвідку боєм.

— Чи не маєте охоти, пане Борисе (Година в неофіційних стосунках перейшов на таку інтимну форму звертання до мене), взяти участь у цій розвідці й потім розповісти мені про свої враження? — спитав наприкінці

Година, і я одразу виявив бажання рушити до Оратова з чотою сотника Комарницького. Другу чоту в обхід Оратова поведе сотник Рябокляч.

Власне, Рябокляч був півсотенним у сотні Макара Комарницького; сам чи не з "унтерів" старої російської армії, доскочивши у повстанні "сотника", так і залишився ним у регулярній армії УНР. Взагалі ця армія, де тоді були тільки військові посади, а не звання, не дуже розгалужувала військову ієрархію: у підстаршинському складі було три ступні — ройовий, чотовий і бунчужний, у старшинському — сотник, курінний і полковник, а вище йшли "отамани", якими могли бути і командувачі невеликих загонів, і командувачі дивізій та всієї &рмії. То лиш у Галицькій армії, де, за старою австрійською традицією, ще міцно трималися за звання, були і хорунжі, і чотарі, і сотники, але скасувати цю старорежимну "закваску" уряд УНР, на утриманні якого опинилась Галицька армія, не міг: хоч би що там, а через Збруч на наддніпрянську територію перейшло в червні 1919 року сто тисяч вояків, тоді як у трьох наддніпрянських армійських групах — Волинській, Київській та Запорізькій — налічувалось трохи більше сорока тисяч. Численні селянські повстанці, вигнавши з своєї околиці "комуну", воліли лишатись дома, а не поповнювати ряди поріділої від боїв та тифу регулярної армії УНР.

Отож командувати всією операцією розвідки боєм мав сотник Макар Комарницький, а півсотенний Рябокляч з другою чотою та кулеметом мав завдання заскочити в містечко з іншого боку й наполохати денікінців кулеметною чергою.

Макар Комарницький, колишній прапорщик, був улюбленцем мало не всього Шевченківського полку за свою веселу вдачу, дарма що ніколи сам не сміявся, зберігаючи ніби серйозний вираз обличчя. Він міг на запитання свого чи чужого козака, замість відповіді, заспівати веселої "польки", підхопленої, мабуть, ще в школі прапорщиків:

Пай-дьом, пай-дьом, ангел мілий,

Пай-дьом танцевать со мной,

і, шалено прискорюючи темп пісеньки та мотаючи несамовито головою, закінчував:

Слишни звукі полькі, полькі,

Полькі, полькі неземной!..

І після цього з серйозним виглядом, як ніде нічого, питав очманілого від несподіванки й водночас звеселілого від грайливого мотиву козака:

— Так що ти хотів?

І, здається, не було такого випадку, щоб Макар не задовольняв Прохання. Це не було небажане у війську панібратство чи запобігання перед підлеглими, це була така своєрідна вдача, що диктувала Макарові однаково поводитись і з козаками, й з старшинами. Козаки це цінили і, коли треба було, виконували будь-який наказ Макара — чи то йти в атаку, чи, не поспішаючи, відступати, планомірно відстрілюючись. Ніхто не міг так піднести настрій стомлених довгим походом козаків, як Макар. І піднімав він дух не патріотичними піснями, а якоюсь веселою імпровізацією, яку теж десь підхопив жартома. Пішов він у повстання, мабуть, не з якихось патріотичних міркувань, а щоб не відставати від земляків. Якщо пішов Панченко, Луцький та інші сквирчани, так чого ж буде сидіти вдома Макар? І пішов і собі з своєю прапорщицькою шинелею без погонів та веселими піснями й жартами. Вигляд у нього був далеко не військовий: ходив він завжди трохи погорбившись, комір гімнастерки розхристаний, шинеля розстебнута. Треба було виняткового випадку — огляду полку високим командуванням або похорону забитих у бою, — щоб Макар застебнувся на всі гудзики й виструнчився. Навіть перед полковником Панченком Макар не міняв свого звичайного вигляду, і Панченко, дарма що не терпів "непорядку" та всякої

"інтелігентщини", прощав сотникові Комарницькому його немуштрований вигляд: земляк бо ж — із Сквири…

На шістьох селянських фурах, запряжених двокінь, Макарова чота виїхала ополудні широким Оратівським шляхом. День видався холоднуватий, через що Макар одяг шинелю, не застебнувши її, за своєю звичкою, на жодного Гудзика. Він сидів на першій фурі поряд мене, звісивши з полудрабка ноги, а на колінах йому лежав австрійський штуцер, якого він випросив для цієї операції у курінного Луцького, свого земляка. Здавалось, їде він не на небезпечну розвідку боєм, а як квартир’єр чи просто йому заманулось пополювати з штуцера на зайців. Чи то щоб піднести дух своїх козаків, чи знічев’я, Макар, тільки-но виїхали з Бачкурина й до Оратова було ще далеко, почав співати своїм баритональним тенором:

Гей, на горі та женці жнуть…

Козаки радо підхопили пісню, але Макар з серйозним виглядом замість відомого всім:

А попід горою яром-долиною

Козаки йдуть,

прокричав, щоб усі чули:

…яром-долиною

Дезертири пруть!

Козаки підхопили цю витівку свого сотника й замовкли, чекаючи, що втне далі їхній веселий сотник. І Макар голосно й чітко, щоб усі чули, заспівав:

Гей, встань з гроба, Дорошенко!

Та й одлупи військо, військо українське,

Хорошенько:

Гей, долиною, гей, широкою

Дезертири пруть!..

Мабуть, це була власна імпровізація Макара, але козакам вона сподобалась, і довго лунало над неозорими плантаціями цукрових буряків їхнє веселе: "дезертири пруть", хоч, правду кажучи, ця пісня була б актуальна взимку та навесні 1919 року, коли, подолавши гетьмана й німців, дезертири масами "перли" додому святкувати перемогу, але вліті дезертирства майже не спостерігалось.

Коли ми проїхали з півдороги до Оратова, Макар раптом скомандував:

— А тепер — годі! Не співати більше! Ось послухаймо, що денікінці нам заспівають... — 1 враз спів затих, але жартівливий настрій не зник.

За якийсь час ми побачили здалека перші селянські хати. Як і скрізь, край містечка живуть селяни, а в центрі євреї, піп, учитель, католицький ксьондз та ще хтось із містечкової пихатої польської та глибоко провінційної української інтелігенції.

Макар спинив фуру, наказав усім злізти й підійшов до дівчини, Що брала з криниці воду.

— Здорова, дівчино! — привітався він по-парубоцькому. — Чи хто в містечку є?

— А вам кого треба? — задерикувато глянула на чорнявого Макара дівчина, котрій Макар, видати, сподобався.

— Та отаких гарних дівчат, як ти: бачиш, скільки парубків наїхало свататись.

— І скажуть же таке!.. — промовила ніби сором’язливо дівчина, задоволена з Макарового комплімента.

— Так хто ж у вас у містечку? Військові є?

Ах, це кляте питання, на яке так не злюбили відповідати селяни після кількох трагічних випадків! Ухилилась від прямої відповіді й Дівчина:

— А чи я знаю, військові вони чи ні? Не стріляють у людей — і за те спасибі їм!

— А як вони одягнуті? — наполягав Макар.

— Та по-всякому, ну тільки більше, як ото ще за царизни ходили солдати, — розв’язала дівчина язика, бо таки, мабуть, Макар дуже припав їй до душі.

— Чи багато їх?

— А чи я їх лічила? — знову уникнула прямої відповіді дівчина.

— Більше, як нас?

Дівчина кинула оком на козаків, що мовчки стояли біля своїх фур, і нерішуче відповіла:

— Не інакше, як більше...

— Піші чи кінні?

— Є такі й такі... А сьогодні брат ходив до містечка в крамницю, так і гармату одну бачив — привезли вони чотирма кіньми... — розговорилась дівчина, але щось точнішого від неї більше не дізнаєшся — треба розвідувати боєм.

Макар лишає двох козаків вартувати фури й каже не стільки до них, як до фурщиків, і в голосі його чути серйозні командувальні ноти:

— Щоб ніхто не здумав тікати без нас до Бачкурина, бо знайду й під жінчиною спідницею! — І потім до решти козаків:

— Розсипатись лавою і йти мовчки до центру містечка. Як тільки хто побачить денікінця, — починай стріляти, а за ним і інші. Стріляти густо, раз за разом, щоб денікінці від нашої стрілянини в штани понакладали! Вперед! — 1 Макар, виставивши перед себе штуцера й застебнувши на три Гудзики шинелю, твердим кроком рушив посеред вулиці.

Я пішов крайній з лівого крила лави. За два кроки від мене, тримаючи напереваги рушницю без багнета, йшов верткий козачок, якого я щось досі не бачив у першому курені. Можливо, він випросився в розвідку з якоїсь іншої частини нашого полку, бо йому вкрай треба було думати десь роздобути собі одяг. Тільки французька металева каска на голові та засмальцьовані штани захисного кольору свідчили, що він належить до якогось війська; старі ж шкарбани на ногах та смугаста матроська тіпьняшка на тілі, не покрита ні гімнастеркою, ні якоюсь сорочиною, не кажучи вже про хижий вираз обличчя, надавали цьому дрібному козачкові такого вигляду, що з ним ліпше не зустрічатись сам-на-сам серед шляху: справжнісінький бандит! (Ех, це наше українське інтендантство!)

Чи не всі враз побачили в центрі містечка мирну воєнну ідилію: парують польові кухні, стоять розкульбачені коні, несе кудись відро води донський козак з червоними лампасами на штанях, піхотинець несе оберемок хмизу, а трохи далі нерозпряжені коні снарядної скрині-передка спокійно жують овес з прив’язаних до морд шаньок, але гармати щось не видно…

Кілька роз’єднаних пострілів прикро розсікли тишу, потім почулися наші вигуки "Слава! Слава!", безладна стрілянина, метушня на майдані, з якого тікають озброєні й неозброєні люди, а десь, з другого боку містечка, зататакав Рябоклячів кулемет, наганяючи на денікінців ще більшої паніки.

Я біжу на середину майдану поряд з козачком у тільняшці, але живої мішені для моїх пострілів уже нема. Ось проти церкви добрячий будинок, напевно, попівський, і згадую писареву пораду: "У попа повсіда спиняються верхи — там і шинелю собі здобудете". Будинок виходить не просто на вулицю, а стоїть трохи далі від неї в густому садку. Парадні двері замкнені. Біля них спиняється козачок у тільняшці, а я оббігаю за ріжок, де в попа виходить у сад веранда.

— Руки вгору! — крикнув я, вскочивши на веранду й не роздивившись гаразд, хто сидить за столом, де стоїть великий блискучий самовар, що упав мені в очі перший. Вказівний палець правої моєї руки — на спусковому гачку кавалерійської гвинтівки без багнета, а голос — я сам не пізнаю самого себе: відкіля взявся в мене цей владний крик, що не припускає ніяких заперечень, бо ходить — або я їх, або вони мене?..

За мить я вже бачу, що три постаті підвелись за столом. Огрядна попадя звела вгору руки, масний літній піп сквапно хреститься дрібними хрестами, мабуть, шепочучи: "Заступи й помилуй!" А поряд попа, перекинувши склянку з чаєм, яку зачепив шашкою, кинутою з портупеєю на стіл, підняв угору руки старий полковник і скляними, приреченими очима дивиться на цівку моєї гвинтівки. На полковнику —

стара довоєнна офіцерська шинеля бузкового кольору з золотими погонами на плечах і на голові старий офіцерський кашкет з пружиною в наголовку й офіцерською кокардою.

— Одстебнути пояс з наганом і покласти на стіл! — командую я, і полковник, як сновида, слухняно одстібає ремінь і разом з кобурою нагана мовчки кладе на стіл, мало не перекидаючи цукорницю.

— Одійдіть у куток і опустіть руки, але — жодного руху! — Полковник і це виконує слухняно, весь пополотнівши, мабуть, думаючи, Що я буду його зараз розстрілювати. На ногах у нього старі, довоєнні "штиблети" і солдатські обмотки. Внутрішньо він, видимо, примирився з своєю фатальною долею, але в мене й на думці нема чинити йому якоїсь шкоди чи насильства. Навіть бузкової шинелі його я не візьму собі як трофей: вона гидка мені — як одяг з мерця, та й сам полковник стоїть у кутку як мара, як привид тої "единой, неделимой", що, здавалось, зникла назавжди, і я, мов заворожений, не можу одвести від нього очей...

На веранду вбігає козачок у тільняшці. Побачивши таке чудо, він зловтішно посміхається й каже до мене:

— Я його зараз порішу!

— Не смій! — кажу я категорично. — Ми повинні привезти його до штабу живим.

— Ну то хоч шинелю здеру з нього, гада!

— Не руш!

Козачок ображено опускає рушницю, а я питаю полковника:

— Де джура?

Полковник трохи отямився й непорозуміло кліпає очима: він думає, що я назвав чиєсь прізвище.

— Де ваш денщик? — перекладаю я, але, замість полковника, спішно відповідає попадя:

— Я просила його й їздового зарізати мені курку й попатрати; вони за стодолою…

Я хочу наказати попаді вести козачка в тільняшці за стодолу, та в цю мить до веранди підбігають два молоді солдати з засуканими рукавами, закривавленим ножем і обпатраною куркою.

— Руки вгору! — кричить на них мій козачок, наводячи рушницю, і солдати, випустивши з рук ножа й курку, нерішуче здіймають угору долоні й бентежно поглядають на роззброєного полковника.

— Приведеш їх до сотника, — кажу я козачкові, беру в ліву руку полковничі шашку й кобуру з наганом і наказую полковникові йти попереду мене.

На притихлому майдані я підходжу до Макара, що стоїть і пильно вдивляється в єврейські халупи, перед якими четверо дебелих артилерійських коней, запряжених у гарматну скриню-передок без гармати, хрумкають собі й далі овес у шаньках.

— Пане сотнику! — рапортую я. — Взято в полон полковника й двох солдатів.

Макар здивовано дивиться на старі "штиблети" з солдатськими обмотками під полковницькою шинелею, а в цей час козачок підводить двох солдатів з засуканими рукавами й, широко вишкіряючи зуби, радісно каже:

— Дві шинелі роздобув: одна мені, друга інструкторові, — й тут же перекидає одну стару шинелю з свого плеча на моє.

— Де ваша пушка? — питає Макар полковника.

— Я— пехотинец, не знаю, где артиллеристы ставят свое орудие, — відповідає полковник, знизуючи плечима.

Макар до козачка:

— Біжи пошукай її неподалеку й перекажи нашим, щоб відходили сюди. — І до мене: — Везіть одразу до Панченка полонених. Не розбіжаться вони у вас, чи, може, візьмете собі на підмогу козака, що лишився біля останньої фури?

— А нас не розстріляють? — із сумнівом питає один солдат, одкочуючи на гімнастерці рукави.

— Як це "не розстріляють"? — повертається до нього Макар. — Кожного гахнем гранатою, щоб проскочив повз пекло, яке заслужив, і просто до Бога в рай! — каже серйозно Макар, але обидва содати розуміють, що це жарт, і радісно посміхаються: кому не миле життя навіть у полоні!

— Нічого, впораюся з цими вояками я сам, — відповідаю я Макарові і командую полоненим: — Полковник посередині, солдати по боках! Кроком руш!

Раді, що залишились живі, солдати наддають ходу, щоб скоріше бути подалі від усякої біди, а полковник аж захекується, щоб не відставати від них.

І ось ми сідаємо на останню фуру: солдати з одного боку з фурщиком, я — з другого поряд полковника.

Якийсь час їдемо мовчки, бо віз торохтить на вибоїнах, та й полонені, надто полковник, ще не оббулись у новій ситуації.

Десь версти за чотири від Оратова до полковника повертається мова:

— Собственно, кто нас взял в плен? — питає він, повертаючи до мене голову.

— Українська народна армія, — коротко відповідаю я.

— Ах, украинцы? Это хорошо. У нас были сведения, что здесь какие-то банды…

— Виходить, що на термінології білих українська армія — банда, як і червоні називають нас, — саркастично перебиваю я полковника.

— Нет, почему же? Я сам украинец, из Полтавской губернии, но мне вначале показалось… — Полковник, очевидно, згадує подумки козачка в матроській тільняшці, але вагається про це сказати, хоч, з усього видно, вважає мене за інтелігента. Слово "термінологія", яке він почув з моїх уст, подало йому якусь надію знайти зі мною спільну мову, але йому заважають два "мужлани", полонені солдати, що сидять з другого боку фури й мовчки прислухаються до нашої розмови: не може ж полковник при них вести одверту розмову. Глянувши трохи назад, полковник питає мене:

— Простите, вы — студент?

Мені набридає допитливість полковника, і я обриваю його:

— Я — військовий, ваш конвоїр. Оце й усе!

Полковник замовкає, довго думає щось, нарешті каже:

— У меня в кармане золотые часы и немного денег…

— Хабаря хочете дати, щоб я вас пустив? Соромтесь, полковнику!

— Да какой же "хабарь"! Просто они мне больше не нужны, а вам…

— А мені тим більше! От якщо в кишенях є браунінг чи ще якась зброя, здайте зараз, бо далі можуть вийти у вас і в мене прикрощі: я ж вас не обшукував.

— Шашку и револьвер я сдал вам на веранде священника, больше у меня нет оружия.

— Вірю на слово. Правда, золото й гроші можуть бути теж зброєю, тільки не в нас, — кажу я з погордою і замовкаю. Мовчить і полковник. Мабуть, думає — що це за українські вояки, котрі не ласяться ні на золото, ні на гроші, дарма що ходять такі обшарпані?..

Цього старого полковника теж навряд чи можна було б підкупити золотом і грішми, і вступив він добровільно до денікінської армії — не за гроші: про це свідчать його старі "штиблети" й солдатські обмотки поверх них. Тоді чого ж він не лишився спокійно доживати віку десь у сина чи дочки, а витягнув із скрині й нафталіну свою офіцерську бузкову шинелю, почепив на неї золоті погони з двома червоними просвітками й повісив через плече срібну портупею до шашки? Безперечно, пішов він знову служити під триколірний прапор Російської імперії — за ідею. Але яка ж мертва ця ідея — відтворити знову поховану 1917 року стару небораку "єдиную, неделимую", по цеглині збирати й відбудовувати зруйновану "тюрму народів"!..

Мені, молодому, одному з носіїв ідеї відродження України, стає раптом жаль старого полковника з його спорохнявілою ідеєю, і в голову

не закрадається сумнів — чи ж вистоїмо ми зі своєю химерною ідеєю, б’ючись на двох фронтах із старою й новою Росією? Хоч би там що, а мусимо вистояти!

Фурщик, побачивши здалека бачкуринського млина, бо саме село лежить в улоговині й його не видно звідси, стьобонув свої шкапини батогом і віжками, і ми мчимо мало не чвалом, аж полковник схопився кощавими пальцями за полудрабок, щоб не випасти з воза.

Отак тріумфально — з гуркотом і підскакуючи на вибоїнах, під лютий гавкіт собачні, що звідусіль збігається до нашої фури, ми влітаємо до Бачкурина, де стоять біля дворів жінки й старі чоловіки, котрі перед цим тривожно прислухались до далекої стрілянини в Оратові. Вигляд полоненого полковника з його золотими погонами й насупленим збентеженим обличчям справляє на селян велике враження. Я чую, як за нами біжать сільські хлопчаки й на всю вулицю кричать: "Ойнику, самого Ойнику спіймали!" Треба недовгого часу, щоб цей дитячий вигук облетів усе село й перетворився в легенду: "Йшов сюди Ойника з своїм військом, та військо його розбили Петлюри, а самого Ойнику привезли в село..."

Фура спиняється на майдані, де стоїть полковник Панченко й тривожно прислухається до кількох кулеметних черг з того боку Оратова, куди поїхав з своєю чотою півсотенний Рябокляч. Я зіскакую з воза й, приклавши долоню до дашка кашкета, доповідаю:

— Пане полковнику! Узято в полон офіцера й двох нестройових солдатів, — і тут же передаю значковому наган і шашку полоненого полковника.

— Підійдіть до мене! — владно наказує Панченко, видимо, задоволений, що тепер виструнчуватись доведеться не йому, колишньому поручикові, як два роки тому, а старому полковникові

перед ним. — Ваше прізвище, звання, частина? — питає Панченко, якого теж дивують "штиблети" й обмотки полоненого.

— Подполковник Белокриницкий, командир батальона Сто пятого Симферопольского полка…

"Білокриницький, — думаю я, — таки українець, але пішов до Денікінської армії, як Боженко й Щорс — до Червоної… Чи є ще в світі така нація, з таким розбратом, як українська?"

На майдан примчали три фури з Макаром і його козаками, а також артилерійський запряг з чотирьох могутніх коней і скрині-передка без гармати.

— Єдиний наш трофей, якщо не рахувати полонених, — недбало Рапортує Макар Панченкові, показуючи рукою на запінені артилерійські коні.

— А де ж гармата? — питає сердито Панченко, якому не до вподоби простецький тон і самий "шпаківський" вигляд сотника Комарницького.

— А чорт її знає, де вона. Он шукав її, прокляту, мій козак, та мало життя не позбувся, — показує Макар на останню фуру, де сидить із закривавленим плечем і двома струмками крові на обличчі зблідлий козачок у тільняшці. — Перев’язати треба, покличте фельдшера, — додає він, звертаючись до значкового.

Виявляється, Макар, дізнавшись, що в містечку був курінь денікінської піхоти й сотня донських козаків, і чуючи рушничну стрілянину з того боку містечка, де мав бути Рябокляч, вирішив не ризикувати далі своєю горсткою козаків і, поки денікінці не оговтались після першого переполоху, наказав одходити до фур і захопити гарматну скриню-передок. І добре зробив, бо не од’їхали й версти від Оратова, як за ними погнались, виблискуючи оголеними шаблями, донці.

З передніх фур було важко відстрілюватись, щоб не влучити в своїх, зате на задній фурі, де сидів крайнім верткий козачок у тільняшці, раз за разом стріляли у вершників, але великої шкоди їм не завдали: лише підстрелили одного донця, а під другим убили коня, та й то, мабуть, випадково, бо годі прицілитися з воза, якого трясе від швидкого бігу коней. І все ж від цієї стрілянини донці почали завертати коней назад, лиш один зопалу мчав верхи далі, поки не підскочив до останньої фури й з усієї сили рубонув згори вниз завзятого козачка у тільняшці. Бути б небораці розрубаним навпіл, якби не французька металева каска на давно не стриженій кучмастій голові: донська шабля лише увігнула трохи каску й від удару гофрована смужка всередині каски врізалась у шкіру чола, і то від неї потекли два криваві струмки по обличчю. Проте, відскочивши від каски, шабля гострим кінцем зачепила козачка по правому плечу, розпанахала тільняшку й таки різонула по тілу. В останню мить козачок вистрілив, не цілячись, останнім набоєм майже наосліп, і вершник випустив шаблю з рук і став хилитись на гриву коня…

Прибіг фельдшер з сестрою-жалібницею, і я вперше побачив наш медичний персонал. Фельдшер — як звичайний військовий, тільки без зброї, але й без білої пов’язки з червоним хрестом на рукаві, а от сестра-жалібниця — зо всіма належними зовнішніми медичними атрибутами: біла косинка на голові, білий фартушок з червоним хрестом на грудях, ще й широка пов’язка на рукаві з таким же великим хрестом. От тільки фізіономія її — зовсім не медична, не інтелігентна й навіть не українська. Говорить вона російською мовою, ледве стримуючи язика від непристойної московської лайки, ну чисто тобі третьорозрядна повія з Харкова чи Одеси. Як вона опинилась в українській армії — не збагну. Може, попала в полон чи відстала від якоїсь частини Червоної армії, може, знадила її добра платня в армії УНР, чи просто це авантурниця, котрій байдуже, з ким крутити короткочасні "романи" на випадкових чужих ліжках… Хто зна. Але що ж робити, коли такі українські дівчата, як Ольга Соколовська, лишилися вдома, а — на безриб’ї і рак риба, на безлюдді й Хома чоловік. А втім, треба віддати належне цій нехарактерній сестрі-жалібниці: діє вона спритно й енергійно, в її сумці, теж з червоним хрестом, є навіть кілька справжніх марлевих бинтів!

Коли фельдшер стягнув з пораненого тільняшку, зняв каску й оглянув ушкодження, козачок легко застогнав, але фельдшер заспокоїв:

— Кістки цілі, а все інше в тебе загоїться, поки весілля скоїться! — І, підморгнувши пораненому, до сестри-жалібниці: — Перев’язати плече й лоба, тільки перед цим йодом би змазати…

Але йоду нема навіть у спритної, припасливої сестри-жалібниці. Нема навіть спирту. Є лише карболка, але не промивати ж карболкою рани! Однак бувала в бувальцях сестра-жалібниця дає собі раду.

— Эй, вы там! — кричить вона до селян, що співчутливо дивляться на пораненого хлопця. — Давайте скорей самогон, да только первача несите!

Селяни здивовано перезираються між собою: до чого тут самогон, та ще й первак, коли треба рани лікувати? Не інакше, як собі за труди хоче взяти самогону ця, прости Господи, курва.

— Чего зеньки вытаращили, когда помочь раненому нужно? Хотите, бл…, чтобы я сама пошла искать по ваших хатах? Я скоро найду!

Хтозна, чи то лайка, чи наказовий тон, що не припускає заперечень, чи, нарешті, співчуття до пораненого дають наслідки: селяни заворушились, кілька душ метнулись до своїх хат, і незабаром у руках сестри-жалібниці є дві пляшки самогону й ще одна з перваком. Вона протирає змоченою в перваку марлею краї рани, козачок зморщується й зціплює зуби, щоб не стогнати.

— Болит? — співчутливо питає сестра-жалібниця й подає козачкові пляшку з звичайним самогоном: — Глотни малость — не так будет больно.

Козачок ковтає кілька разів і помітно веселішає, а сестра-жалібниця передає пляшки фельдшерові й умілою рукою бинтує козачка. Але вона не вважає свою місію закінченою. Взявши в руки брудну тільняшку із розрізаним закривавленим рукавом, вона відкидає її геть і знову до притихлих селян:

— А на тело ему надо что-то одеть — как вы думаете? Несите скорее чистую рубашку!

Селянки відходять від гурту, й за кілька хвилин стара жінка несе чисту полотняну сорочку й передає козачкові:

— Це мого покійного сина, що комуна вбила. Носи її, хлопче, та будь здоровий!

— Ну, теперь — хоть под венец, хоть под первый попавшийся куст!.. — весело жартує сестра-жалібниця й зникає з фельдшером.

Козачок зовсім оклигав: обережно одягає спочатку на ліве, а потім на праве, поранене, плече добуту в попівському будинку шинелю, яку досі відсував від себе, щоб не забруднити власною кров’ю, насуває на потилицю увігнуту вгорі французьку каску й навіть закидає на ліве плече ремінь рушниці, а коли полковник Панченко підходить до нього й похвально каже:

— Ну, ти й молодець! — 1 до значкового: — Роздобудьте йому якусь шапку замість отого погнутого чавунка на голові, — козачок заперечливо хитає головою:

— Не треба! Цей "чавунок" мою макітру спас… — і широко вишкіряє по-дитячому зуби.

Полонений денікінський полковник, про якого на час забули, здалека спостерігає цю сцену й, видати, ніяк не може вирішити: хто ж

той антипатичний парубійко, що намірявся "порішити" його на веранді в оратівського священика, — звичайний бандит чи таки справжній герой? І взагалі, що це за українська армія, яку він уявляв не інакше як у широченних, як Чорне море, синіх шароварах і червоних, мало не до п’ят, шликах?..

Я тихо підходжу до старої скорботної селянки, що принесла пораненому козачкові сорочку загиблого сина, й простягаю їй п’ятдесят гривень, але вона скрушно докоряє мені:

— Хіба ж за таке беруть гроші!

Відмовляються від грошей і чоловіки, що принесли самогон:

— Хай промиває собі рани та п’є на здоров’я...

На майдан вкочуються фури з чотою Рябокляча. На останній фурі лежить біля "максима" напоготові кулеметний сотник Мегедь. Це він спочатку нагнав переполоху на денікінців кількома чергами свого "максима", а потім одбився ним від організованого опору піхоти й одігнав зо два десятки донців, коли вони верхи атакували Рябоклячеву чоту, що кинулась навтьоки. У Рябокляча нема трофеїв, але нема й поранених.

Рябокляч доповідає Панченкові про перебіг операції, а Мегедь, злізши з воза, знімає маленького кашкетика без будь-якого значка на ньому й витирає рукавом шинелі спітніле волосся й чоло. Це оригінальна постать, в якій полонений полковник, котрий здивовано дивиться тепер на довготелесого Мегедя в куценькій, не на його високий зріст, шинелі й чорних цивільних штанях навипуск, не впізнав би колишнього прапорщика, що закінчив в Оранієнбаумі спеціальні офіцерські кулеметні курси. Це скоріше недавній семінарист, якого вигнали за щось із духовної семінарії, де з нього ніколи не вийшов би православний піп. Але не вийшов з Мегедя й стройовик. Ну хіба ж можна уявити в будь-

якому строю цю цибату постать з довгою шиєю, на якій тримається маленька голова з невиразного кольору очима й великими вивернутими назовні губами, та ще й підперезану будь-як тоненьким паском? І все ж Мегедь — кулеметник. Не просто командир над трьома кулеметами, що є в нашому полку, а — кулеметник з покликання. Я сказав би, — натхненний кулеметник! Він не носить ніякої зброї, бо вважає за єдину свою зброю кулемет системи Максима. Він не стільки командує кулеметами, як стріляє сам. Підлеглі йому кулеметники кличуть сотника Мегедя до свого кулемета тільки тоді, коли там щось зіпсувалось — защекнулось десь, щось "заїло" або ще яка біда і кулемет зненацька замовк, а ворог напосідає. Якщо нема близько курінного Луцького, що під час бою об'їжджає позаду верхи на коні свої три сотні й через нього можна покликати кулеметного сотника, то гукають по лаві сотника Мегедя до пошкодженого кулемета, де розгублений і схвильований кулеметник не може дати собі ради зі своїм замовклим "максимом". Мегедь біжить на весь свій високий зріст, не згинаючись і не звертаючи уваги на посвист куль, і одразу береться лагодити пошкодження. Тут він неперевершений майстер, бо знає систему Максима ліпше за свій власний організм. За кілька хвилин "максим" строчить, як добра швацька машина фабрики Зінгер, але Мегедь не може відмовити собі в приємності власноруч переконатись у доброякісних наслідках свого кваліфікованого ремонту. Треба бачити Мегедя, коли він, видовжившись ницьма на возі, повернутому задом до ворога, й розкинувши свої довгі ноги в старих чорних штанях навипуск, поливає вогнем ворожі лави або, пустивши дві кулеметні черги вгору й вниз "по молоко", третьою влучно строчить по ворожій кінноті й змушує її розсипатись і чимдуж мчати назад. Навіть якщо наші відступили вже й віз з Мегедем залишається один серед поля, а переляканий дядько, власник воза і коней, благає Мегедя дозволити шмагонути коней, щоб мерщій вискочити з біди, Мегедь тільки мовчки дригає на дядька ногою, мовляв, не заважай, і строчить далі з свого кулемета, поки не покладе ворожу піхоту на землю, а вершники метнуться навтьоки. Я так і не міг остаточно зрозуміти, що керує Мегедем у такі гострі хвилини небезпеки — чи скромна непоказна хоробрість, чи незвичайна флегматичність, яка зумовлює в нього байдужість до всього, окрім кулемета й… сала. Сало

Мегедь любить над усе, надто свіже, і коли є вільний час, він бігає по хатах, напитуючи сало. У Бачкурині він запросив мене попоїсти сала щойно зарізаного кабана, але я не міг його їсти, бо, за браком солі в селі, воно було зовсім несолоне, і все ж Мегедь уминав його за обидві щоки. Чи не тоді я прозвав його подумки для самого себе — Кузьма Піднебесний. Наївшись, Мегедь задоволено потирав собі живіт розчепіреними пальцями обох долонь: "А все ж таки добре, хоч і без солі!.."

Такий самий жест повторив Мегедь, відповідаючи на моє запитання, що він почував, коли одного разу піхота, злякавшись кінної атаки мадярів, кинулась тікати й Мегедь залишився один із своїм кулеметом.

— Та нічого особливого не почував, хіба що тільки кошу їх своїм "максимчиком", а вони падають з коней, падають, а мені так приємно, так мило!.. — і Мегедь погладив розчепіреними пальцями себе по грудях і животу.

Що це — жорстокість бездушного вбивці? Ні, це не більше як насолода маестро від добре виконаного соло.

Ось і зараз стоїть Мегедь коло фури з кулеметом, здається, зовсім байдужий до того, що півсотенний Рябокляч, доповідаючи полковникові Панченку, наостанку каже:

— Якби не Мегедь зі своїм кулеметом, порубали б нас дончаки...

Панченко бере в значкового кобуру з наганом, підходить до

Мегедя й передає йому трофей, узятий у полоненого денікінського полковника:

— Сотнику Мегедь! Причепіть собі до пояса цей наган: ви його найбільше заслужили, а то ходите без усякої зброї, як якийсь шмаровоз…

Мегедь, удвоє тонший, але на цілу голову вищий за полковника

Панченка, флегматично дякує й без усякого піднесення чіпляє на свого тонкого паска важкувату кобуру з наганом. Здається, він охотніше прийняв би від Панченка добрячий шматок просоленого сала, бо навряд чи буде він коли користуватися цією зброєю, якщо в нього є три улюблені "максимки"…

Тим часом до Панченка підбігає зв’язковий старшина й каже, що отаман Тютюнник вимагає телефоном із Монастирища негайно приставити до нього полоненого денікінського полковника. Панченко оглядається, кого б послати супроводити полоненого, й спиняється на Рябоклячі:

— У вас, сотнику Рябокляч, було гарячіше, ніж у Комарницького, ви й по'ідете та розкажете в штабі групи, як там було. Ще б якогось козака треба…

І в цю мить підбігає до Панченка поранений, але вже веселий від випитого самогону козачок у французькій металевій касці:

— Пане полковнику! Дозвольте мені поїхати!

— Та ти ж поранений — куди там тобі їхати?

— Та ні, то мене тільки трохи дряпонуло, я можу й стріляти…

Ну як такому відмовити? І Панченко, усміхаючись, каже до Рябокляча:

— Візьміть його з собою, коли він такий герой.

Усі троє сідають на ту фуру, що привезла нас з Оратова, і за хвилину тільки курява знялась з-під її коліс на Монастирищенському шляху.

Увечері я прийшов до інспектора Години по вказівки.

— А того полковника, що ви полонили, вже нема... — сказав мені разючу новину Година.

— Як нема? А де ж він? — не пойняв віри я, вкрай здивований.

І Година розповів мені те, що разом із Панченком почув від Рябокляча, коли той повернувся з Монастирища.

Виявляється, що поранений верткий козачок, скоро виїхали вони з Бачкурина, почав виявляти нетерплячку: "І чого нам везти його кудись у Монастирище? Отут би розстріляти та й по всьому, щоб не морочитись по-дурному..."

Денікінський полковник, чуючи це все, зблід, але мовчав усю Дорогу. У штабі дивізії, де чекав на них командувач Київської групи отаман Тютюнник, поранений козачок не відставав ні на крок від полоненого полковника, тільки лишився стояти біля дверей у кімнаті, де Тютюнник запропонував полоненому сісти на стільця й мовчки вислухав виструиченого Рябокляча про розвідку й короткий бій під Оратовом.

Далі між Тютюнником і полоненим відбулась така розмова:

— Вы говорите, что вы украинец, — сказав Тютюнник по-російському.

— Да, украинец, из Полтавской губернии, где у меня осталось небольшое имение, — поспішив ствердити полонений і додав: — К тому же мы думали, что в районе Оратово действуют остатки большевистских банд, отступивших из Одессы. Я и представить себе не мог, что здесь оперируют уже украинцы…

— Скажите, полковник…

— Я — подполковник, — виправив полонений.

— Это безразлично. Скажите, полковник, как во время русско-германской войны отнеслось бы русское командованье, взяв в плен офицера русской службы, ставшего офицером вражеской германской армии?

Полковник зрозумів, куди гне білявий отаман, безперечно, теж колишній офіцер російської армії, і розвів руками:

— Но теперь же гражданская война, а не та…

— Не употребляйте, полковник, большевистские выражения. У нас, украинцев, идет не какая-то "гражданская война", а война национальная, за свободу Украины против всех ее врагов — поляков, красных и белых! Так как же считать нам, украинцам, взявшим вас, украинца, в плен, как офицера русской белой армии?

— Я понимаю вас: логически — изменником, но ведь ни я, ни другие не знали, что здесь передовые части украинской армии. Я вначале не имел представления, кто взял меня в плен…

— Значит, вы довольны, что вас захватила украинская часть, а не кто-то иной?

— Конечно!

— В таком случае, полковник Билокриницкий, я назначаю вас командиром батальона украинской армии и сегодня же ночью вы поведете свой батальон против войск русской белой армии генерала Деникина. Согласны?

Полковник засмикався на стільці й тихо відповів:

— Этого я сделать не могу…

— Почему?

— Я честный солдат.

— В таком случае вас расстреляют как изменника своей родины Украины!

Полковник засмутився, і в голосі його почулись жалісливі нотки:

— Господин атаман, у меня — жена и двое дочерей, войдите в мое положение…

— Нет, полковник, умрите "честным солдатом"! — Тютюнник підвівся і до Рябокляча: — Виведіть геть!

Тут підскочив до полоненого полковника, що спроквола надівав свого старорежимного кашкета з пружиною всередині, забинтований верткий козачок і, знімаючи з плеча ремінь рушниці, з якоюсь дикою радістю спитав Тютюнника:

— Так, значить, уже можна, пане отамане?

Тютюнник злегка кивнув головою і опустив на очі повіки…

Козачок повів полковника заднім ходом у садок і поставив під яблунею, а Рябокляч спинився на ганку. Козачок відступив на кілька кроків і, морщачись від болю в правому плечі, до якого притиснув кольбу рушниці, став цілитись полковникові в голову. Полковник зняв кашкета, перехрестився й тихо промовив:

— Я умираю за Русь.

Прогримів постріл, полковник хитнувся, опустився навколішки й упав ницьма нерухомий…

— Туди тобі й дорога з твоєю Руссю! — сердито буркнув козачок і спокійно почепив на здорове ліве плече ремінь рушниці.

Я слухав замислено розповідь інспектора Години, вражений сценою розстрілу полковника. Мені таки було жаль його, бо одна річ убити ворога в бою, і зовсім інше — вбивати беззбройного полоненого, що завжди викликало в мене відразу.

— А як ви думаєте, пане Борисе, відкіля в того пораненого козака така лють до полоненого денікінця, з якими ми тільки починаємо війну?

— Я певен, що це прояв соціальної ворожнечі українського селюка, для якого полковник був втіленням усього того панства, котре мало наших селян за робоче бидло.

Година подумав і по хвилині сказав:

— Мабуть, ви маєте рацію. Ніщо не є таке жорстоке й нещадне, як класова лють.

Година поінформував мене, що рівно о дванадцятій ночі почнеться наш наступ на район Оратова, щоб не дати змоги денікінцям сконцентрувати свої сили. У цій операції візьме участь наш полк, а на

лівому фланзі нас підтримає Полк низових запорожців. Командувати наступом буде полковник Панченко, хоч із завтрашнього дня він надовго йде у відпустку на відпочинок. Замість нього буде якийсь Грох-Грохольський, що вже прибув до Бачкурина. Це колишній штабс-капітан російської армії. Що він за людина — не знаю, але зовні справляє непогане враження… Він привіз неприємну звістку: в районі Києва наші частини відступають до Фастова…

І раптом Година спантеличив мене несподіваним запитанням:

— Як ви гадаєте, пане Борисе: чи є в полку старшини, що можуть перебігти до денікінців?

Запитання застукало мене зненацька, і я завагався одразу відповісти на нього.

— Бачите, я мало знаю всіх старшин нашого полку, але щодо старшин першого куреня, то в мене склалось враження, що з них ніхто не зрадить. Навіть розжалуваний у рядові колишній штабник-болбачанівець, гадаю, не перекинеться до ворога, хоч і почуває, мабуть, образу.

— Треба буде згодом подумати, як полегшити його становище, — сказав замислено Година й додав: — А тепер ідіть поспіть трохи перед боєм. Ви, очевидно, будете, як завжди, з своїм улюбленим першим куренем? Я перебуватиму між другим і третім. На добраніч, якщо можна так висловитись у нашому становищі! — усміхнувся Година й потиснув мені на прощання руку.

Я повернувся до хати, де вже вечеряв Максим, але до їжі не взявся, пам’ятаючи слова Сидорчука-яВовкодава": перед боєм кишки мають бути порожні. Приліг на ослоні й ні на хвилину не задрімав, думаючи про наш нічний наступ.

Близько дванадцятої ночі засурмила збірку сурма, і козаки стали вибігати з хат на бачкуринський майдан.

— Шикуйсь! Струнко! Праворуч зочуй! — пролунала команда, і з правого боку проїхав верхи з своїм значковим полковник Панченко повз усі три курені, перед якими сиділи на конях курінні отамани. Панченко повернув коня назад і спинив його перед серединою виструнчених рядів.

— От що, хлопці, — почав він бравурним гучним голосом. — Денікінці — це панське військо, що любить уночі маніжитись на пуховиках, так підемо зараз і розбуркаємо їх! — Оце й уся промова перед наступом, на яку спромігся некрасномовний полковник Панченко, і, завертаючи коня назад, скомандував: — Курінні й сотники — до мене для оперативних вказівок!

Перед самим Оратовом полк розсипався в довжелезну лаву, попереду якої гарцював на коні полковник Панченко з піднесеним угору наганом і з мовчазним зосередженим своїм значковим позад себе.

Панченко не помилився: в містечку панувала тиша, й денікінці, певно, спали, але в полі, недалеко від перших хат, десь у темряві, бо місяця не було, стояла їхня застава, яка, скоріше почувши, ніж побачивши наші лави, почала наосліп стріляти з кулемета.

— Вперед! Слава! — крикнув Панченко, і за ним кинулись бігти й ми, розриваючи нічну тишу гучним "Слава-а-а!..".

У густій пітьмі спалахували з денікінського боку окремі рушничні постріли, і чи не вони враз прохолодили завзятість нашого полковника: він круто повернув коня назад, промайнув крізь лаву й, давши коневі остроги та схилившись до кінської гриви, помчав із значковим назад до Бачкурина. Ото тільки й бачили ми нашого завзятого полковника Панченка!..

Зате курінний Луцький, як і завжди, їхав верхи позад свого куреня, дарма що ворожий вогонь густішав і кулі раз у раз дзижчали над нашими головами. Я дивувався й заздрив курінному Луцькому: від посвисту куль я мимоволі нахиляв голову, а він 'іде верхи й хоч би там що!.. Гарний собою, стрункий, він у розмові зі мною в спокійний час нагадував мені чомусь Германа з опери "Винова краля", тільки улюблений його вислів "вакурат" ("Вакурат надійшла підмога", "Вакурат вийшли всі набої") дисгармонував з оперним образом, та й, напевно, Луцький не був картярем. І все ж — об’їжджати три сотні свого куреня, являючи собою відкриту мішень для ворожих куль, здавалось мені геройством, але сам Луцький не почував його за собою: він просто виконував обов’язок командира, часто поспішаючи туди, де загрожувала найбільша небезпека. Це підносило бойовий Дух козаків і, признатись, змушувало й мене не пасти задніх…

Далеко зліва чулася інтенсивна стрілянина й долинало приглушене відстанню протяжне "…а-а-а!". То атакував денікінців, обходячи з лівого флангу, Полк низових запорожців.

Ми бігли далі, стріляючи навмання й вигукуючи "Слава-а-а!", коли нараз попереду все стихло: не чути ні кулеметних черг, ні поодиноких пострілів. Видимо, ворог відступив з Оратова, боячись обходу з лівого флангу, де активно діяли низові запорожці.

Я вбіг на знайомий уже мені майдан містечка і мимоволі спинився вражений: земля на майдані була припорошена пір’ям і пухом, а Де-не-де валялись розпороті пошивки й матраци. Денікінці, після нашого наскоку вдень, учинили в містечку єврейський погром, проте трупів забитих євреїв на майдані не видно було. Може, вони лежать у єврейських будинках? З рушницею напереваги я забіг в найближчу халупу — чи не застану там білого погромника й на місці покараю пострілом.

У сінях — суцільна темрява. Обережно прочиняю помацки двері й входжу у велику кімнату, де така сама непроглядна тьма. Якимось

шостим почуттям я відчуваю серед мертвої тиші присутність багатьох людей.

— Хто тут? — голосно кричу я, але замість відповіді — лиш ледве чутний шерех.

— Хто тут?! — кричу я все голосніше й тримаю вказівного пальця на спусковому гачку моєї кавалерійської вкороченої гвинтівки. В приміщенні ані звуку. Мене охоплює якийсь містичний страх. Лівою рукою дістаю з кишені сірники й запалюю…

Уздовж трьох стін, щільно притулившись одне до одного, сидять на підлозі смертельно перелякані євреї. Припалюючи другого сірника, я роздивляюсь жінок, дітей, яким матері затуляють долонями роти, старих дідів у єрмолках, з довгими пейсами й кількох літніх чоловіків і підлітків. Від світла сірників вони помітно заворушились, але мовчать, сподіваючись нової страшної напасті…

Я опускаю рушницю й кажу до них:

— Не бійтесь! В Оратів вступила українська армія… — Але мої слова не справляють ніякого враження: та ж сама мовчазність і нерухома закляклість…

— Вас ніхто більше не скривдить, — спокійно кажу я, виходячи надвір, і на відповідь мені ледве чується полегшене зітхання старого єврея, що принишк крайній біля вхідних дверей. З прикрим почуттям, якого я сам не можу гаразд аналізувати, виходжу на майдан, де раптом починають рватися денікінські артилерійські снаряди. Гарматний вогонь частішає й переноситься на правий фланг, де чується вже й кулеметна та рушнична тріскотнява. На лівому фланзі стрілянина вщухає: мабуть, атаки низових запорожців відбито й вони відступають. Наказано відступати з містечка й нашому полкові.

Перед світанком я повертаюсь до хати, де солодко хропе мій писар Максим, і, не роздягаючись, лягаю стомлений поряд нього на простеленому на долівці сіні. За хвилину я вже міцно сплю.

— Тривога! Вставайте скоріше! На заставі б’є кулемет! — термосить мене збентежений Максим, і я миттю скакую на ноги, надіваю на праве плече ремінь моєї австрійської сумки з білизною та набоями, схоплюю рушницю, заряджену на чотири набої, й бігцем мчу на майдан.

Туди звідусіль збігаються козаки, на ходу застібаючись і всуваючи в гвинтівки обойми набоїв. Десь на заставі вгорі тріскотить тривожно кулемет, бо село лежить в улоговині й з майдану не видно, що діється там, у полі. Край майдану стоять уже інспектор Година й новоприбулий полковник Грох-Грохольський, якому рекомендує мене Година:

— Це полковий інструктор-інформатор, який теж брав участь у нічній операції...

Грох-Грохольський, літній уже чоловік середнього зросту, типовий капітан старої російської армії, в шинелі, перехрещеній на спині ремінцями, що спускались попереду, як шлейки, підтримуючи офіцерський широкий ремінь з кобурою нагана, але без шаблі, яку в українській піхоті ніхто не носить, приязно усміхнувся мені й простягнув, вітаючись, руку. Я, виструнчившись, віддав йому правицею військову шану з далеко більшою охотою, ніж під час першої зустрічі з Панченком, котрий ще вночі, примчавши з Оратова, одразу ж поїхав до Вінниці відпочивати в тамтешніх ресторанах.

З гори від застави прибіг захеканий козак і доповідає, що денікінці широким фронтом наступають з Оратова. Полковник Грох-Грохольський спокійним голосом віддає належну команду, і поки сотні й курені шикуються в колони, щоб вийти з села й розсипатись на горі, в полі, лавою, я стою біля інспектора Години й скручую з газетного паперу й махорки цигарку, чекаючи розпоряджень мого безпосереднього

начальника. Наш кулемет на заставі, здається, аж захлинається від безнастанної стрілянини. Певно, "Кузьма Піднебесний", сотник Мегедь, з усіх сил старається спинити Денікінців, поки не вийшла з села наша піхота. Це тривожне татакання кулемета десь угорі, коли мені не видно самого ворога, нервує мене. Гурток селян, що стоять неподалеку й дивляться, як ми готуємось до бою, перемовляється між собою:

— Диви, диви, як у того тремтять руки. Мабуть, боїться...

Це стосується мене. Ну що я можу вдіяти з моїми пальцями, які не слухаються мене й, скручуючи цигарку, тремтять і просипають махорку! Мені соромно перед селянами, але я вже знаю себе: це прокляте тремтіння триватиме доти, доки я не вийшов з першим куренем у поле й не побачив здалека ворожі лави. Отам, під посвистом ворожих куль, кулеметних черг і розривів снарядів, мене опанує фаталістичний спокій, і я сміливо йтиму вперед, знаючи: "ой чи пан, чи пропав — двічі не вмирати!.."

— Я буду з полковником на шляху недалеко від села, — каже мені Година. — А ви, мабуть, як і завжди, з першим куренем? — питає він, не помічаючи чи удаючи, що не помічає, як тремтять мої пальці, запалюючи сірника.

На бігу я кілька разів затягуюсь махорчаним димом і кидаю цигарку, бо разом із третьою сотнею першого куреня виходжу у відкрите поле, де ми розсипаємось у лаву.

Десь за версту видно здалека густі денікінські лави. Вони наступають широким фронтом, бо чується далека стрілянина зліва, на позиції низових запорожців, і праворуч, де входить у бій морська піхота нашої дивізії. Денікінська артилерія припиняє свій вогонь, бо протилежні ворожі лави зближаються, й вона остерігається влучити в своїх. Зате ворожі кулемети й рушнична тріскотнява набирають великої сили. Тріскотять і три наші полкові "максими", але не рівнятись їхньому вогню

з багатьма денікінськими кулеметами, що їхні кулі без угаву свистять над нашими головами або збивають хмаринки куряви на землі коло наших ніг. Трохи моторошно, коли бачиш, як одна куля вдарилась об землю зовсім близько від твоєї правої ноги: ще б трохи — і вона влучила б у мою ногу, а над головою продзижчала куля, мало-мало не зачепивши мого кашкета. Але руки мої більше не тремтять, я раз у раз стріляю з рушниці в далекі денікінські лави, хоч влучити на такій відстані — майже неможлива річ, але коли стріляєш сам, тоді зникає страх. Треба ще співати, бо бойова піднесена пісня приглушує природний у кожної людини інстинкт самозбереження й надає сили та нестримного руху до перемоги. Яка шкода, що я не встиг навчити козаків таких потрібних для бою пісень, як Франкова "Не пора, не пора" або "Ми гайдамаки"! Взагалі, я, власне, крім невдалої лекції про князівську добу історії України, ще нічого не встиг зробити за своїм призначенням інструктора-інформатора державної інспектури. Не співати ж зараз козакам "Гей, на горі та женці жнуть", та ще в Макаровій сатиричній інтерпретації!

І я, щоб збадьорити себе й інших, що йдуть у атаку поряд мене, на повний голос співаю:

Ось там високо над нами

Стяг, скривавлений в боях!

Гей, хто з нами, не з рабами,

Хто стоптав ганебний страх!

Станьмо вкупі — за Вкраїну

Биймось, биймось до загину!

І написано на ньому:

Воля сонцю, воля нам,

Воля людському сумлінню

І робітничим рукам!

Так за стяг наш, за Вкраїну

Биймось, биймось до загину!

Ось він кличе, ось він має:

Станьмо всі ми навкруги,

Грім і пекло не злякають,

Згинуть наші вороги!

Так за стяг наш, за Вкраїну

Биймось, биймось до загину!

Навряд чи від моєї пісні, скоріше — від якогось іншого імпульсу, бо мій голос серед невпинної стрілянини чути тільки ближчим воякам, по всій нашій лаві прокочується наше бойове "Слава! Слава-а-а!", відповідне російському "Ура!", якого чомусь не чути з денікінського боку. Але в нашій лаві вже є поодинокі забиті й поранені. Ось двоє козаків, узявши під пахви, волочать пораненого в голову парубійка; заюшений кров’ю, він весь час блює, а з-за вітряка, де стоїть наша санітарна двоколеска, вже біжить назустріч єдина в полку оригінальна сестра-жалібниця.

Денікінці не хочуть доводити до бою врукопаш, хоч нам, у яких не на всіх рушницях є багнети, було б тоді непереливки; вони залягають, інтенсивно стріляючи й далі. Залягаємо по команді й ми.

Але що це? Між нами й ворожою лавою, до якої лишається ще чимала відстань, сидить серед поля, обійнявши руками ноги, видати, офіцер і пильно вдивляється в нас. Збоку біля нього лежать зняті золоті погони й одстебнута кобура нагана. Коли ми й Денікінці спиняємось і залягаємо на землю, він підводиться на весь свій високий зріст і, несучи в руках кобуру нагана й офіцерські погони, твердо прямує до нас. Підійшовши ближче, він спиняється й голосно каже:

— Я — українець із Катеринослава, колишній гвардійський офіцер. Хочу вступити до української армії.

Отакої! Не наші старшини перебігають до денікінської армії, а цей красень-гвардієць — до нас! На жаль, я більше не пам’ятаю таких випадків у подальшому…

Офіцера-перекинчика радо пропускають через лаву, й курінний Луцький, що зліз із коня й стоїть позаду свого куреня, потискує йому руку і спрямовує до дикої груші край шляху, де стоять, стежачи за перебігом бою, полковник Грох-Грохольський та полковий державний інспектор Година.

Тим часом денікінці, немовби бажаючи помститись своєму зрадникові-офіцеру, підводяться й вперебіжку починають знову наступати. Підводиться й наша лава.

Раптом позаду підбігає схильці полковий значковий і передає по лаві:

— Інструктора-інформатора — до полковника й інспектора!

Крізь посвист куль я чую ще здаля:

— Інструктора, інструктора — до полковника!

Я схоплююсь і з радістю біжу назад до далеченької вже від нас дички, що стоїть у маленькому видолинку край шляху, куди не долітають ворожі кулі. Тут радяться про щось полковник Грох-Грохольський, інспектор Година й прибулий сюди дивізійний державний інспектор Зубков, високий і худий, як Дон-Кіхот.

Я вже бачив його раз, коли ми йшли походом із Іллінців до Монастирища, й подумки прозвав його собі "пан Заглоба", що личи-ло йому далеко більше, ніж невиразне російське прізвище Зубков. Він був у пошитому з солдатського сукна жупані й продірявленій спереду французькій металевій касці. Це був, як я потім довідався від інспектора Години, бойовий старшина, котрий зв’язав свою долю з українською армією з перших днів її формування. За гетьмана він проходив курс вищої перепідготовки старшин, але, коли сталось протигетьманське повстання, він одразу ж узяв у ньому участь і відтоді весь час перебував у боях. Навесні в бою під Шепетівкою над ним розірвалась шрапнель, і кругленька шрапнельна куля, продірявивши метал каски, втратила свою вбивчу силу, не змогла пробити черепа й застряла на чолі між шкірою й кісткою. За нужденних обставин медичної допомоги в українській армії кулю після поранення не вилучено, і отак "пан Заглоба" залишився з нею на все життя[7], але зате ніколи не розлучався зі своєю дірявою каскою, покладаючись на неї з непоборною вірою фаталіста.

Коли я прибіг до них, інспектор Година відрекомендував мене "панові Заглобі":

— Наш інструктор-інформатор.

Але. в цю мить у видолинок вскакує верхи дивізійний отаман Вовк із своїм значковим. Середніх літ, середнього зросту, з розумним

інтелігентним обличчям і маленькою еспаньйолкою та підстриженими вусами, він легко зіскакує з коня, передає поводи значковому й одразу ж — до "пана Заглоби" й полковника Гроха-Грохольсько-го:

— Як тут у вас?

— Тримаємось поки що, але ворог напосідає. Є вже поранені й забиті. Один офіцер-українець перебіг до нас, он він стоїть, — доповідає наш полковник.

Отаман Вовк підходить до офіцера-перекинчика й міцно потискає йому руку:

— Вітаю вас як старшину української армії! — Й до Гроха-Грохольського: — Сьогодні ж дайте новому старшині сотню!

Починається взаємна інформація, з якої виявляється, що денікінці особливо натискають на наше праве крило, де відбивається морська піхота, серед якої є вже чимало забитих і поранених.

— Чи не здається денікінцям, що то чорноморські "братішки-матросики", які приєднались до Петлюри? — посміхається отаман Вовк і каже далі: — З усього видно, що ворог намагається обійти нас з правого флангу, відрізати від Хрестинівки й притиснути до Монастирища. Що діється в Умані, де починається фронт Запорізької групи, — невідомо, бо зв’язок з нею, так само як і з Хрестинівкою, перервано. Я мчу зараз назад до морської піхоти, куди послав уже Дивізійну батарею, бо там може виникнути критичне становище, а ви обійдіться тим часом без артилерії. Зв’яжіться з штабом Київської групи й просіть підмоги.

Отаман Вовк стрибає на коня й разом із своїм значковим вискакує з видолинка, а "пан Заглоба" пише нашвидку фронтове зведення, передає мені й каже:

— Чимдуж біжіть через Бачкурин до Монастирища, передайте це отаманові Тютюннику, на гірший випадок — начальникові штабу й перекажіть на словах, що без підмоги ми більше двох годин не продержимось і будемо відступати…

Я ховаю зведення у бічну кишеню гімнастерки, вибігаю в поле й несуся, аж забиває мені дух, шляхом до Бачкурина, від якого ми вже віддалились мало не на версту.

Хоч як переконуй себе, що за ідею відродження України ти готовий віддати своє життя, але жити хочеться, і я радію, що вискочив з-під небезпеки й моєму життю вже не загрожують ворожі кулі.

Підбігаю до бачкуринського узвозу, спиняюсь на мить передихнути від шаленого бігу і тільки тепер помічаю неподалеку самотню постать якогось дядька з шомполкою в руках, який стурбовано оглядається на всі сторони.

— Що ви тут робите, дядьку? — здивовано питаю я, і дядько з тугою в голосі каже:

— Подумайте тільки, вчора ввечері кожну хату обійшов і кажу людям: "Прогнали ми німців з панами, здихались червоних чортів, а це ж нова хмара насуває… Так допоможімо ж нашим хлопцям, що свої голови кладуть за нас! Хто має дубельтівку, шомполку або обрізана, а як нема, то й просто з вилами, — виходьте, як почнеться бій. Треба ж підсобити нашим хлопцям!" Усі вчора дали згоду, а от сьогодні — вже скільки я тут стою, а ніхто не підходить! Ні одна жива душа!..

Мені аж защеміло щось у горлі й, певно, зволожились очі. Бідний дядько! Єдиний на все село свідомий до кінця! Сільський "лицар абсурду"!..

Але тут не до сентиментів: треба виконувати бойове доручення. Я збігаю узвозом у село, і раптом денікінська артилерія, мабуть, щоб не допустити підходу наших резервів, починає скажено обстрілювати єдину головну вулицю, що перетинає надвоє село. На вулиці порожньо: селяни розбіглись по хатах і льохах, бо снаряди рвуться раз за разом, падаючи не тільки серед вулиці, а й у ближчих до неї дворах та садках. Я щодуху біжу вулицею, не озираючись по боках, аби швидше добігти до кінця села й вискочити на Монастирищенський шлях. Снаряди рвуться й попереду мене, наче денікінський коректувальник здалека бачить мене й хоче неодмінно поцілити в мою єдину на вулиці постать. Ось уже край села і ліворуч маленьке сільське кладовище. Я кидаюсь туди, шукаючи порятунку, але ворожий вогонь, немовби свідомо керований кимось, хто бачить мене, враз переноситься сюди. Я припадаю до землі, втискаючись між поростими травою могилками, а позаду, з боків і спереду раз у раз рвуться снаряди, і разом з вогненним спалахом летять угору груддя могильної землі й потрощені уламки посірілих від часу дерев’яних селянських хрестів. Окремі грудки падають мені на спину й ноги, від безнастанних вибухів я глухну, притискаюся ще дужче до землі й втрачаю уявлення — чи я ще живий, чи то мені тільки так здається…

Ні, таки живий, бо бачу й чую, як артилерійський обстріл переноситься далі — на зорану під озимину ріллю, що починається за кладовищем.

Кілька хвилин я приходжу до тями, а потім зважуюсь проскочити через нове пекло, що утворила на ріллі денікінська артилерія. Пробіжу кілька кроків і падаю ниць; підводжусь, біжу, падаю і знову біжу. Снаряди вже не рвуться так близько коло мене, неначе уявлюваний денікінський коректувальник нарешті упустив мене з очей. Аж ось гарматний обстріл вщухає й припиняється зовсім. Слава Богу! Я полегшено зітхаю, виходжу на стерню й ще захеканий простую нею до Монастирищенського шляху.

Ось і цей шлях. Якийсь час мушу йти, а не бігти, бо треба остаточно віддихатись і дати заспокоїтись серцю, котре й досі ще калатає в грудях як на сполох.

По один бік шляху — плантація цукрових буряків. Навколо тиша, лиш десь позаду чути кулеметні черги й рушничні постріли, але те ніби діється в якомусь іншому світі, де люди ненавидять один одного, калічать і вбивають, тут же — мир і спокій.

Неподалеку від шляху серед бурякової гички два маленькі зайчики бавляться, перестрибуючи одне через одного. Вони так захопилися своєю розвагою, що не звертають на мене ніякої уваги. Яка мирна ідилія на тлі недалекого бою! Я спиняюсь і, зачудований, милуюсь з цих сумирних істот та їхньої дитячої забавки.

І нараз мені пригадуються лермонтовські слова, над якими я колись, ще в гімназії, не раз замислювався:

Я думал: "Жалкий человек.

Чего он хочет!.. Небо ясно,

Под небом места много всем,

Но беспрестанно и напрасно

Один враждует он — зачем?.."

Навіщо? Навіщо поляки, білі й червоні росіяни лізуть на нашу землю? Чи ж мало їм своєї землі? Чи не ліпше цим близьким між собою слов’янським народам жити в мирі й злагоді?..

Але що це за пацифістське, сентиментальне маячіння в наш жорстокий, немилосердний, людиноненависницький час, та ще тоді, коли треба якомога швидше виконувати бойове завдання! К чорту ці думки! Біжи!

Я напружую всі сили й біжу до Монастирища.

Бій під Монастирищем

Хоч і виконав досить вчасно доручення, але коли з спокійною душею повертався назад до свого полку, десь на середині між монастирищенською станцією й селом Бачкурином я зустрів наші знесилені боєм курені. Вони відступали, а денікінці, увійшовши в Бачкурин, більше їх не переслідували.

Відносно тихо було на відтинку фронту низових запорожців, зате праворуч, де билась морська піхота, тривав і далі гарматний грім і тріскотнява кулеметів та рушниць. Там ворог великою потугою натискав на наше праве крило, намагаючись обійти нас з боку монастирищенської цукроварні й містечка, що стояли від станції десь за три версти.

Сама станція Монастирище не є залізничний вузол — від неї відгалужується тільки колія до недалекої цукроварні, але для нас вона важлива, бо сюди можна приставляти нам залізницею з Козятина снаряди, набої та інше військове спорядження. Ось і сьогодні, коли я. шукав у пристанційному висілку штаб Київської групи, на станцію прибув поїзд з артилерійськими снарядами. Військового обозу в нашій дивізії майже нема, і тому до станції зганяють тимчасово мобілізовані селянські фури з найближчих сіл і переносять на них із товарних вагонів ящики з снарядами.

Я знайшов серед тих, що стомлено чвалали до монастирищенської станції, інспектора Годину й полковника Гроха-Грохольського в

пригніченому настрої. На моє повідомлення про виконане завдання Година сумно махнув рукою:

— Все одно відступаємо… Денікінці наступають широким фронтом з великою силою артилерії й кінноти. Сотник Мегедь двічі одбивав своїми кулеметами шалені атаки ворожої кінноти. У нас чимало поранених і забитих. Їх довелось залишити на полі бою…

Через рік у Відні буде опублікований вірш Олеся зі словами:

…Згадав я лицарів своїх:

Лежать вони покинуті у полі,

І без хрестів могили їх…

Серед забитих був і сотник першого куреня Сидорчук-"Вовкодав": куля влучила йому в голову, тож не допомогли небораці й порожні кишки перед боєм! Командувати його сотнею призначено того офіцера-гвардійця, що перейшов від денікінців до нас. Цей катеринославець говорить доброю літературною мовою, але не знає української військової команди, і курінний Луцький, що йде позаду, недалеко від нас, навчає його цієї нескладної премудрості.

Особливо сутужно на відтинку морської піхоти, бо ворог напосідає там з особливою упертістю, і наші піші "морці" в матроських безкозирках відступають до цукроварні й містечка Монастирища, де навряд чи вдержаться…

У Полку низових запорожців поранено й узято в полон їхнього інструктора-інформатора.

— Мабуть, розстріляють бідолаху як "мазепинця", — зажурено каже полковник Грох-Грохольський і, певно, має рацію, бо український

активний національно свідомий елемент видається "єдинонеділимцям" таким же ворогом, як і більшовицькі комісари.

Надвечір уся наша Селянська дивізія займає широкий фронт перед станцією Монастирище. І досі не можу збагнути: чому наша дивізія зветься селянська? Адже до неї входить і Полк низових запорожців, який складається не тільки з самих селюків, не кажучи вже про Полк морської піхоти, — не інакше, як мій Шевченківський полк, що складався не тільки з козаків, але здебільшого й з старшин, повстанців з Правобережжя, ба навіть із Полтавщини, дав підставу для такої назви всієї дивізії.

Увечері морська піхота відступила й з цукроварні, зайнявши лівий фланг загальної позиції оборони, що висунувся за версту перед станцією Монастирище. Центр оборони випав нашому Шевченківському полкові.

Стомлений фізично й нервово, я не шукав свого компаньйона, писаря Максима, а ліг спати разом з інспектором Годиною в якійсь повітці пристанційного залізничного висілка.

Наступного дня, тільки-но сонце трохи підбилося вгору, бій розпочався дуеллю двох панцирних поїздів. З хрестинівського боку поволі сунув справжній ворожий панцирник, а назустріч йому вийшов із станції Монастирище наш "солом’яний", цебто складений із металевих вагонів на вугілля й обкладений всередині лантухами з піском; лиш сам паротяг мав сякий-такий панцир у особливо уразливих місцях. Панцирники зближались, пострілюючи один в одного, але без особливої шкоди. Наша батарея замаскувалась під невисоким гайком, що ріс упоперек між двома високими залізничними насипами, де розгалужувались колії на Хрестинівку й на монастирищенську цукроварню, утворюючи своєрідний трикутник. Попереду гайка залягла наша піхота, а позаду гайка, за батареєю, мало не до самого верхнього кута трикутника весь простір був заповнений мобілізованими селянськими фурами з ящиками снарядів.

Крайня гармата батареї почала з-за гайка обстрілювати денікінський панцирник і змусила його одійти назад. Тоді заговорила й денікінська артилерія, силкуючись намацати добре замасковану гармату. Їй стала відповідати наша батарея, взявши під обстріл дзвіницю монастирищенського костьола, де, очевидно, перебував коригувальник денікінської артилерії. Один наш снаряд таки влучив у дзвіницю, і на якийсь час ворожа артилерія замовкла, лиш денікінський панцирник, одійшовши на пристойну відстань назад, пострілював, намацуючи позиції піхоти.

На правому фланзі зайнялась гарячкова рушнична й кулеметна стрілянина, але низові запорожці трималися добре.

Та ось денікінська артилерія заговорила знову. Їй конче хотілось виявити перебування нашої замаскованої батареї, і вона наосліп гатила снаряд за снарядом за поперечний гайок між насипами хрестинівської й цукроварненської колій.

Раптом один снаряд її розірвався за батареєю, де стояв наш трофейний артилерійський запряг з передком на снаряди. Дебелий кінь високо підстрибнув з розірваним черевом, згинаючись дугою й витягнувши в повітрі ноги, і важко грюкнувся на землю.

Цього було досить, щоб у селянському обозі зчинилася несосвітенна паніка. Очманілі від жаху селяни, боячись, що ворожі снаряди ось-ось почнуть падати на їхні коні й фури, метнулись врізнобіч, зчіплюючись колесами, перекидаючи фури з снарядними ящиками, а ті, що були недалеко від залізничних колій, потягли за вуздечки свої коні, намагаючись видряпатись з навантаженими фурами на верх піщаного насипу й таким способом вискочити із заклятого трикутника. Але це було важко зробити, бо колеса загрузали в піску, селянські шкапини знесилювалися вкрай і готові були падати з ніг. Це допомогло уникнути страшної небезпеки: не дай Боже хоч одній фурі з’явитись на рейках насипу, як увесь селянський обоз у трикутнику був би демаскований і денікінський коригувальник зосередив би на ньому вогонь своєї

артилерії. Страшно подумати, яке справжнє пекло утворив би цей обстріл на стиснутому високими насипами невеликому плацикові землі, де розривались би не тільки ворожі снаряди, але за детонацією вибухали б і свої в ящиках на селянських фурах!..

Козаки з піхотного прикриття батареї і я, котрому доручено порядкувати обозом, кинулись спиняти фурщиків, усяко умовляючи їх лишатись на своїх місцях. Та де там! Знавіснілі від страху фурщики, втративши рештки глузду, не слухали ніяких слів і перли далі до насипів. Лиш кілька пострілів з наших рушниць, коли кулі просвистіли над їхніми головами, привели їх до тями: видима смерть — страшніша за ту, що тільки наближається…

З великими труднощами ми трохи заспокоїли селян, повернули їх на свої місця й поскладали на фури скинуті ящики з снарядами.

Наша батарея на якийсь час замовкла, і вогонь денікінської артилерії перенісся праворуч і ліворуч за насипи, намацуючи позиції нашої піхоти. Це дало змогу мені відносно заспокоїти селян і, переходячи від фури до фури, пояснювати їм, яку загибель вони накликали б самі на себе, якби хоч одна фура виїхала на насип.

Переконавшись, що в обозі, нарешті, ®се заспокоїлось, я, змучений недавнім клопотом з фурщиками й не виспавшись уночі, приліг на якусь фуру біля ящика з снарядами трохи перепочити й, несподівано для себе, поринув у глибокий сон, що переніс мене на п’ять років назад, коли я ще вчився в гімназії.

Усій Охтирці був відомий Костянтин Фердинандович Сєдлєцький, викладач математики в гімназії та гласний[8] міської думи. Нащадок покараного польського повстанця, Сєдлєцький, крім свого прізвища й по батькові, давно втратив будь-які ознаки свого польського походження: перейшов з католицтва в православ’я і в переконаннях був вельми реакційний. Зате не тільки в гімназії, а й у міській думі він визначався

надзвичайною, справді цапиною впертістю, за що й дістав прозвисько Козел. Вплинути, переконати Козла, хоч трохи зсунути з його, часто несправедливого або й зовсім хибного твердження — була неможлива річ: тут він був непохитний. Нехай уся педагогічна рада ставить якомусь учневі п’ятірки й просить Козла поставити бодай трійку, щоб не лишати доброго учня на другий рік у класі, Козел стоїть на своєму й виводить у табелі жирну двійку, бо вважає, що цей учень більшого з математики не заслуговує. Траплялись випадки, коли через Козлову впертість гімназисти вішались і стрілялись, але це ніскільки не позначалось на Козлі, і він і далі лишався грозою всієї гімназії й антипатичним гласним міської думи.

І все ж це був неабиякий оригінал. Наприклад, він довго вагався, якою фарбою покрасити дах свого власного одноповерхового добрячого будинку — зеленою, як усі фарбують, чи червоною, що йому теж подобалась, і, кінець кінцем, дав собі раду: бляшані смуги на даху чергувались двома кольорами — одна зелена, друга червона…

У Козла було два шкульких місця, або, точніше, дві пристрасті, яким він у вільний час віддавався всією душею, — фотографія і гігієна. Кожної неділі він сідав у бричку, на козлах якої тримав віжки підозріло схожий на Козла парубійко-фурман, і об’їжджав усі аптеки, де цікавився, чи нема якихось нових термометрів та барометрів, а також крамниці, в яких торгували між усякими іншими товарами й фотоприладдям.

Фотографував Козел усе: родичів, знайомих, випадкового собаку, що принюхувався до чогось посеред вулиці, а то й просто горобця, котрий на мить сів на гілку дерева проти вікна Козлового кабінету.

Цими Козловими пристрастями користувалися учні, щоб "заговорити" Козла й уникнути двійок та одиниць, без яких не обходилась майже жодна лекція з математики. На початку лекції, поки Козел не витягнув з кишені тужурки свого записника, підходили до кафедри й показували Козлові позичені десь вправні фото й питали Козлової оцінки. Інколи Козел ловився на цього гачка й, захопившись,

міг проговорити про фотоапарати, плівки та способи проявляння й закріплення цілу годину. Або, почувши з доповіді чергового, що якогось учня нема в класі, бо захворів на інфлюенцу, як тоді називали грип, Козел, на радість усього класу, сідав раптом на свого другого улюбленого коника й починав просторікувати про потребу пильно додержуватись усіх гігієнічних вимог. Він так захоплювався, що, походжаючи по класу, виставляв як наочні наслідки гігієнічного життя самого себе. Ось, мовляв, які в нього широкі, а не запалі груди, й показував обома долонями не стільки на груди, як на свій здоровенний живіт; який гарний у нього колір обличчя, хоч воно було темно-жовтаве й брезкле, з очима кольору гнилого винограду й обрідним волоссям на голові, що, зачісане набік, ледве прикривало лисину.

Не обходилось і без моралі. Чи не краще, мовляв, ніж витрачати даровані від батьків гроші на чортзна-що, збирати їх, а потім купити надвірний термометр і кожного дня записувати ранішню й вечірню температуру повітря. Подумати тільки, як то цікаво через рік або два глянути; а яка сьогодні ввечері була температура торік або позаторік.

Увесь клас удавав, що це справді дуже цікаво, а дехто із одчайдухів питав навіть Козла, де такі термометри продаються й скільки вони коштують. Козел охоче відповідав, а наостанку, щоб остаточно скерувати нас на цю правильну путь і застерегти від лихих збочень, казав:

— А то зайдеш на квартиру гімназиста, а там у кімнаті так тютюнищем смердить, хоч сокиру вішай!

Ми штучно реготали з незграбних Козлових дотепів, водночас Удаючи зневагу до ганебних курців "тютюнища", і це заохочувало Козла до дальших дотепів і моралізування.

Але такі випадки, коли Козел ловився на вдало закинутого гачка, траплялись досить рідко, а спроби "заговорити" Козла часто кінчались

трагічно. Встане, бувало, який-небудь Харченко, що був не в ладу з математикою, і спитає Козла на початку лекції:

— Я читав, Костянтине Фердинандовичу, що винайшли кольорову фотографію. Це правда й що воно за ця нова фотографія?

— Кольорова фотографія — це діло нове й дуже цікаве, але зараз ніколи про неї розводитись. Ідіть тим часом, Харченку, до дошки й візьміть крейду.

Звісно, Харченко через п’ять хвилин повертався на своє місце з новою двійкою…

І ось сниться мені, що я теж не виконав домашнього завдання з Математики, а черговий учень, що визирає з дверей у коридор, таємничо шепоче:

— Іде!..

Козел поквапними кроками йде в клас, сідає за кафедру, швидко записує в журналі прізвища відсутніх учнів і витягає свого записника, з якого, напевно, назве моє прізвище. Я потерпаю…

І в цю мить я чую розрив снаряда неподалеку від фури, де я заснув, а фурщик щосили термосить мене:

— Та вставайте ж! Хіба не бачите, що всі вже відступають й ойникінці знову б’ють по нас?!

Я підводжусь, протираю кулаком очі й усе ще не йму віри: невже я вже не в гімназії, а на війні? Яке щастя, що Козел більше ніколи не викличе мене до дошки! Кошмар уві сні був куди страшніший за бойову дійсність…

Я зіскочив із воза й побачив, що більшість фур уже виїхала з небезпечного трикутника, а під гайком поквапно причеплюють гармати батареї до передків.

Ми відступаємо всім фронтом до станції Монастирище, минаємо її, а далі прямуємо не вздовж залізниці до Козятина, а через пристанційний виселок повертаємо на захід. Біля крайньої садиби висілка стоїть, тримаючи коня за поводи, чорношличник і люб’язно розмовляє з дівчиною, що трохи засмучено поклала одну руку на груди, а другою спирається на тин. Козак у чорному жупані й чорній мазепинці з маленьким чорним шличком збоку являє собою живу натуру для малюнка художника в дусі Пимоненка, але йому бракує часу далі позувати, він кивнув головою дівчині, скочив на коня, помахав рукою на прощання й помчав, зникаючи в куряві. І де він узявся, цей стрункий чорношличник, — адже його кінноти в нашій дивізії нема? Може, примчав сюди з якимось бойовим дорученням, а може, відпросився на кілька годин побачитись востаннє з коханою дівчиною…

Наш ар’єргард покидає станцію, а денікінські кінні роз’їзди наближаються до неї. І в цей час товарний поїзд з кількома вагонами чобіт, призначеними для нашої дивізії, що так потребує одягу й взуття, прибуває на станцію Монастирище… Що це — дивовижне безглуздя й нерозпорядливість нашого українського інтендантства чи спритна шкідлива акція наших ворогів, що приховалися в ньому? Так чи так, а чоботи дістаються денікінцям.

Осінь у природі й осінь на душі

Жовкне листя й опадає, встеляючи шлях нашого відступу до Гайсина. З денікінцями трапляються лиш поодинокі сутички, бо головні їхні сили подались з Монастирища на північ, прямуючи вздовж залізниці на Козятин. Надійшла звістка, що наше військо покинуло Фастів і з боями відступає до Козятина. Чимраз більше поширюються у війську висипний та поворотний тифи. Нужа заїдає нас, бо ніде помитись і продезинфікувати білизну та одяг. Єдиний порятунок наш — це

розводити на бівуаках багаття й, роздягнувшись до тіла, трусити над вогнем свою брудну білизну й одяг. Видно, як густо сиплються воші й тріщать у полум’ї. Та це мало допомагає: гниди лишаються, багато вошей ховається між швами, і цей постійний внутрішній ворог косить наші ряди в сто разів більше, ніж денікінські кулі й снаряди.

Уже далеко за Монастирищем я знайшов у поході писаря Максима, котрий їхав на возі поміж мобілізованими під обоз селянськими фурами позаду воза начальника зброї. Цей бідолашний наш зброяр, немолода вже людина, досі не має шинелі й тремтить від осінньої холоднечі, накрившись якоюсь старою рядниною.

Писар дуже зрадів, побачивши мене, бо вже два дні не знав, чи я живий, чи покинутий десь у полі під Бачкурином або Монастирищем — забитий чи тяжко поранений. Я сів на його воза й він почав мені розповідати про всякі чутки, що доходили до нього протягом Цих двох буремних днів.

Мій "максималіст" намагається максимально догодити мені: підсуває під мене більше сіна на возі, щоб м’якше було сидіти, дістає з своєї канцелярської скрині добрий шматок сала й кусень хліба, потім, оглянувшись навколо, чи нема де поблизу якогось старшини, добуває з-за пазухи пляшку перваку, що призначена в нього для внутрішнього й зовнішнього користування на випадок поранення, й каже пошепки:

— Ковтніть кілька разів — одразу полегшає на душі.

Про його турботи про мене під час спільних ночівель — годі й говорити.

Посуваємось ми на захід тепер поволі, і я мав змогу навчити козаків співати похідних пісень. Особливо подобалась хлопцям маршова пісня "Ми — гайдамаки", надто кінець її, якого вони з особливим піднесенням виспівували:

Не смійся, враже, — сотня поляже,

Тисячі натомість стануть до борні:

Із кайдан неволі, до життя й волі

Постануть знов потоптані раби!

І треба було бачити зворушливі сцени, коли ми, переходячи через якесь нове село, бадьоро співали одну з своїх маршових пісень. На вулицю вибігали дівчата, молодиці й літні жінки, і раптом хтось із них починав гірко ридати: то згадували матері своїх забитих улітку синів, коли виганяли "комунію": вони так само співали, як і ми, йдучи на смерть за "тую Україну"...

Не знаю, чому сподобалась не тільки козакам, а й полковникові Гроху-Грохольському веселенька стрілецька пісенька "Зажурились галичанки".

Кожного разу ввечері, напередодні ранкового виступу в похід далі, Грох-Грохольський викликав мене до себе й просив:

— Пане інструкторе! Хай завтра козаки, проходячи повз мене, співають "Зажурились галичанки". Ой, яка ж це хороша пісня!

І коли ранком наступного дня Шевченківський полк, виступаючи в похід із села, виспівував:

Не журіться, галичанки, бо ту є військові,

Вони краще обіймають, як стрільці січові —

Ті ж вас поцілують в уста малинові,

Карі оченята, чорнесенькі брови,

обличчя полковника Гроха-Грохольського сяяло добродушною усмішкою…

Взагалі цей полковник, незважаючи на своє польське прізвище, являв собою, на мою думку, той зразок, яким повинен бути старшина української народної армії: спокійний, урівноважений навіть під час великої скрути,' добре тямущий у військовій справі, він водночас був вельми демократичний і справедливий — до нього міг звернутись будь-який козак чи мешканець села або міста з скаргою, і не було випадку, щоб Грох-Грохольський, уважно вислухавши, не розсудив по правді. Він майже не вдавався до дисциплінарних покарань і здебільшого обмежувався доганою. Але яка то була тяжка мука, коли полковник, хитаючи докірливо головою, каже:

— Як же тобі, козаче, не сором: б’єшся за волю України, а чиниш, як більшовицький або денікінський розбишака! Невже ти не розумієш, що ганьбиш і нашу армію, і нашу святу справу?..

Здається, не було випадку, щоб, вислухавши такий докір, провинний через якийсь час знову ловився на гарячому.

Не раз протягом свого довгого життя я згадував полковника Гроха-Грохольського, думаючи: і де ти поклав свою посивілу трохи ще тоді гблову, вояка з польською чи мішаною польсько-українською кров’ю в жилах, але з серцем вірного слуги України?..

Одного разу, коли я в якійсь справі зайшов пополудні до полковника Гроха-Грохольського, він приголомшив мене незвичайною новиною:

— Скидається на те, пане інструкторе, що незабаром будемо пліч-о-пліч воювати разом з "товарищами переплетчиками" (так полковник жартома називав більшовиків) проти денікінців.

— Як? — здивувався я.

— А дуже просто: більшовикам тепер самим непереливки, бо армія Денікіна підступає до Орла, і вони, цебто сам Ленін пропонує нашому урядові через латвійського посла укласти військову конвенцію й навіть обіцяє не тільки зброю, а й свої військові частини послати на наш фронт, щоб спинити наступ денікінців. Доведеться вам, пане інструкторе, розучити з козаками співати більшовицький "Інтернаціонал", якщо, звичайно, більшовики навчаться по-нашому співати "Ще не вмерла Україна", — закінчив, жартуючи, полковник, і я пішов замислившись.

Що ж — випадки, коли вчорашні вороги ставали союзниками, або навпаки — союзники ворогами, траплялись у історії не раз. Таж не так давно, 1912–1913 років, Болгарія, Сербія, Греція і Чорногорія, розпочавши вдало війну проти Туреччини, послабленої недавньою турецько-італійською війною, ще не закінчивши війни, перегризлись між собою за майбутні кордони, внаслідок чого Болгарія чимало Програла, а Туреччині пощастило повернути втрачений раніш Адріанополь. Чому ж не можемо й ми замиритися з більшовиками, воюючи проти Денікіна, який не хоче й чути слова "Україна"? Щоправда, безчинства першого приходу більшовиків на Україну, коли в січні 1918 року шовіністично розагітовані банди матросів і здичавілих в окопах Першої світової війни російських солдатів, під командою недавнього царського полковника лівого есера Муравйова, розстрілювали на вулицях Києва не тільки за українську мову, а й за посвідчення, писані українською мовою, під час другого приходу не повторились, Україна стала зватись Українською Радянською Соціалістичною Республікою, виходив більшовицький офіціоз українською мовою "Більшовик", журнал чи альманах "Музагет", незалежний орган української інтелігенції, та зрідка книжки української художньої літератури, досить бідної на той час, але партія боротьбистів була цілком тоді вже на боці радянської системи й навіть її член, Гнат Михайличенко, був наркомом освіти, цебто школа, освіта, культура й театр, ці головні здобутки революції, лишались в українських радянських руках. Не було масових розстрілів на вулицях Києва, як у січні й лютому 1918 року, але не байдикувала й ЧК, в якій керівну ролю

грали тоді євреї, мстячи українцям взагалі за єврейські погроми, вчинені не тільки регулярними частинами УНР, а й усякими повстанськими отаманами-"батьками" на кшталт Самуся, Струка, Ангела та різними пройдисвітами. Отож під категорію петлюрівців і петлюрівщини можна було легко попасти й першому-ліпшому свідомому українському інтелігентові, робітникові й селянинові. Розправа з повстанськими селами була нещадна: розстріли й спалення хат.

Тут слід спинитись над словами "петлюрівець", "петлюрівський" і "петлюрівщина" взагалі.

Під час одної з численних теперішніх розмов у КДБ України на закид високого представника органів безпеки, що я служив у петлюрівській армії, я відповів:

— Я служив в українській народній армії. Слово "петлюрівець", "петлюрівська" армія — накинуто нам зовні, бо ми так себе не називали, служачи не Петлюрі, а ідеї відродження України.

— Але ж командував цією армією Петлюра! — зауважив представник органів безпеки, на що я спокійно відповів:

— А Червоною армією в той час командував її організатор Троцький, одначе ви не називаєте її троцькистською армією, а вояків Червоної армії троцькистами.

Моєму високому співбесідникові не було чим заперечити, бо, як тепер кажуть, логіка була залізна.

Котре лихо менше, те й вибирають: більшовизм був, безперечно, прийнятливіший за денікінщину чи колчаківщину, що несли монархію з реставрацією "тюрми народів", як слушно назвав Ленін царську Росію. Хіба Ленін вліті 1917 року не підтримував усі національні вимоги Центральної Ради; хіба не Ленінові належить блискуча теза з його

реферату з національного питання, прочитаного в Женеві 1916 року: "Кожний національний рух, незважаючи на ті вимоги, які він висуває на даному етапі свого розвитку, має своєю кінцевою метою самостійність"? Даремно шукати цю тезу у повній збірці творів В. І. Леніна: її там, із зрозумілих тепер причин, нема, і я дізнався про неї лиш із книжки "До хвилі" Шахрая й Мазлаха[9], виданої в Саратові 1920 року.

За звірячу розправу з юнаками-середньошкільниками та студентами під Крутами в січні 1918 року, а також і за дикий розгул у Києві банд Муравйова Ленін не може відповідати так само, як і український соціал-демократ Петлюра не відповідає за проскурівський та інші дрібні єврейські погроми, що чинили повстанські ватаги на чолі з усякими пройдисвітами "батьками-отаманами".

З такими думками, які, безперечно, були властиві не тільки мені, а й багатьом із української інтелігенції, я прийшов до державного інспектора Години поінформуватись та взяти для розповсюдження свіжі газети.

— Справді, є відомості, що через латвійського посла відбуваються переговори між урядом РСФРР на чолі з Леніним і нашим міністром закордонних справ Андрієм Левицьким, — сказав Година, — але біда в тому, що уряд РСФРР погоджується визнати самостійність України тільки в межах... Правобережної України. Наш міністр Левицький відповів: "Як уряд УНР може прийняти таку пропозицію, коли батьківщина голови Директорії й Головного отамана Петлюри — Полтава буде перебувати за кордоном України?" Уряд РСФРР погодився приєднати до самостійної України й Полтаву з Полтавщиною, але решта України — Чернігівщина, Харківщина, Таврія й Донбас мають лишатись за межами України.

Дивно виглядала така пропозиція уряду РСФРР з погляду "самовизначення націй геть аж до відокремлення", яку не раз проголошував Ленін, але, мабуть, державні інтереси далеко не завжди збігаються з ідеологічними постулатами партій...

Не знаю точно, але ці переговори, про які не повідомляла ні преса УНР, ні, тим більше, більшовицька преса, так нічим і не кінчились: може, припинив їх уряд УНР, якого не задовольняла така куца самостійність і який не мав певності, що уряд РСФРР додержиться такого договору, а може, припиненню всяких переговорів з УНР сприяло спинення денікінського наступу на Орловщині й вдалий контрнаступ Червоної армії, що закінчився розгромом денікінців під Новоросійськом, але так чи так, а, як каже приповідка: з цього дива не вийшло пива…

Під час 100-ліття з дня народження Леніна, коли шукали й знаходили архівні документи, зв’язані з його ім’ям, подейкували, буцім знайдено копію за підписом Леніна з пропозицією до Польщі визнати її кордони "од можа до можа", цебто від Гдині на Балтиці до Одеси на Чорному морі, включаючи всю Правобережну Україну, без будь-якого статусу про її самостійність. Цікаво, що це звернення до Польщі збігається начебто в часі із зверненням до уряду УНР з пропозицією про визнання самостійності Правобережної України…

Попереджаю, що я користуюсь тут тільки поширеними чутками, але, вважаючи Леніна за геніального стратега й дипломата, припускаю, що Ленін міг, змагаючись з капіталістичними державами, кинути на дипломатичний стіл не тільки українську, а й польську карту, хоч на них він тоді нічого не виграв. Блискуче виграв він іншими козирями, які мав у своїх руках, але про це мова не тут, а в спеціальній праці про перемогу Жовтневої революції не тільки в Росії, а й далеко за її межами.

Година дав мені 10 примірників книжки С. Васильченка "Про жидка Марчика, бідного кравчика" у сірій обкладинці, що її написав автор на замовлення самого С. Петлюри для боротьби з антисемітськими настроями у війську й видало міністерство пропаганди УНР. Крім того, я одержав цілу купу фронтової газети "Український козак", де запізніло описувався бій під Монастирищем, зокрема й полонення інструктора-інформатора Полку низових запорожців. Але — жодної згадки про окремих героїв, що визначились у боях під Оратовом та Монастирищем, наприклад, про таких, як отой козачок у матроській тільняшці, що до

останнього набою відбивав наскок донської кінноти, або кулеметний сотник Мегедь, про якого я вже писав вище. Хоч як це дивно, але в уряді УНР нікому не спадало на думку тоді вигадати якийсь орден за бойові заслуги. А слід би! Єдиною нагородою за участь у бою, незалежно від самої поведінки вояка в критичні хвилини, була видача, крім звичайної платні козакам і страшинам, так званих "бойових". У колишнього козака 3-го Гайдамацького полку Володимира Сосюри, що згодом став видатним поетом радянської України, в одному з віршів 20-х років с згадка про ці "бойові":

Петлюро! Я тепер — червоний!

Чи чуєш мій кривавий сміх?

Пришли мені із закордону

П’ять тисяч гривень бойових…

Дика воєнна конвенція

Коли ми виступили з Гайсина, я в поході побачив незвичайного вояка, більше схожого на розбійника, ніж на козака української армії. Одягнутий у якусь селянську кацавейку, з рушницею, почепленою на ліве плече не ременем, а якоюсь мотузкою, з похмурим виглядом обличчя, з постійно зігнутими в колінах ногами, він ішов не в рядах своєї сотні, а узбіччям дороги, ніби весь час підкрадаючись До когось. Він просто не міг, як виявляється, додержуватись військового ладу, шикуватись, виструнчуватись і взагалі робити інші нескладні рухи, властиві будь-якій армії. З походження він був, видимо, росіянин, говорив російською мовою, хоч здебільшого мовчав, лише інколи вставляв якесь українське слово, засвоєне під час лікування в українському шпиталі.

Якось, коли ми спинились на короткий відпочинок, він підійшов До мене, скручуючи здоровенну цигарку з махорки, й сказав:

— Выходит, и у вас — новый режим: вот подошел я к полковнику и говорю: "Батько полковник, дай закурить", и вот он отсыпал из своего кисета, видишь, на какую большую цигарку…

Це був махновець.

Як міг опинитись у наших лавах такий дикий чолов’яга з гвинтівкою на мотузку? Виявляється, що, коли почалась війна армії УНР з денікінцями, її командування уклало з Махном воєнну Конвенцію, за якою обидві сторони зобов’язались не чинити бойових дій одна проти одної, після чого Махно зробив глибокий рейд по денікінських тилах і захопив на короткий час Катеринослав. За цією конвенцією поранені й хворі махновські вояки мали лікуватися в українських шпиталях, а видужавши, якщо на той час не буде близько армії Махна, вступати в лави української армії.

Отаким чином і цей махновець, видужавши в проскурівському шпиталі, опинився в нашому полку на якийсь час, а потім зник невідомо куди, не інакше як повернувшись до своєї постійної професії бандита.

Махно й махновщина — дуже шкідливі й одночасно цікаві явища на Україні. Вважати Махна за практичного здійснювача ідей основоположників анархізму — Кропоткіна й Бакуніна — було б так само хибно, як і розцінювати сталінські масові розстріли й ув’язнення безлічі невинних людей у концтаборах за виконання заповітів Маркса й Енгельса. Махновщина була своєрідним українським явищем, на мою думку, — стихійним проявом давньої ворожнечі зневаженого українського села до панського зросійщеного міста. Чи не через це в Махна й махновців не траплялося конфліктів на селі, але зате раз за разом чинились наскоки на великі й малі міста — з убивствами, грабунками й згвалтуванням. Для махновців кожна міська людина —

ворог, тоді як селянин, багатий чи бідний, — свій брат. Але це зовсім не було проявом якоїсь національної свідомості — тут важила не різниця мов міста й села, а скоріше безпідставна бундючність "городського" й прихована до часу злість "сільського". Не можна сказати, щоб село співчувало Махнові та його рухові, якщо вбивства, грабунки й усякий гвалт можна взагалі назвати рухом, але воно й не виявляло до нього ворожнечі, інколи користуючись і собі з його наскоків на цукроварні й продкомори, щоб при нагоді поживитись і самим. Якщо подекуди селяни й поважали Махна, то тільки за те, що він завжди додержувався своєї обіцянки — в певний день наскочити на той чи той об’єкт.

Мені спочатку було невтямки, як же міг опинитись у воїнстві Махна такий явно російський суб’єкт, як прибулий із проскурівського шпиталю до нашого полку махновець.

А втім, пояснити це не так уже й важко. Усе те чорне, що до часу таїться в людських душах на самісінькому споді, під час революційних потрусів, надто таких грандіозних, як Жовтнева революція, виринає на поверхню й вирує, пристаючи в сприятливій для всяких авантур атмосфері до тої чи тої організованої маси. Жодне військове формування тих часів не могло похвалитись браком у себе такого чужорідного елемента. Але перевершила всіх армія Махна, де були аж надто сприятливі умови для всякого насильства, здирства й зневаги до будь-яких етичних і моральних понять та норм звичайного глузду. Тим-то авантурники й пройдисвіти всякої масті й національності охоче ставали під чорний прапор "батька" Махна з гаслом: "Бий білих, поки не почервоніють; бий червоних, поки не почорніють!"

Сам Нестір Махно був далеко не тою гротесковою постаттю, яку ми звикли бачити в наших радянських фільмах. Чи не найкраще спробував розгадати цю загадкову історичну особу наш український письменник Валеріян Підмогильний у своєму творі "Третя революція".

Махно був не мислитель, не філософ, ані палкий ентузіаст якоїсь — хай і найхимернішої — ідеї. Це був егоцентрист із вдачею необмеженого

й часто-густо жорстокого диктатора. Але водночас природа наділила його й неабиякими військовими здібностями. Це ж Махно вигадав новий рід зброї — кулеметну тачанку, що перейшла потім на озброєння Червоної армії. Він виробив і свою власну стратегію, що визначалась блискавичними раптовими наскоками, надзвичайною рухливістю всього війська, складеного з кінноти й кулеметних тачанок, та мобільністю цієї своєрідної армії, яка, мов гармошка, могла то звужуватись до кількох десятків вояків, то розгортатись до кількох тисяч, готових за своїм "батьком" мчати у вогонь і в воду.

Піхоти як такої в махновській армії не було. Піші махновці, як той, що приблудився до нашого полку, або сиділи з кулеметниками на тачанках, або виникали як тимчасовий контингент з усякого люмпену, коли здобувались великі міста й вільно було кожному, кому не ліньки, поживитись чужим добром, пристаючи до розбурханої руйнівної стихії.

Окремі теоретики анархізму, що роз’їздили з Махном у його штабі, та їхні просторікування про анархію як про "матір порядку" являли собою фігове листячко, що ним намагався Махно прикрити безсоромну голизну своєї бридкої практики.

Не будемо докоряти командуванню армії УНР за цю дивовижну воєнну конвенцію з Махном: наступного 1920 року командувач Південного фронту Червоної армії Фрунзе, готуючись до ліквідації армії Врангеля, цієї останньої кримської скалки білогвардійщини, Уклав аналогічну конвенцію з Махном про спільні воєнні дії проти війська Врангеля, ба навіть у тодішній столиці України Харкові якийсь час була легалізована діяльність анархістів, унаслідок якої в Харкові відкрито анархістський клуб, де анархістські демагоги лаяли на всі заставки радянську владу й вихваляли махновський бедлам.

Армія Махна, прорвавшись через Сиваш у Крим, зробила великий рейд по тилах білих, чим неабияк сприяла падінню такої, здавалось, неприступної твердині, як Перекоп, але мені здається, що Фрунзе, укладаючи з Махном воєнну конвенцію, мав на меті не тільки ліквідацію

армії Врангеля, а воднораз і ліквідацію махновщини, бо одразу після перемоги над білогвардійськими недобитками став підтягати до Перекопу латиську дивізію, що мала завдання роззброїти махновців.

Однак Махно розгадав цю пастку для себе й вчасно вискочив із кримської пляшки.

Тепер він нещадно розправлявся з усіма, хто мав якийсь зв’язок з радянською владою й комуністичною партією. Зіткнувшись з частинами Червоної армії під командою Пархоменка, вони порубали на шматки цього талановитого й хороброго червоного воєначальника.

Проте залізне коло червоних частин, призначених для ліквідації махновщини, звужувалось чимраз більше, і в середині 1925 року Махно з невеликою купкою своїх найближчих прибічників переплив Дністер і через Румунію подався на Захід, де осів у Парижі як емігрант.

Отак, як каже українська приказка: лиха іскра поле спалить і сама згасне…

Короткий зблиск серед непроглядного мороку

Чимраз більше осінь вступає в свої сумні права. Цілі дні хмарно, часом січе дрібна мжичка, сиро й холодно. А шинелей нема й нема. Єдина Дунаєвецька сукняна фабрика, що є в розпорядженні уряду УНР, не встигає постачати армії навіть сукняні штани й гімнастерки, а про шинелі годі й говорити.

Невелика партія гімнастерок захисного кольору з погонами англійського зразка й чорними штанями крою "галіфе" надійшла до нашого полку. У розподілі цього добра взяв активну участь державний інспектор Година. Насамперед він узяв собі гімнастерку й штані і запропонував таку саму пару мені.

Я охоче взяв гімнастерку, бо в моїй тоненькій, літній, ставало вже холодно, але від штанів відмовився: мої сині, ще з Києва, штані були ще досить пристойні, тож хай обнова дістанеться комусь із наших численних безштанників.

Досі армія все відступала — на півночі, на сході й на півдні. Відступала з боями, без паніки, без великих втрат, якщо не рахувати численних захворювань на тиф, і все ж усякий відступ гнітюче впливає на військо, яке втрачає віру в себе, в свою здібність не тільки чинити опір, а й перемагати.

І раптом на східному Поділлі наша армія перейшла в наступ! За один день ворога відкинуто на десять верст, денікінці відступають, лишаючи позад себе багато трупів, а наступ розгортається далі й далі.

Наша дивізія не брала участі в тій операції, бо лишалась у резерві. Наступного дня я пішов оглянути поле бою. На вогкій від недавніх дощів землі лежали в різних позах забиті денікінські солдати. Шинелі давньої російської форми з погонами захисного кольору й зелені англійські кашкети. Мою увагу привернула смаглявість шкіри облич забитих: певно, вояків нещодавно привезено сюди відкілясь із півдня — чи не з Криму. Обличчя — молоді, видимо, це рекрути, взяті до війська й нашвидку вимуштровані. Марно чекатимуть тепер їхнього вороття матері, що лишились десь в осяяній сонцем країні, та чи діждуться колись і наші неньки нас, зацілілих від денікінських куль і тифозних вошей?..

Та хоч би що там попереду, а зараз ми почали наступати, і це окрилює душу й сповнює надіями.

І раптом наступ уривається...

Уривається через зраду галичан!

Разюча звістка блискавично облетіла військо, і безпросвітний одчай миттю погасив короткий спалах радості й піднесення. Не хотілось вірити, що так могло статись, але поквапливa передислокація частин засвідчувала гірку правду дійсності.

Через багато років вислів — зрада галичан — будуть брати в лапки, але в ту осінь 1919 року він мав реальне значення й відбився катастрофічно на дальших подіях.

Стотисячна Українська Галицька армія, перейшовши в червні через Збруч, не тільки врятувала наддніпрянську армію Петлюри від цілковитого погрому, але й допомогла їй оклигати й перейти в літній наступ, що завершився вступом її до Києва. Але занадто різні були ці дві формації — різні за традиціями, вихованням і прагненням. УГА, чи як вона стала називатись, перейшовши через Збруч, Українська Наддністрянська армія, була спадкоємиця Австрії з її військовою системою, буржуазним парламентаризмом та поміркованістю й обмеженістю в соціальних проблемах. Наша наддніпрянська армія була дитям революції 1917 року, що не знало, як ступати й на що спиратись, не мало ніяких традицій, а якщо й шукало цих традицій, то лише в давній минувшині, яка не могла повторитись у нових історичних обставинах. Через це все альянс УГА з наддніпрянською армією був штучний, вимушений безпорадним становищем. Багато що в організації армії УНР видавалось галичанам незрозумілим і диким. Їм важко було пристосуватись до наддніпрянського постачання армії та обслуговування тилу. Як на те, висипний тиф накинувся на галичан як на свіжину й нещадно косив їх. Галицька армія танула на очах, і її командувач, полковник австрійської служби Тарнавський, не знайшов іншого способу врятувати те, що лишилось під його командою, як укласти мир з денікінцями. Галицька армія влилась у армію Денікіна, застерігши себе умовою, що її не використовуватимуть проти армії Петлюри.

Невдовзі в Кам’янці-Подільському відбувся військовий суд над Тарнавським, але й суд в умовах тої безвиході, в якій опинилась

Галицька армія, не знайшов чим заперечити розпачливий крок її командувача й виправдав Тарнавського.

А тим часом на фронтах почалась похаплива передислокація, коли галичани поспішали зібратись із різних відтинків фронту докупи, а наддніпрянці — вискочити з обценьків ворожого оточення.

Навік лишилась у моїй пам’яті сумна картина нашого роз’єднання. Довгий яр серед осіннього поля й широкі шляхи по обидва його боки, де один веде на схід, другий на захід. Наші й галицькі частини йдуть одна біля одної, але в різному напрямі: ми на захід, вони на схід. Ми не вітаємо одне одного, але й не виявляємо ворожнечі, нам просто соромно дивитись один одному в вічі, бо ми прямуємо до Польщі, нашого давнього ворога, вони — до Москви, що не виправдала надій Богдана Хмельницького й мало не поглинула нас як націю…

Оповідали, що в одному подільському селі, коли сюди настисла звістка про зраду галичан, зійшлись старшини якоїсь наддніпрянської частини й стали заливати своє горе самогоном у просторій попівській світлиці. Хильнувши повну склянку первака, якийсь молодий старшина вигукнув: "Чи монархічна, чи анархічна — люблю тебе, Україно!", — вийшов на попове подвір’я й застрілився.

В обценьках

Наш полк поспішає до Вапнярки, бо вночі видно далекі спалахи на півночі й півдні. Переходимо поночі через Брацлав, Тульчин і майже без перепочинку квапимось далі, поки обценьки не зійшлись обома своїми частинами й не замкнули нам дороги на з’єднання з усією армією.

Нарешті ми виходимо на широкий Вапнярський шлях, обсаджений обабіч вербами. На цьому шляху витяглась довжелезна колона нашої Селянської дивізії й суне поволі до Вапнярки, але обценьки вже замкнулись: Вапнярка і найближча від неї станція Крижопіль — у руках

ворога. На залізничній колії весь час курсує денікінський панцирник і б’є шрапнеллю по шляху. На густому гіллі верб ще тримається зелене листя й якоюсь мірою маскує нас, але досить нам зійти з шляху, щоб прориватись через залізничну колію, як ворожий панцирник розстрілюватиме нас майже впритул. Десь позаду вискакує у відкрите поле наша дивізійна батарея, нашвидку ладнає гармати й, прямою наводкою стріляючи раз за разом по панцирнику, змушує його поквапно одійти до Крижополя. Не барячись, уся колона збочує з шляху й, озираючись на далекий замовклий ворожий панцирник, перелазить через невисокий насип залізничної колії.

Прорвались, слава тобі, Господи!

Раннім осіннім вечором ми проходимо через пристанційний вапнярський виселок, бо саму станцію щойно відбив у денікінців Гайдамацький полк і закріплюється там, готуючись до ворожої атаки. Минаємо виселок і розташовуємось на ночівлю в близенькому від станції селі Цапівка.

Тут картина мирного бівуаку: розкульбачені коні розвідників, гармати одчеплені від передків, скрізь сновигають козаки, шукаючи, де б купити щось попоїсти.

Я й пиеар тримаємось тепер купи на його мобілізованій селянській фурі. Наполоханий розривами над головою денікінських шрапнелей, Максим уже оговтався і тепер клопочеться тільки про їжу та спочинок. Він знаходить підхожу для нас двох хату майже край села, де на вулиці вже нема військових. Десь неподалеку розташувався з своїм залізним добром і наш зброяр, котрий і досі ще мерзне ночами без шинелі.

Ми натрапили на скнарого господаря. На наше прохання щось продати нам поїсти в нього одна тільки відповідь:

— Нема. Ну нічогісінько нема! Де ж тут припасти щось, коли цілий день військо товчеться й кожному щось дай! Ось почекайте до рання, а тоді жінка видоїть корову й зварить вам галушки.

Невесело лягати спати на порожні шлунки, але не трусити ж нашого господаря в коморі та в льоху, де напевно щось таки залишилось, бо не більшовицькі або денікінські розбишаки ми, а — вояки "свого" українського війська!

Господар, видати, не з бідних, постелив на долівці солому й накрив її рядном, пожалівши дати нам під голови подушки, яких у нього ціла гора на дерев’яному ліжку. Ну і чорт з ним! Ранком, не дожидаючи його галушок, я піду до станційного висілка, де, напевно, збереться хоч якийсь базарчик, і куплю молока, хліба, а то й сала. Важко зітхнувши, я й писар лягаємо й швидко поринаємо в глибокий сон.

Двобій

Перед ранком мені наснився прикрий сон. На мене напала собачня й шалено рве мене за поли моєї благенької шинелі й старі чоботи; я всяко відбиваюсь від неї ломакою, але собачня мов сказилась і ще дужче кидається на мене. Настала мить, коли я збагнув, що не дам ради з своїми напасниками, і тої ж миті я прокидаюсь...

Ніяких собак коло мене нема. Поруч лежить писар Максим і, роззявивши рота, солодко хропе. Крізь маленькі вікна в хату прозирає похмурий осінній ранок. Страх, як не хочеться пробуджуватись до сірої, безпросвітної дійсності!

До хати входить полковий зброяр і стурбовано каже:

— У селі нікого з наших нема, мабуть, десь відступили. Я теж зараз виїжджаю й раджу вам не баритись. Вашому фурщикові я наказав запрягати коні.

Зброяр виходить, а я лежу й роздумую: не може бути, щоб наші так раптом відступили — таж учора ввечері в селі було повнісінько війська! А втім, могло статись і так, що гайдамаки не витримали ворожого натиску з півдня й півночі і покинули станцію, а за ними подались до містечка Томашполя — єдиної вільної дороги на захід — і частини нашої дивізії. Так чи так, а лежати більше нема чого й треба йти самому до Вапнярки — розвідати, що там і як.

Одягаю шинелю, надіваю на плече ремінь австрійської сумки з білизною та набоями, беру рушницю й кажу до писаря, що вже прокинувся й протирає кулаками очі:

— Я йду на станцію, а ви тим часом одягайтесь, кладіть на воза свою канцелярську скриню й будьте готові.

На вулиці мене вражає густа конденсована тиша, що так не в’яжеться з гамором тривалого бівуаку ще вчора ввечері, немов усе причаїлось і вичікує чогось непевного… Йду не бруківкою, а попід хатами, дарма що від недавніх дощів тут слизько й, ступивши кілька кроків, я мало не впав.

Раптом якийсь дядько, що визирав з-за тину, гукає до мене:

— Куди ти йдеш? Он у село вже денікінці входять!

Хоч я їх ще не бачу, але напевно дядько знає ситуацію ліпше від мене, і я повертаю назад і, ковзаючись у багнюці, біжу до хати, де ми спинились на ночівлю.

Писар солодко потягується, одягаючи шинелю, коли я вскакую до хати й кричу:

— Максиме, мерщій! У село входять денікінці!

Мій крик і наполоханий вигляд немовби струшують усього Максима: він накидає на голову свою металеву каску, хапає на оберемок канцелярську скриню й рушницю і в незастебнутій шинелі нибігає на подвір’я, де наш фурщик уже запріг свої конячки й тривожно чекає.

Писар кидає канцелярську скриню на задок воза, кладе збоку рушницю й помагає фурщикові вивести конячки на бруківку широкого Томашпільського шляху. Максим уже стовбичить на возі, коли вдалині на вулиці показуються денікінці. У зелених англійських шинелях і чорних шапках вони йдуть впоперек вулиці негустою лавою. Побачивши фуру й мене коло неї, вони здалека кричать:

— Бросай оружие! Бросай, мать твою перетак!..

Фурщик розгубився й не знає, що діяти. Я кидаюсь на воза, залягаю за писаревою скринею, як за бруствером, і добре вицілюю середнього солдата, що бере рушницю напереваги. Гримнув постріл, і солдат падає ниць, а інші денікінці розсипаються з середини вулиці, біжать попід хатами й починають стріляти.

— Поганяй, бо вб’ю! — кричу я фурщикові, клацаючи закривкою й вганяючи новий набій у цівку рушниці. Це збуджує фурщика від нерішучості, він вскакує на воза, щосили сіпає віжками й б’є батогом свої конячки. Ворожі кулі дзижчать над нашими головами, я раз у раз нахиляюсь за скринею, щоб загнати в цівку новий набій, але шкоди від моїх пострілів так само, як і від денікінських куль, поки що нема. Та й де там влучити, коли денікінці стріляють на бігу, а мої руки разом із возом підскакують на камінні бруківки!

Мов у швидко прокручуваній кінострічці, бачу, як троє селян, опинившись між двох вогнів, падають ницьма в калюжу, бачу, як вискочив із якоїсь хати півсотенний Рябокляч і помчав щодуху навтьоки, а я відстрілююсь далі…

Читач може подумати, що я хизуюсь своєю хоробрістю. Ні, я ніколи не був хоробрий: мені так само, як усім людям взагалі, хотілося жити й вискочити живим із халепи. Звісно, я міг би, поки денікінці підійдуть, знищити свої посвідчення й об’явитись звичайним рядовим вояком, але той інстинкт, який керує людськими вчинками під час небезпеки, підказав мені не покладатись на ласку ворога, а боронитись, саме в цьому шукаючи порятунку. Тільки й того.

А тим часом шлях повернув у провулок, і стрілянина втихла. Гадаючи, що, як тільки шлях вийде в чисте поле, ми знову попадемо під обстріл нової лави, я кажу писареві, котрий і далі стовбичить очманілий, подати мені його рушницю. Він простягає мені свою зброю, припасену на випадок якоїсь несподіванки, але, матері його ковінька! — закривка писаревої рушниці заіржавіла й не відкривається… Бий тебе сила Божа з таким воякою! Спересердя кидаю набік занехаяну рушницю, дістаю із своєї австрійської сумки обойму й сквапно закладаю в свою магазинку.

Конячки виносять фуру в поле. На щастя, ворожа лава йде дуже далеко. Кілька пострілів донеслось відтіля, але де їм влучити по такій малій та ще й рухливій мішені, як ми на нашій фурі! Однак може пуститись наздоганяти нас ворожа кіннота, тому треба мерщій тікати. Я спускаю ноги з полудрабка й суворо кажу до фурщика:

— Поганяй швидше, бо перше, ніж вони настигнуть нас, я застрілю тебе!

Наляканий фурщик і без того нещадно б’є коні, а мені здається, що фура ледве-ледве посувається.

— Не жалій коні, поганяй їх дужче, бо інакше — смерть усім нам трьом! — загрозливо кричу я фурщикові й пильно вдивляюсь назад. Денікінська лава дедалі зменшується й нарешті зовсім зникає з моїх очей. Не видно й ворожої кінноти. Всі ми троє полегшено зітхаємо, й конячки стишують свій несамовитий біг…

Десь верст за шість чи сім ми наздоганяємо наш кінний ар’єргард. Обминаємо його збоку, далі проїжджаємо повз колони піхоти, гарматну батарею й знову піші колони, що простують до Томашполя.

Десь близько полудня ми в’їжджаємо в Томашпіль, і нашу фуру обступають здивовані й водночас зраділі полковий інспектор Г едина, курінний Луцький, сотник Комарницький та ще дехто з козаків. Річ у тім, що півсотенний Рябокляч прибіг босоніж навпростець до містечка набагато раніше від нас і приніс сумну звістку, що інструктора-інформатора, цебто мене, вбито. Він сам, мовляв, бачив на власні очі, як інструктор-інформатор, відстрілюючись, схилив ниць голову. Справді, я, заганяючи новий набій у цівку рушниці, схилявся за писаревою скринею, і сторонній людині могло здатися, що ворожа куля таки настигла мене…

Мене ляскають по плечу й обіймають. З коротких розпитувань я дізнаюсь, що гайдамаки, стиснуті з півдня й півночі, перед ранком покинули станцію Вапнярку з повибиваними шибками й подзьобаними кулями стінами, а за ними відійшли з пристанційного висілка та села Цапівки інші частини нашої дивізії. Відступали поспішно, й було не до того, щоб бігати по хатах будити заспалих козаків.

Раді, що вискочили з біди, я й писар відчули голос своїх порожніх шлунків — адже з учорашнього обіду нашвидкуруч ми ще нічого не їли. Треба задовольнити наші буркітливі шлунки і за вчорашню вечерю, й за сьогоднішній сніданок. Мій розторопний Максим уже напитав хату, де ми можемо добре поїсти й перепочити, запросивши до гурту й нашого фурщика, що разом з нами пережив тяжкі години смертельної небезпеки.

Замовляємо чепурній ловкій господині добрячий шматок сала, яєшню й вареники з сиром та сметаною, а мовчазному похмурому господареві — пляшку самогону-перваку. Запрошуємо й господаря до столу, але він відмовляється, бо, мовляв, нещодавно обідав, і воліє збоку спостерігати, чого це ці "Петлюри" радіють, коли їхні справи кепські аж нікуди більше. Поки господиня порається з варениками, ми розливаємо

по склянці самогону й беремося за сало та яєшню. У нас не водиться проголошувати тости, а кожний обмежується тим, Що каже "будьмо!" і перехиляє склянку, але наш фурщик, перше ніж випити, бере склянку в руки й, дивлячись ніби здивовано на неї, замислено каже:

— Не думав я, що мені доведеться її пити. Та де пити! Не думав, що буду живий, що побачу діточок і жінку. Як ото почали вони по нас стріляти, я й кажу собі: "Оце, Микито, досі ти жив, а тепер прийшов тобі капець!.."

Я й писар апетитно уминаємо сало, ясшню, а фурщик їсть мляво й усе поглядає на недопиту склянку самогону й ніяк не зійде з дива:

— 1 як ото ми врятувались — невтямки мені! Збоку й угорі свистять кулі, чи довго ж якій влучити в мене, в коняку, ну просто капець настигає, а дивіться: наче хто одвертав ті кулі від нас і ми оце приїхали всі троє цілісінькі!.. Ох, і набрався ж я страху!

Самогон майже не сп’янив мене, лиш збадьорив, і я, заплативши господині за харчі, йду до інспектора Години по дальші інструкції, а писар Максим вирушає в містечко шукати нової фури, бо треба ж мати совість і відпустити нашого наполоханого дядька-фурщика, що провіз нас уже близько тридцяти верст ледве живий від страху.

Крізь тумани в туманну безвість

Полк рушає в напрямку до Могилева-Подільського. Рушаємо не поспішаючи, з ночівлями, бо на схід від нас стоять нейтральні тепер галичани, яких нам нема чого побоюватись.

Тут, у недавньому глибокому тилу, сяк-так налагодилось життя й навіть виявляє ознаки діяльності наше кволе українське інтендантство: привезено партію чобіт із сириці, і я зміг замінити свої стоптані шкарбани, в яких ось-ось одірветься підошва на правій нозі, й одержати

нові, з низенькими брунатно-червоними халявками. Завелись у полку й польові кухні, з яких годують нас юшкою з добрячими шматками м’яса й частують "чаєм", цебто окропом з перепаленим у ньому цукром.

Десь подівся державний полковий інспектор Година, і чергову пачку агітаційно-пропагандистської літератури дали просто мені в руки. Я не бачу в пачці комплекту газети "Український козак" і не розумію, чи він припинив своє існування, чи хтось там, не доглянувши, забув надіслати нам свіжі номери. Натомість знаходжу відозви російською мовою до кубанських і донських козаків, які ми повинні розклеювати на стінах сіл, через які ми проходимо, відступаючи, бо з півдня позаду йдуть слідом за нами денікінці.

Це задумано добре, але навіщо надіслали нам два плакати з сотником і полковником часів Мазепи, взяті з історії Аркаса? Вони були б до речі десь у школі чи в "просвіті", але не в умовах постійного пересування війська, коли ми спиняємось тільки на ночівлю, щоб ранком знову рушати далі. Не ходити ж мені по сотнях, щоб показувати стомленим козакам нецікаві їм малюнки прадавніх сотників і полковників!

І все ж справжнього впорядкованого тилу тут нема.

Ще влітку була оголошена мобілізація людей призовного віку. У Кам’янці-Подільському створено рекрутський полк, котрий, як повідомлялось у пресі, успішно проходив вишкіл. Але то набрано парубків неподалеку від тимчасової столиці УНР, а в селах і містечках, що були подалі, — панував безлад. Мобілізація могла б пройти добре, але повітові комендатури, до яких стікалась сила-си-ленна призовників і мобілізованих, зовсім не були підготовані прийняти враз таку масу людей: вони не подбали, де розмістити й чим нагодувати покликаних до війська парубків, і взагалі не мали ніякого мобілізаційного плану. Неприкаяні, полишені напризволяще молодики, потинявшись без діла в повітовому місті три-чотири дні, вертались ні з чим додому на село й спокійно там сиділи. Як на те, не було ніякої організації, що пильнувала

б ладу й боролася з дезертирством. Щоправда, в Кам’янці-Подільському було утворено організацію внутрішньої служби, що мала незграбну довгу назву "Кіш охорони республіканського ладу", але на периферії не помічалось не тільки діяльності, а й присутності цього "коша", якщо не брати на увагу таких свіжих вивісок, як, наприклад, у Новій Ушиці, де на блакитному тлі написано жовтими літерами: "Повітова в’язниця". Не знаю, чи сидів там хто й за що, бо конокрадства чи якихось інших кримінальних злочинів не помічалось на селах; здається, щодо цього було спокійно й у містах на дедалі зменшуваній території УНР.

І раптом надійшов наказ: військовим частинам проводити мобілізацію в тих селах, через які вони проходять, відступаючи. Важко вигадати щось безглуздіше за цей наказ! Одна річ ставати до війська, коли фронт десь далеко, і зовсім інше, коли людину тягнуть У армію, яка відступає хтозна-куди, а вдома лишаються безборонні батьки, жінки й діти. Звісно, з цього нічого путнього вийти не могло: силоміць мобілізовані трималися у війську до першої слушної нагоди й з другої чи третьої ночівлі тікали додому. Але дивізійний Державний інспектор Зубков, якого я подумки прозвав "пан Заглоба", добрав ще безглуздішого способу боротися з дезертирством.

Серед тимчасово мобілізованих у обоз фурщиків було кілька селян, у яких воза тягли не коні, а добре вгодовані воли. Ці невдахи й мали відповідати за дезертирство: "пан Заглоба" наказав конфіскувати волів у селян з тих сіл, відкіля походять утікачі-дезертири...

Бідолашні хазяї, в яких забрано воли, щоб різати їх для полкових казанів, кинулися в розпачі до дивізійного інспектора благати повернути їм худобу, бо хіба ж вони винні, що хтось із їхнього села втік з війська.

"Пан Заглоба" вийшов до них на ганок попівського будинку, де він ночував, і під супровід далекого волячого реву звернувся з такою промовою:

— Чуєте, як ревуть воли? То ваші волики ревуть! А ревуть вони через те, що хлопці з вашого села, замість виконувати свій обов’язок перед Україною, дезертирували. Ви добре знаєте, хто саме втік із війська, тож, повернувшись додому порожняком, підете до батьків дезертирів та й скажете: "Через твого проклятущого сина-дезерти-ра в мене конфісковано воли. Або плати мені за них гроші, або я підпалю твою хату!" Тоді кожне в селі знатиме, як слід вірно служити нашій батьківщині неньці Україні.

Засмучені вкрай власники волів подались додому з самими тільки батогами, а наша дивізія була на кілька днів забезпечена яловичиною. Чи ж треба казати, якої страшенної шкоди завдав такий спосіб наочної "агітації", котрий міг викликати тільки ненависть до українського війська й підбурював до розбрату на селі…

Полишивши на півдні Могилів-Подільський, ми відступаємо далі на захід. Під ногами сльота, а ранками підіймається густий туман, що застилає обрій і тяжким почуттям безвиході лягає на душу, бо не знаєш, що чекає нас усіх попереду за тими непроглядними туманами…

Де-не-де по містечках натрапляємо на якісь евакопункти, де порються в білих халатах і зелених кашкетах сестри-жалібниці, мабуть, підбираючи тифозних, щоб одвезти їх кудись у шпиталі. Але користі від того мало, бо нема де помитись добре в лазнях, змінити брудну білизну й продезинфікувати одяг. Тиф нещадно косить нас і далі, і ніякий туман не може приховати, як рідшають наші ряди.

Уже третій день, як я не можу в цьому сум’ятті різних частин нашої дивізії знайти полкового інспектора Годину. Десь він зник. Чи не поїхав часом до Кам’янця-Подільського дізнатись про загальне становище армії й усієї республіки? У моєму полку через брак будь-якої офіційної інформації старшини й козаки живляться самими тільки чутками, які годі перевірити. Отак пройшла чутка, що десь прорвалась денікінська кіннота з наміром зробити глибокий рейд. Усе, що пересувається на колесах або верхи на конях, поспішає мерщій на захід. Підганяє

фурщика й мій Максим, раз у раз тривожно оглядаючись назад. Раптом край дороги стоїть зовсім молоденький козак і махає нам руками, благаючи взяти його з собою. Е, як усіх подорожніх підбирати, то й місця на возі не вистачить! Писар не звертає уваги на його благання, й наша фура мчить повз нього. Мабуть, ми не перші, до кого він звертався, прохаючи підвезти його, і, бачачи, що й ми не маємо охоти його взяти, молодик у розпуці кричить: "Та ви — українці чи хто такі?!" Це впливає на мене, і я наказую писареві спинити фуру. Стомлений, гарячий, аж пашить від нього, козачок чвалає до воза й сідає поруч писаря. Виявляється, це київський гімназист, що самоохотою вступив до українського війська, коли літом воно на короткий час увійшло до Києва. Нетяга занедужав і відстав від своєї частини. Він дякує за нашу поміч і, тримаючись обома руками за полудрабок, хитається то в один бік, то в Другий. Напевно, в нього починається тиф, такий поширений тепер у нашому війську. В якомусь селі він просить нас спинити фуру, бо далі йому несила трястись на возі, поволі злазить і йде до першої селянської хати, що стоїть проти нас, аби десь прилягти й зігрітись від трясці, яка змушує його тремтіти всім тілом. Забігаючи наперед, скажу, що через кілька місяців я зустрівся з ним на київській вулиці, і він привітав мене як дорогого родича.

Однак наша зглядь до бідолашного хлопчини не минулась нам даром: через кілька днів захворів на тиф і мій Максим, не інакше як набравшись від свого сусіди на возі тифозних вошей. Довелось лишити Максима в тій хаті, де ми вдвох заночували, а його скриню з полковими паперами й двома моїми плакатами передати на збереження козакові з сотні Комарницького. Чи видужав від клятої хвороби мій оригінальний максималіст і чи дістався якось до своєї далекої Полтавщини — один Бог тільки відає…

Надворі випогодилось, засяяло сонце, коли ми підійшли до містечка Дунаївці, що лежить верст за двадцять на північ від Кам’янця-Подільського, але не на радість нам сяяло осіннє холодне сонце, що вже не гріло, а лиш ряхтіло на калюжах від недавніх дощів і кидало проміння на вже безлисті дерева дунаєвецьких садків. У Дунаївцях нас чекала

разюча новина: уряд УНР виїхав із Кам’янця-Подільського на північ, лишивши в місті, як свого уповноваженого, ректора Кам'нецького університету й міністра культів І. Огієнка. До цього спричинився перехід через Збруч польського війська в районі Кам’янця-Подільського, щоб окупувати це місто й не допустити захоплення його денікінською армією, яка десь сунула позаду нас. Диктатор ЗУНР Петрушевич ще раніш подався з своїм урядом через Румунію до Австрії.

Катастрофа

Наша дивізія повертає круто на північ і прямує до Проскурова на з’єднання з іншими частинами армії, що відступають від Жмеринки, Бердичева, Житомира та інших місць широкого східного фронту.

Поляки, крім захоплення Кам’янця-Подільського, якого окупували вони не порядком допомоги українській армії, а як аванс під час майбутнього визначення кордону між Польщею й Росією, не виявляють активності на інших ділянках демаркаційної лінії перемир’я з УНР. Червона армія десь на північному сході від нас — вона закріпилась на Ірпені неподалеку від Києва й постійно загрожує не нам, а денікінцям.

Державний інспектор Година так і не повернувся до полку, не видно щось і дивізійного інспектора "пана Заглоби". Фактично державна інспектура вже не функціонує, і я повертаюсь рядовим козаком до першого куреня під команду симпатичного мені курінного Луцького. Цей курінь, як і весь полк, порідшав і чисельно становить собою не більше звичайної сотні. Під час походу старшини кидають свої сотні й ідуть попереду юрбою, обмінюючись новинами, що принесли всякі чутки. Настрій у всіх пригнічений, і тільки один сотник Макар Комарницький не журиться й коли-не-коли розважає похнюплених старшин своїми анекдотами та співомовками. Знову чується його весело-сатиричне: "1 нема такої сили, щоб Україну здушила: від Славути до Кривина встане вільна Україна!"

У якомусь селі між Дунаївцями й Ярмолинцями наш полк спиняється на добу перепочити й навести лад у сотнях. Я спинився в маленькій хаті самотньої молодиці, чоловіка якої немає вдома, бо він блукає десь у світі невідомо чого й під яким прапором. Молодиця радо частує мене борщем і гречаною кашею з молоком, але їсти мені не хочеться, бо страшенно болить голова і всього мене кидає то в жар, то в холод. Чи не дійшла й до мене черга захворіти на тиф?

Хоч як не люблю я звертатись до лікарів, котрі завжди знайдуть у тебе не одну, а кілька хвороб і змусять ковтати бридкі порошки й пігулки та пити мікстури, від яких тебе верне, а все ж треба йти до полкового фельдшера, щоб визначити моє раптове захворювання й сповістити мого курінного Луцького, що я занедужав, бо де там мені зробити це самому, коли й до хати, де розмістився наш медичний пункт, я ледве волочу ноги, спираючись руками об тини.

Фельдшер, з колишніх "ротняків", цебто фельдшерів російської армії, що осягли медичну премудрість на короткострокових курсах при військових шпиталях, засуває мені під пахву термометр і з того, як пашить від мене жаром, подумки визначає діагноз: висипний тиф. Яка ж бо ще хвороба може причепитись до завошивленого вояка української армії!

Вийнявши через п’ять хвилин термометр, він дивиться й хитає головою:

— Тридцять дев’ять і сім. Нічого собі нагнало!.. Проти тифу ліків поки що ні в кого нема, тож вертайтесь до хати й лежіть там, поки, дасть Бог, не видужаєте самі. А курінного Луцького я сповіщу про вас.

На тому й кінчається прийом у нашого полкового ескулапа.

З думкою, що в мене починається тиф, я відчуваю ще більшу кволість у всьому тілі й ледве пересуваю ноги, повертаючись до хати

лагідної молодиці, котра, видати, вболіває за мене хворого. Сердешна, вона стелить мені постіль не на долівці, як то звичайно роблять селяни на наших ночівлях, а на полу, де кладе на солому чисте рядно, під голову подушку й накриває мене чоловіковим кожухом, щоб я зігрівся від трясці.

Покінчивши зі мною, молодиця виходить надвір поратись коло худоби, а мене огортають сумні думки: як же воно буде зі мною далі, коли тиф розвинеться на всю свою потужність, і я не зможу рушати з військом?

Надвечір до хати заходить козак першого куреня, що перебрав на себе обов’язки писаря. Його послав курінний Луцький довідатись про стан мого здоров’я. Бачить, як увесь я палаю від жару, тоді як сам тремчу від холоду, скрушно хитає головою й співчутливо проказує:

— Погано, дуже погано, що ви захворіли!.. А завтра рано полк виступає в похід, бо треба поспішати, поки денікінці не захопили Проскурова. Під Деражнею вони розбили нашу юнацьку школу.

Багатьох повбивали, взяли декого в полон, а недобитки школи повернулись до Проскурова, приєднавшись до інших частин армії. Завтра наш полк має зробити великий перехід за день, тому наказано не брати з собою хворих, а лишити їх у селі. Ой, невчасно ви захворіли, дуже невчасно!.. — зітхає новий полковий писар і, вклонившись мені, потихеньку, навшпиньки, хоч я не сплю, йде з хати.

Мене гнітять тяжкі думки. Завтра мій полк виступить, а позаду за ним, здається, вже нема ніяких українських частин, отож я лишусь покинутий на ласку ворога. Я почуваю себе підбитим журавлем, що відстає від свого ключа, котрий летить далі у вирій, а бідолашний журавель лежить з перебитими крилами й тужно дивиться в осінню мряку, де поволі зникає з його очей гострокутний журавлиний ключ…

З туги я починаю співати пісню, що правила січовим стрільцям за жалібний марш, яку вперше почув і вподобав ще в січні 1919 року, коли в Києві ховали стрільців, забитих у першому бою з оборонцями гетьмана під Мотовилівкою:

Видиш, брате мій, товаришу мій:

Відлітають сірим шнуром журавлі у вирій.

Чути: кру-кру-кру, в чужині умру,

Заки море перелечу, крилонька зітру.

Мерехтить в очах безкінечний шлях,

Гине-гине в сірій мряці слід по журавлях.

Тільки — кру-кру-кру, в чужині умру,

Заки море перелечу, крилонька зітру.

Кру-кру-кру-у…

Співаючи і дивлячись у стелю, я й не помітив, як до хати увійшла молодиця, стала тихенько біля одвірка й слухає мій спів. Зітхнувши, вона нишком утирає рукавом сльози з кутків очей — так, мабуть, розчулив її мій спів, а я, піддаючись мінорному настроєві, переходжу до українського романсу, що любив його ще гімназистом, але давно не співав:

Прийде пора, і гай зазеленіє,

А милий твій від тебе одійде;

Голівонька вся твоя посивіє,

Огонь очей навіки пропаде.

Тоді згадай ту весну, що минула,

І літо те, і осінь ту згадай,

І пісню ту, що ми колись співали,

Як спом’янеш, серденько, заспівай!

Тоді-тоді швиденько від печалі

До мене ти, серденько, завітай

І з волошок, що ми колись збирали,

Сплети вінок, на хрест мій почепляй…

Вкрай зворушена молодиця вже не криється з своїми щирими сльозами:

— Ой, як же ви жалісно співасте, аж за душу бере! Заспівали б якоїсь веселої, щоб не так сумно було вам…

— Не до веселощів мені, мила господине, коли отака біда скоїлась зі мною.

Молодиця швидко виходить у сіни й за яку хвилину подає мені велику солодку грушу, яку приберегла, певно, на продаж або на яке велике свято.

— Ось з’їжте — підсолодіть трохи душу, то, може, вам полегшає.

Я дякую і спрагло ім соковиту грушу, щоб освіжити сухе від гарячки горло та порожнину рота. Молодиця підпирає рукою щоку й скорботно дивиться на мене як на молодшого брата чи як на велику дитину, хоч дітей у неї нема, і я не знаю, відкіля в неї береться стільки безкорисливого співчуття до мене, випадкового зайди. Мені стає затишно на душі й трохи легшає в усьому тілі: знайшлась же таки на світі добра людина, що пожаліла мене, чужого й безпорадного!..

Я помалу заплющую очі й тихо засинаю, наче дуже стомлений після тяжкої праці. Важко сказати, скільки годин я спав, поринувши в небуття й нічого не відчуваючи. Прокидаюсь раптом, коли вже розвиднілось і надворі чути, як сурмить, скликаючи збиратись у похід, сурма.

Мабуть, сурмач повернувся в мій бік, бо звуки сурми чути виразніше, і мені здається, що вони кличуть саме мене: вставай, козаче, бо час вирушати в похід!

І диво дивнеє! Я почуваюсь на силах не тільки підвестись з постелі, вдягнути шинелю, підперезатись, закинути через плече австрійську сумку й узяти в руки свою рушницю, а й твердо ступати до виходу.

До хати вскакує з відром, подоївши корову, моя господиня й сплескує руками:

— Ой, куди ж ви, такі слабі, зібралися? Вам лежати та помалу одужувати, а ви вбралися й хочете йти!

Я заперечливо хитаю головою.

— І не снідали! Та випийте молока, щоб хоч трохи підкріпитись!

— Ніколи, — кажу я й лізу рукою за пазуху по гроші.

Молодиця притьмом вискакує в сіни й повертається з добрим шматком сала, одкраює скибку хліба й простягає мені:

— То візьміть же хоч це — поїсте в дорозі!

Я кладу хліб і сало в сумку й даю мблодиці гроші.

— Хіба ж за таке беруть гроші? — докірливо дивиться на мене молодиця, ховаючи за спиною руки. — Гріх було б хоч копійку взяти з людини, що опинилась в біді!

Я вдячно посміхаюся молодиці й іду на майдан, де шикуються сотні мого полку, а молодиця стоїть у дверях і довго дивиться мені вслід...

Не знаю, — чи страх лишитися самому в селі напризволяще, чи знайомий поклик полкової сурми, чи лагідна турбота про мене сердешної молодиці — роблять чудо: хворобу як водою змило, і я разом із полком роблю за день сорок верст переходу до містечка Ярмолинці, де пізно ввечері розташовуємось на ночівлю. Що то була за недуга в мене — мабуть, не знає й медична наука, але напевно можна сказати, що то був не тиф, як діагностував наш полковий фельдшер.

Тиф здолав іншого: отого стрункого, високого колишнього гвардійця, що перекинувся до нас ще під Бачкурином і дістав сотню в курені Луцького, з яким одразу заприятелював. Йому стало недобре ще в дорозі, і курінний Луцький поклав його на воза з кулеметом, де колишній гвардієць лежав скрючившись і тремтячи від холоду.

Мені не раз бувало жаль цього красеня, коли в негоду він вів свою сотню на заставу, щоб мокнути там під дощем, тоді як я з писарем Максимом ось-ось заночую в теплій селянській хаті. У Ярмолинцях Луцький розмістився з хворим в окремій кімнаті просторого єврейського будинку, що належав якомусь місцевому крамареві. Раз у раз Луцький

стурбовано підходив до хворого, котрий весь час марив, лиш зрідка приходячи до пам’яті.

Ранком другого дня Луцький наказав винести хворого з матрацом та периною надвір і покласти на мобілізовану фуру. Хазяйка, стара єврейка, здійняла страшний Гвалт — так їй шкода було своєї перини, але ні Луцький, ні козаки, що виносили хворого, не вважали на її плачі й благання.

У другій половині дня ми пройшли повз вузлову станцію Гречани, де на колії стояло кілька вагонів з виготовленими закордоном на замовлення уряду УНР новенькими гривнями. Здається, вагони ніхто не охороняв — бери гроші кому не ліньки, а самі вагони стоять як неприкаяні, не знаючи, чи їм прямувати до Кам’янця-Подільського, як призначалось, чи прориватись кудись на північ до уряду УНР, який не знати де тепер перебуває. Людей на станції щось не видно: мабуть, ті, що досі користувались залізничним транспортом, воліють подорожувати на селянських фурах, далеко певніших у цей скрутний час, ніж поїзди, для яких колій чимраз зменшується…

Залізницю Проскурів-Волочиськ ми переходимо, тримаючись ближче до Чорного острова, бо, за чутками, під Проскуровом уже з’явились денікінські роз’їзди…

У трикутнику смерті

Що ближче до Старокостянтинова, то більше й більше стає людей на шляху та різних фур з цивільним і військовим людом. Кого тут тільки нема! Ось їде на возі, добре вмостившись на сіні, протоієрей Липківський, що був торік полковим священикйй 2-го Запорізького полку Болбачана, а згодом став митрополитом Української Автокефальної Церкви. Сумними очима дивиться старий на обшарпаних козаків, котрі йдуть збоку й попереду його фури. Як не схожі ці змучені довгим переходом обшарпані нетяги на бадьорих, забезпечених усім

потрібним болбачанівських вояків, що вірили у свого полковника, який приведе їх до кінцевої перемоги! Таке військо не сором було показати цивільній людності під час кримського походу, та й німецькі генерали здивовано поглядали на Цей полк: відкіля з цілковитого розпаду старої російської армії в українців зміг виникнути такий зразковий, дисциплінований полк? Але нема вже серед живих Болбачана, не знати й що сталось тепер з його Запорізьким корпусом, перейменованим у Запорізьку групу… Чи пощастило генералові Сальському, котрого призначено ще вліті командувати цим корпусом після наступника Болбачана Волоха, зберегти те, що створив Болбачан в умовах розруху й боїв у січні 1918 року? Та ось збоку їде верхи на буланому коні й сам Волох, тепер командир Гайдамацької бригади, оточений кількома кінними гайдамацькими старшинами. На ньому сива шапка з коротким червоним шликом, а при поясі — з правого боку кобура нагана, з лівого ж, замість шаблі, шишкуватий ціпок, зачеплений ковінькою за широкий пояс. Чи не шкутильгає Волох, спираючись на цей цивільний ціпок, який зовсім не пасує до войовничого вигляду цього гайдамацького верховоди? Лице у Волоха рябе, з слідами колишньої віспи, але самовпевнене, хоч і малоінтелігентне. Проте це він видав власним коштом першу книжку віршів свого козака 3-го Гайдамацького полку Володимира Сосюри, котрий вступив до полку у Сватовій Лучці в Донбасі. Цей же Волох відрядив Сосюру й до юнацької школи — опанувати військову науку й стати згодом старшиною. Через багато років пізніше я довідався, що Сосюра з кількома іншими юнаками попав у денікінський полон у бою під Деражнею й був одвезений до Одеси, де, після поразки денікінців, перейшов до червоних.

Зараз Волох поспішає до Старокостянтинова, куди, мабуть, прибули вже і його гайдамаки.

Промчав збоку по примерзлій землі й відкритий автомобіль з Петлюрою в невисокій сивій шапці з червоним верхом замість шлика й з башликом, кінці якого закинуто за спину. Я не встиг роздивитись його обличчя, але, певно, воно не веселе, бачачи перемішані ряди решток своєї армії, що понуро йдуть невідь-куди й по що…

Справді, загальна картина вельми сумна, щоб не сказати — розпучлива. Падає сніг і вже добре припорошив поля, а по шляху тягнуться безкінечні валки возів з провіантом і бойовим припасом. На лантухах із збіжжям та цукром лежать хворі на тиф козаки, а кому не стало місця на возі, той шкандибає збоку, тримаючись рукою за полудрабок або задок воза, поки стає ще сили в руках і ногах. Край шляху попадаються дохлі коні з витягнутими ногами, а далі й людські трупи, які нема кому поховати, бо всі квапляться далі.

Люди йдуть не шляхом, а край нього. Козаки й старшини перемішались поміж різними частинами не тільки своїх дивізій, а й груп. Ось, спинившись, щоб закурити на вітрі махорчану цигарку, я раптом бачу Жоржа Слатіна, сина охтирського поліцейського пристава. Ніколи я не сподівався побачити його старшиною Залізної дивізії генерала Удовиченка й почути від нього чисту українську мову! Адже в його родині ніхто й слова не промовив цією мовою, та й сам Жорж не виявляв ніяких ознак українства, коли вчився в Охтирській гімназії. Він розпитує мене про Охтирку, в якій не був, відколи з шостого класу гімназії пішов до юнкерської школи, а потім став фронтовим офіцером російської армії й десь тинявся, коли ця армія стала розпадатись у перші ж місяці Лютневої революції. Аж диво мене бере: де, коли й як устиг цей син вірного слуги царського престолу отак національно самовизначитись і зв’язати свою долю з химерною долею Української Республіки та її війська. А втім, яких тільки метаморфоз не робить цей бурхливий час, коли окремі люди немовби вивертають себе навиворіт і стають зовсім протилежними своєму природному єству!

— А Льонька, дурний, мабуть, до денікінців пристав? — питає Жорж про свого молодшого брата, котрий, напевно, опинився в білих.

А ось іще одна несподівана зустріч: серед військових, що поодинці й окремими купами простують до Старокостянтинова, я раптом бачу того студента, соціал-демократа незалежника, котрий не раз приходив про щось радитись з Костем Прокопенком у Києві до нашої "комуни" на Фундуклеївській вулиці, іноді лишаючись з нами на вечерю, за що

платив свою частку голові "комуни", пильній щодо цього Драгомирецькій. Тоді він служив у радянській міліції начальником якогось міського району, а тепер іде в цивільному одязі без зброї.

Не інакше, як тоді, коли незалежники розбили глека з більшовиками, оголосивши їх окупантами, він разом з іншими подався до Кам’янця-Подільського шукати притулку й захисту в "дрібнобуржуазного" уряду УНР. У Києві мені ніколи не доводилося з ним розмовляти під час спільних вечерь: мене він майже зовсім не помічав, і я мало цікавився тонкощами партійної лінії незалежників і не виявляв охоти встрявати в дебати між цим студентом і Костем Прокопенком. Тепер, побачивши мене з рушницею, студент-неза-лежник аж ляснув себе долонями по стегнах:

— От кого не сподівався зустріти тут! А я думав — ви тихенький собі студентик, що цікавиться тільки своїми академічними справами, а ви он який вояка!..

Мені нема про що з ним розводитись, я киваю йому головою й одходжу до свого супутника Романа, з яким, учора познайомившись у дорозі, одразу зійшовся поглядами на ситуацію. Це недавній державний інспектор Полку низових запорожців нашої дивізії, котрий, як і я, відбився від своєї частини й думки не має повертатись до неї, та й де її шукати в цій сумішці людей, що лине на північ! Він належить до партії українських есерів, що входять до уряду УНР, але він бачить банкрутство своєї партії й катастрофу тої державної системи, яку вони так невдало створили. З правого боку при поясі він має в кобурі пістоль, але, з усього видно, воювати більше не збирається.

Ми тримаємось купи й разом поспішаємо вперед знайти десь у селі куточок у селянській хаті, де можна переночувати, бо через скупчення багатьох частин усі хати заповнені козаками й лишається ночувати надворі, примостившись на якомусь возі, але морози лютішають, і не дуже влежиш просто неба, накрившись своєю старенькою шинелькою. Уже двічі мені за браком місця в хатах довелось ночувати в хаті, куди

завезено хворих на тиф, а тому здоровим людям нема охоти підставляти себе під заразу, через що у хатах з тифозними завжди просторіше. До того ж я, після своєї недавньої недуги, пройнявся певністю, що тиф мене не візьме. Роман іншої думки про це й воліє швидше дійти до якогось села, ніж ризикувати заразитись у дорозі тифом. Не бажаючи розлучатись з таким приємним, симпатичним супутником, я не відстаю від нього, і ми йдемо поруч, розмовляючи про всяку всячину. Він старший за мене років на шість, а може, й сім, проте Роман не виявляє до мене ніякої зверхності й поводиться як з рівнею. І це не тому, що ми мало не земляки: він учився колись у Лебединській гімназії, а Лебедин — це ж зовсім недалеко від Охтирки, яких сорок верст; нас зближує інше. Чимраз більше обидва ми доходимо висновку, що збройні змагання наші завершуються цілковитою поразкою і брати далі в них участь — то пускатись на явну авантуру.

— Чи ми не доросли ще до самостійного життя, чи щось прогледіли, коли можна було твердо стати на своїй землі? — міркує вголос Роман, і я, котрому ніяк не хочеться бути сином народу-недорост-ка, кажу переконано:

— Ми прогледіли сімнадцятий рік, коли живі сили нашої нації пробудились від довгого летаргійного сну й множились щодня…

— Сімнадцятий рік! — проказує в задумі Роман і усміхається своїм спогадам. — Тоді справді всі ми прокидались від летаргії. Узяти б хоч і мене: я вчився на юридичному факультеті Київського університету, з якого мене взято до школи прапорщиків, щоб, після недовгого навчання, кинути на західний фронт під Ригу. Не скажу, що в свої студентські роки я був національно несвідомий, ні, я знав, що я українець, але ця свідомість була, так би мовити, в ембріональному зародку: читав "Кобзаря", співав у студентському хорі українських пісень, надто "Заповіт", але хіба я вкладав якесь конкретне прагнення в Шевченкові слова: "і вражою злою кров’ю волю окропіте"? Вони звучали для мене як гучна риторична фраза, і тільки. Справжня свідомість прийшла до мене в перші місяці Лютневої революції. І де? Не в Галичині, де російська

армія перебувала серед — хай і придушеної, — але все ж української стихії, а на далекому північно-західному фронті, в Латвії! Досить було дійти туди з Києва українським газетам та брошурам, як у розкиданих по різних полках українських солдатів, а часом і офіцерів прозрівала їхня національна приналежність. У самій Ризі утворилась Українська військова рада, що почала видавати українські листівки з портретами гетьманів і текстом Переяславського договору України з Росією, від якого потім, заходами російських централістів, не лишилось і сліду…

Почалося з того, що я записався до української полкової громади, на чолі якої стояв не дуже освічений, але палкий промовець унтер. Мене, як офіцера, там радо прийняли, а в червні я був посланий до Києва, як полковий делегат, на Другий український з’їзд. Хоч Керенський від імені Тимчасового уряду заборонив цей з’їзд, але він таки відбувся, і до того ж дуже численний. На київських вулицях раз у раз чулося українську мову й видно було багато військових з жовто-блакитними бантиками на грудях. А що діялось на Софійському майдані, де біля підніжжя пам’ятника Богданові Хмельницькому стали читати Перший універсал Центральної Ради, а перед тим якісь українські солдати вилізли на дзвіницю Софійського собору й Ударили у великого дзвона, наче на Великдень, а Великою Володимирською вулицею пройшов стрункими рядами під українською командою Перший український полк імені Богдана Хмельницького! Навіть монархічний шульгінський "Киевлянин", описуючи ці дні, здивовано питав: "Что это — возвращаемся ко временам Хмельницкого?" А які палкі промови лунали тоді на з’їзді! Який радикальний настрій панував у всіх його делегатів! Отоді б кувати залізо, поки воно гаряче!

Я не тільки остаточно визначив тоді свій дальший життєвий шлях, а ще й записався до партії есерів, найбільшої у той час української партії, хоч у Центральній Раді перед вели українські есдеки на чолі з Винниченком, до речі, автором Першого універсалу. І куди все те поділося?.. — гірко закінчив свої спогади Роман.

Я не називаю прізвища, бо просто не зберегла його моя пам’ять, але й досі пам’ятаю розумне обличчя з підстриженими світлими вусиками й великими сірими очима, що весь час ніби вдивлялись у далечінь, шукаючи відповіді на якусь свою не додуману до кінця думку.

— Винниченко — чудовий письменник, — сказав я по хвилині мовчання.

— Письменник і драматург він прекрасний, а от політик з нього, як виявилось, нікчемний, — проказав, зітхнувши, Роман, але я не став сперечатись за свого літературного й політичного кумира, хоч і по той день перебував під впливом Винниченкового виступу на святі відкриття Київського державного українського університету. Чутки про якісь суперечки й незгоду між головою Директорії Винниченком і Головним отаманом військ УНР Петлюрою доходили й до мене, але Не хотілось вірити в ці чутки, хоч вони таки підтвердились виходом Винниченка зі складу Директорії й раптовим його виїздом за кордон. Це вже було зовсім незрозуміло мені: як можна було кидати республіку в такий критичний час, коли вона мусила відбиватись на трьох фронтах: під Одесою від знахабнілих білогвардійців, яких підпирав французько-грецький десант, від польських галлеровських військових формувань, що пройшли вишкіл у Франції, були там добре озброєні й обмундировані, та від Червоної армії, яка перейшла в рішучий наступ на півночі Чернігівщини й на сході в Сумському та Харківському напрямках. Кидати те, що сам же будував протягом майже двох років, будучи прем’єром за Центральної Ради й головою Національного союзу, що стояв у опозиції до гетьмана Скоропадського! Покинути Україну, коли потрібна найбільша консолідація її діяльних, досвідчених, творчих сил! Чи не скидається це на дезертирство з такого відповідального поста, якого посідав у керівництві республіки Винниченко? Але треба дізнатись докладніше, що штовхнуло його на такий згубний для всієї державної системи України вчинок. Невже тільки особисті амбіції та невропатія, на яку, подейкували, слабував іноді Винниченко? Ні, тут треба добре про все довідатись, зважити, обміркувати, перше ніж робити остаточні висновки.

Денікінці, здобувши Проскурів, щось ніби припинили дальше переслідування наших недобитків. Навряд чи до цього спричинилась остання радісна звістка про те, що, вийшовши на північ від Проскурова, вони попали в засідку, в котру заманив їх наш Мазепинський полк, який кулеметним вогнем завдав денікінцям багатьох втрат і змусив трохи відступити; скоріше до цього спричинилась поразка денікінців під Кромами на Орловщині, після чого Червона армія перейшла в наступ по всьому фронту. Зате поляки, котрі, окупувавши Кам’янець-Подільський, далі на північ уздовж демаркаційної лінії лишались пасивні, стали тепер виявляти зухвалість і, користуючись безголів’ям, наскакували на обози з майном і грабу-валидтоодиноких козаків та старшин. Ось і сьогодні надвечір, коли я й Роман поспішали до найближчого села, щоб завчасу знайти собі місце в хаті переночувати, ми раптом уперше побачили здалека попереду рій польських уланів, що спішились край шляху і зневажливо дивились на обліплені тифозними козаками селянські фури з цукром та збіжжям. Вони не зважувались підходити близько до тих фур, щоб не заразитись тифом, але два молоденькі жовніри з карабінами за плечима й шаблями при боці біжать стежкою край дороги просто до нас.

— Pistol, pistol![11] — шепоче один з них, глядячи на Романа, і не встигли ми оговтатись, як один із жовнірів метко розстебнув Романові пояса, а другий спритно зняв з нього кобуру з пістолем, і помчали собі далі полювати на пістолі.

— Стріляти в негідників? — спитав я Романа, знімаючи з плеча рушницю.

— Стривайте! Стривайте! — спинив мене рукою Роман. — Треба поговорити з їхнім командиром.

Ми наддали ходу до групи спішених уланів, поперед яких стояв їхній вахмістр у сіро-блакитній шинелі й такій же конфедератці. У нього одного, замість карабіна, висів при боці пістоль у новенькій кобурі.

— Що це таке? — обурено звернувся до вахмістра Роман. — Ваші жовніри одняли в мене пістоль! Та між нами ж перемир’я!

— Na co panu pistol?[12] — зневажливо посміхнувся вахмістр.

— Як це нащо? Воювати!

— Wojowac? A z kirn pan bedzie wojowaö?[13]— іронічно питає вахмістр і, кивнувши головою в бік хворих наших козаків на возах, презирливо каже: — To, prosz? papa, nie wojsko, to jest bydto!.[14]

— Ми були певні, що поляки усвідомлюють: наш спільний ворог

є Москва, з якою слід спільно битись, а не ворогувати один з одним, — каже Роман, та вахмістр на це тільки махнув рукою:

— Polska saraa zna drog na Moskw[10]!

Вахмістр одвертається од нас, а тим часом підходять наші здорові ще козаки й оточують нас, зацікавившись переговорами Романа з уланським вахмістром. Замість вахмістра вискакує наперед якийсь молоденький жовнірик і з запалом каже Романові:

— Panie, od Krakowa do Kijowa b?dzie Polska. Tak, panie, bylo, tak, panie, b^dzie![15]

Ці зухвалі слова козаки позад нас розуміють без перекладу. Хтось із них обурено вигукує:

— Та перестріляти їх зараз же, сучих синів, щоб збити їм лядську пиху!

Але Роман стримує запального, кажучи йому пошепки:

— Чи ти думаєш, що кажеш, козаче? Перестріляти їх ми, звичайно, можемо, але це буде порушенням перемир’я, за яке ми можемо дорого поплатитись. Чи ж мало в нас і так ворогів, щоб іще поляки вдарили по нас усією своєю військовою потужністю?

У цей час між уланами чується шепіт:

— Konnica! Konnica!

Справді, на шляху, виїжджаючи з лісу, з’являється кінний відділ чорношличників. Улани притьмом вскакують на своїх одгодованих коней і спішно од’їжджають десь за версту в чисте поле.

На заході, спускаючись за обрій, сонце залишило довгасту жовту смугу під навислими сірими хмарами, віщуючи на завтра ясний день. Але що дасть нам той соняшний день? А тим часом улани, наче бажаючи показати наостанку українському "бидлу", як то вміє гарцювати панське військо, з виставленими вгору списами, на яких мають біло-червоні прапорці, то розбіжаться лавою, то знову збираються докупи. Картина справді мальовнича, на яку можна задивитись залюбки, якби не ті прикрі, образливі слова, котрі ми почули від уланського вахмістра та його підлеглих. Погарцювавши хвилин п’ятнадцять, улани зникають удалині, не сподіваючись, видати, більше поживитись чимось із наших злиднів.

Ми з Романом подались мовчки далі до Старокостянтинова, пригнічені бридкою зустріччю з польськими уланами. Гірко й соромно було почувати, що ми, через наше загальне безсилля, не змогли належно провчити цих пихатих, знахабнілих зухвальців…

І пригадався мені зненацька мій гімназіяльний товариш, евакуйований із Польщі в Охтирку, Фелікс Гробіцький, з котрим я й єврейський юнак Велькіндс їздили в квітні 1917 року під час великодніх вакацій до Києва — кожний із своїми інтересами: я — подивитись на

Центральну Раду, Велькіндс — побувати на мітингах і послухати добрих промовців, а Фелікс — ближче познайомитися з більшовицькими організаціями. На мій великий подив, Фелікса цікавили не національні польські проблеми, а весь він захопився більшовицькою ідеєю якнайскорше закінчити безглузду імперіалістичну війну і дати змогу змученим нею народам жити в мирі між собою й спільно творити щасливе нове життя. Закінчивши разом зі мною Охтирську гімназію з золотою медаллю навесні 1917 року, він одразу ж вступив добровольцем у дійову російську армію, щоб проводити на фронті братання між солдатами ворожих армій і поширювати більшовицьку пропаганду. Якось наприкінці літа я зустрів його в Охтирці, коли в солдатській уніформі він приїхав на короткий час побачитися з матір’ю й молодшою сестрою. Він і далі фанатично палав більшовицькими ідеями, був, як виявляється, фронтовим делегатом на з’їзді чи конференції партії більшовиків у Петрограді й чув там виступ самого Леніна.

На моє запитання, що собою являє Ленін, він, усміхнувшись, сказав: "На вигляд він ніби якийсь буржуйчик, але що то за мудра голова й як зрозуміло й послідовно він викриває всі гнилі виразки сучасного буржуазного суспільства!"

Згадавши Фелікса Гробіцького, я подумав: от би його сюди, щоб якось, якщо не замирив, то хоч би втихомирив своїх одноплемінників, синів відродженої Польщі, нагадав їм тяжку науку минулого з трагедією польських повстань 1831 та 1863 років і змусив би їх замислитись, чи варто ворогувати з близьким слов’янським народом, українцями, й знущатися з нього лише тому, що цьому народові не пощастило, як Польщі, створити на руїнах двох гнобительських імперій свою незалежну державу? Ех, де той симпатичний, щирий поляк Фелікс Гробіцький, якого я так любив, незважаючи на протилежність наших політичних поглядів? Чи й досі ти мариш про всесвітнє братерство й згоду між людьми, чи життя внесло якісь свої корективи в твоє світосприймання?..[16]

Сяк-так переспавши в одному сільці під Старокостянтиновом, я й Роман уранці були вже в місті. Сюди ще не докотився головний струмінь нашої погромленої денікінцями й тифом армії: ми побачили на вулицях тільки гайдамаків Волоха та рештки розбитої під Деражнею юнацької школи. Я з цікавістю вдивлявся в юнацькі обличчя, сподіваючись знайти когось, із ким спізнався під час свого короткого перебування в школі, але ні Величківського, ні Яблонського в юрбі юнаків, що, видати, мали кудись вирушати, не було. Одного тільки й запримітив я — отого чеха, що потішав нас своїми жартівливо-соромітними піснями під час відпочинків. Він впадав у очі через свій високий зріст, а до того ж виконував тепер обов’язки шкільного прапороносця. Одягнутий, як і решта юнаків, у добру шинелю, в кашкеті з синьою околичкою, він поважно тримав прапор юнацької школи, загорнутий у шкіряний покрівець, на високому ратищі, що кінчалось блискучим вістрям з тризубом усередині. Мене він не помітив, та й я не мав охоти до нього підходити.

Добре екіпірований вигляд цієї жменьки вишколених юнаків якоюсь мірою свідчив, що й у нас могла б бути європейського типу армія, якби не та крайня скрута, в якій ми всі опинились тепер. Юнацькі обличчя були розгублені й похнюплені. Як ми дізнались у Старокостянтинові, Волох із своїми гайдамаками захопив тут державну скарбницю, і уряд УНР, що на возах з бідою дістався до Старокостянтинова, наказав юнацькій школі відбити скарбницю. Але хіба ж могла ця жменька юнаків підняти зброю проти своїх товаришів, уславлених штурмом Арсеналу в січні 1918 року! І юнаки відмовились виконати наказ...

Це був ще один акт нашої національної трагедії.

До неї долучилася ще нова звістка, скоріше комічного, але в суті своїй вельми трагічного характеру, про яку ми дізнались наприкінці дня, вирішивши на якийсь час затриматись у цій короткочасній "столиці" УНР, щоб з’ясувати собі загальну ситуацію.

Між Проскуровом і Старокостянтиновом, на самій крайній півночі Поділля, лежить Великопашковецька волость. І ось ця волость раптом висунула ультиматум військовому командуванню із забороною переходити нашому війську через територію цієї волості…

Тільки демагог або політичний спекулянт може вбачати в цьому "ультиматумі" якісь ознаки класового ставлення подільського селянства до уряду УНР, бо тоді ще не було виразного розшарування в українському селі взагалі, а в селянському сході, де ухвалено цей знаменний "ультиматум", брали участь усі соціальні групи Великих Пашківців. Причина тут зовсім інша.

Бувши прифронтовою смугою під час Першої світової війни, де товклося безліч всякого військового люду, подільські селяни підпадали під деморалізуючий вплив різного наброду, з якого складалась усяка армія, тим більше така, яка гаразд не знала, за що вона воює, за що важить найдорожчим у людини — її життям. Притамована на якийсь час лють до всякого начальства, що гнало солдатів гинути чортзна за що в окопах тривалої війни, виливалась у розпач, у брутальну лайку, чого не могли не помічати й не засвоювати якоюсь мірою подільські селяни. Я сам був дуже вражений, коли в одній подільській селянській хаті почув, як молода мати матюкає свою трирічну дитину, зовсім не розуміючи гидоти своїх слів! Адже на Україні до революції не те що жінки, а й чоловіки не вживали навіть під час крайнього обурення цієї паскудної, так званої "московської" лайки. Коли я став пояснювати молодиці всю непристойність її лайливих слів, вона здивовано знизала плечима й невинно сказала: "А в нас солдати, як стояли тут за війни, раз у раз так казали, коли чогось сердились…"

Подільські селяни звикли мати якусь поживу від військових, а коли 1917 року став розвалюватись російський фронт проти Австрії, селяни й зовсім розжились, хапаючи покинутих на фронті коней, амуніцію й провіант. Це перейшло в них у звичку, і на кожне військо, Що проходило через їхню територію, вони дивились як на свою Потенціальну здобич, але що можна було взяти в остаточно зубожілій українській армії, крім

вошей, до того ж тифозних? Ні, така армія не цікава з матеріального погляду й небезпечна як носій зарази! Куди там пускати її злиденних вояків до хат і, замість поживитись від них чимось, самим давати їм їжу й ночівлю. Не інакше, як ці міркування спонукали розважливих великопашковецьких дядьків висунути такий ультиматум недобиткам своєї "рідної" армії…

Усяка інша влада, не довго думаючи, дала б відповідь на цей зухвалий ультиматум кількома гарматними пострілами по збунтованому селу, і можна напевно сказати, що бунтарі, побачивши, що з ними не збираються жартувати, враз би змирились і позлагоднішали. Та не така була влада УНР, якій самій лишалося три чисниці до смерті, щоб зважитись на такий радикальний крок. Ще б пак: стріляти з гармат по своєму — хай і спантеличеному й деморалізованому, — але своєму народу! Ні, цього допустить ніяк не можна! І урядові представники вступили в ганебні переговори з представниками збунтованої волості… Унаслідок цих "перетрактацій" з’явився пакт, за яким волосні представники погодились перепустити через територію своєї волості українське військо з умовою, щоб воно якнайшвидше перейшло, не спиняючись ніде на ночівлі та перепочинок.

Десь через вісім чи дев’ять років по тому, в Харкові, тодішній столиці УСРР, відомий учасник тих подій Юрко Тютюнник, з яким познайомив мене Юрій Яновський, що працював з Тютюнником у Всеукраїнському фотокінокомітеті, коли той перейшов на радянський бік, розповів мені, що уряд УНР погодився на такі вимоги великопашківців, але сход Великопашковецької волості не "ратифікував" цього договору… Проте обійшлося без серйозних конфліктів, якщо не рахувати поодиноких випадків грабунку відсталих старшин і козаків.

Волох із своїми гайдамаками, що проголосили себе тепер "червоними гайдамаками", створив своєрідний тріумвірат із себе, далі — колишнього, одноокого тепер, "кошового" розформованої Запорозької Січі Божка, котрий, користуючись виїздом уряду УНР із Кам’янця-Подільського перед польською окупацією міста втік із в’язниці, де

перебував, чекаючи суду над собою, та ще якогось мало кому відомого Данченка, який на лацкані піджака демонстративно носив відзнаку про закінчення університету, дарма що російська й українська інтелігенція зі справжньою вищою освітою уникала цього, й тому виникав сумнів, чи має підстави Данченко пишатися цією відзнакою…

Волох, мабуть, побоюючись збройної сутички з вірними урядові УНР військовими частинами, що почали входити до Старокостянтинова, не забарився податись разом із своїм тріумвіратом та "червоними гайдамаками" кудись на північний схід від Старокостянтинова.

Хоч від прибулих перемішаних частин різних дивізій і груп у Старокостянтин >ві стало тісно в приміщеннях, проте я й Роман почували себе досить вигідно в квартирі єврея-годинникаря, де господарі клали нас спати на ліжках, а не долі, й ранком та ввечері частували справжнім солодким чаєм. Проте жити далі в цьому провінційному місті не було чого, й одного ранку я й Роман, подякувавши господарям за гостинність, подались разом із великим потоком решток нашої армії до Старої Чорторії, куди, за чутками, виїхав Петлюра, а за ним поспішали й міністри та все, що лишилось живе від їхніх міністерств.

І знову жахлива картина нашої розпучливої трагедії! Чимраз більшає край шляху дохлих коней і людських трупів. Встановлюється справжня зима, хоч і не з великими морозами, та все ж відчутними в нашій благенькій одежині; випало чимало снігу, але біла пелена його, Що вкрила поля, скидається на саван, яким покривали колись мертвих…

Цей короткий період часу й поглядно невеликий простір української землі, що лишався ще від владою УНР, повелось у мемуаристів звати "трикутником смерті"; я теж так називаю його, аж ніяк не претендуючи на оригінальність назви цього сумного розділу моїх спогадів. Справді, це був трикутник смерті: на півдні — денікінці, на сході — підвладні їм галичани, що, як і ми, тануть числом, бо конають у тифозній гарячці, на заході — поляки, що загарбали вже Галичину й частину Волині, ніби не

вороги нам тепер, але й не друзі. Від них можна всього сподіватись, як показав епізод із зустріччю з польськими уланами. Червоної армії близько нема, але десь вона, за чутками, розвиваючи свій наступ, уже наближається до Києва. Ніхто не знає нічого певного, бо не виходить жодна українська газета, хтозна, чи є ще в розпорядженні головного командування й Уряду УНР польова станція радіотелеграфу, яку я бачив у Вінниці влітку 1919 року, чи й ті живляться самими тільки чутками?

З цих чуток дізнаємося дорогою до Старої Чорторийї, що вже не існує Корпусу січових стрільців Коновальця, цієї чи не найбоєздатнішої й найвідомішої частини армії УНР, бо корпус саморозпустив-ся в умовах стратегічної, санітарної та всякої іншої безвиході. Самого Коновальця й його штаб інтернували поляки в Луцьку…

Боїв нині нема, але тиф косить нещадно далі рештки війська, і печать смерті лягає на все, що лишилося ще живого від УНР у цьому страшному трикутнику…

Важко збагнути, чого й по що чвалають разом зі мною й Романом ці змучені безкінечним походом і невідомістю козаки й старшини перемішаних між собою Київської, Запорізької та Волинської армійських груп. Яка інерція несе їх усіх до забутого Богом і людьми містечка Старої Чорторийї?..

Пізнього зимового вечора я й Роман прийшли до засніженого містечка, де вже повнісінько військових, однак нам пощастило знайти пристанище на ніч у якомусь просторому приміщенні, де вже лежало покотом на дерев’яній підлозі зо двадцять козаків. Серед них виявився й один здоровань із Полку низових запорожців, котрий, упізнавши свого колишнього полкового державного інспектора Романа, радо допоміг йому й мені примоститись біля стінки неподалеку від грубки, що чаділа сирими дровами. Отут ми й отаборились тим часом, задоволені бодай теплом після холоднечі надворі.

Та й мімікрична ж людська натура взагалі, а українська чи не найбільше! До найтрагічнішої ситуації вона здатна пристосуватись і якось вижити. Узяти б для прикладу цього здорованя з Полку низових запорожців, що так допоміг нам умоститись увечері більш-менш вигідно на ночівлю. Він пережив дві трагедії — першу під час розформування своєї "Січі", в яку улюблений "кошовий" Божко добирав таких же, як і він, фанатиків-романтиків; другу — нашу загальну національну трагедію, що наочно відбувалась іще з Старокостянтинова; і що ж? Прийшовши на добу раніше від нас до Старої Чорторії, він встиг уже відпочити й оговтатись від довгих безцільних мандрів і сьогодні вранці почуває себе досить бадьоро, ніби переконався, що й тут можна якось жити. Стара Чортория багата на гусей, і вони тут відносно дешеві; за них можна розплачуватись українськими гривнями, які приймають навіть жиди — чи то бояться погрому, чи через те, що "жидівська пантофельна пошта" не донесла в цей глухий закуток Волині, що єдиними грішми, котрі не знецінюються ні під більшовиками, ні під денікінцями, ні під владою Директорії УНР, є старі миколаївські, цебто царські рублі. Здоровань-низовець уже встиг рано-вранці купити на базарі жирну гуску й замовити якійсь хайці, як він назвав літню жінку-єврейку, спекти нам на обід гуску з яблуками. Мені й Романові, після того, як ми досі перебивались дорогою їжею за принципом — "хоч клоччя, хоч вовна, аби кишка була повна", перспектива попоїсти печену гуску з яблуками видалась Лукулловим бенкетом. Але мені невтямки: невже цей козарлюга, який зберіг і досі зовнішній вигляд військового стройовика — на кашкеті синьо-жовта кокарда з тризубом, охайно підперезана шкіряним поясом шинеля й рушниця за плечима, — не розуміє, що надходить крах усьому тому, в що він вірив і за що бився, може, аж на всіх трьох фронтах — за вимріяну Україну? Чи він гадає, що цього краху після такої великої крові, пролитої за це святе діло, й незліченних жертв померлими від тифу не може бути й що хтось далекоглядніший і розумніший за нього знайде-таки спосіб вивести Україну з її теперішнього неможливого становища? Чи він засвоїв собі народну приказку: "Біда біду перебуде — одна згине, друга буде", так чого ж, мовляв, тоді журитись і впадати в розпач! Тим більше, що тут

же, в цій Старій Чорторії, перебуває й Петлюра з нами всіма, а той неодмінно щось примудрує, щоб урятувати Україну.

У величенькому одноповерховому дерев’яному будинку, що належав, мабуть, раніш якомусь дрібному поміщикові, кажуть, уже другий день засідає штаб Дієвої армії разом із міністрами уряду УНР. Що й як вони вирішують — невідомо нікому, але до будинку з ранку збираються старшини й козаки дізнатись про вирішення цієї ради, а значить, і про свою дальшу долю. Стоять вони там цілий день, а й досі нічого не знати, до якого висновку прийшли за дерев’яними стінами керівники уряду й армії.

Прийшли до цього будинку й ми з Романом, але, постоявши якийсь час у цій безвісті, пішли пройтись по містечку.

На містечкових вулицях скрізь сновигають наші військові, проїхала навіть верхи на конях військова оркестра Запорізького корпусу в чорних мазепинках з короткими червоними шличками при боці. Яка вона тут недоречна зараз з своїми блискучими геліконами, корнетами й валторнами, та й що їй тепер грати тут? Хіба що жалібний марш над нами й тим, що є найдорожчим у всіх нас, бо навіть національний гімн "Ще не вмерла Україна" прозвучав би саркастично в цих обставинах агонії України…

А ця агонія позначається не тільки в безкінечному засіданні за таємничими дерев’яними стінами поміщицького будинку, не тільки в тому, що чимраз більше починають марити в тифозній гарячці козаки й старшини, а й у наочному розкладі решток армії: коли-не-коли в містечку чуються постріли. Ні, це не єврейський погром, не прояви мародерства чи грабунків, — це знічев’я стріляють із рушниць, а часом навіть із кулеметів по галках, а то й просто в небо козаки такої дисциплінованої раніш групи, як Запорізька… Ці постріли лякають містечкових євреїв, хоч, відколи почався літній наступ армії УНР, не було жодного погрому, але воднораз дуже тішать єврейських і українських дітлахів, і, коли падає з високої гілки на покриту снігом землю поцілена

галка, дитячий ярчак радісно вигукує і плеще в долоні. Кажуть, що, коли генерал Сальський, котрий перебрав від Волоха командування Запорізьким корпусом, десь припізнившись, примчав верхи до Старої Чорторії й побачив ці невинні на перший погляд розваги свого козацтва, в нього з очей потекли сльози: Запорізький корпус, це дитя Болбачана, розкладався й гинув на очах.

У якомусь провулку містечка я раптом зустрів двох своїх односотенців з 2-го Запорізького полку — Богорода й Зарембу. Тоді вони були звичайними рядовими козаками, що попали до полку з розформованого під час Жовтневого перевороту Київського піхотного "юнкерського училища", тепер вони обидва хорунжі, цебто їм надано перше старшинське звання в українській армії, але навіщо їм тепер "хорунжівство", коли, власне, армії вже майже нема?.. Вони запросили мене й Романа в якусь маленьку єврейську халупу край містечка, де крізь прикрашені морозними лисицями у вигляді фантастичної папороті підсліпуваті вікна далеко було видно засніжене поле з смугою лісу в перспективі. Нас почастували досить бридким на смак і до того ж смердючим темно-коричневим самогоном, технологія виробництва якого тоді була ще в первісному зародку, й щупаком, приготованим по-єврейському. Ми згадали наш кримський похід, пом’янули добрим словом нашого сотника Гоженка, що загинув уліті 1918 року на Чернігівщині, коли більшовики, порушуючи умови перемир’я, наскочили на село біля демаркаційної лінії й вигубили майже половину нашої сотні; розповіли, як 2-й Запорізький полк захоплював владу в гетьманців у Харкові та Полтаві, а потім став просуватись на захід, витримавши запеклий бій з гетьманцями під Ромоданом; які мали прикрощі з німцями в Полтаві, що мало не довели до збройних сутичок…

Усе це було в недавньому, а тепер, здається, такому далекому славному минулому, а зараз же що? Молоді хорунжі тільки стенули плечима.

— Що маєте робити тепер далі? Які плани або наміри маєте? — спитав я.

— Та які ж! Що буде з усіма, те й з нами… — відповів за двох Богород, а Заремба поцікавився:

— А ви ж як?

— Та й ми так: що з усіма, те й з нами, — відповів я ухильно, і на тому ми розпрощались, щоб не зустрітися в житті більше ніколи.

На містечкових вулицях так людно, як, мабуть, зроду не було тут, відколи хтось заснував це містечко й дав йому таку дивну назву. Ось іде поважна постать явно єврейського типу в доброму зимовому пальті. У той час, як місцеві євреї, відчувається, трохи збентежені скупченням такої великої кількості військових у їхньому тихому містечку, цей єврей почуває себе спокійно й самовпевнено. Чому? Ми з Романом чуємо, як хтось позад нас із цивільних українських інтелігентів тихо каже, киваючи головою в бік преспокійного єврея: "Пінхос Красний — міністр єврейських справ уряду УНР…" Тепер нам зрозуміло, чому він такий спокійний за свою особисту безпеку. Цей незмінний ні за Центральної Ради, ні за Директорії міністр-єврей так і не зумів разом із своїм міністерством ні стримати єврейські маси на Україні від активної підтримки, ба навіть співучасті в більшовицьких заходах, ані врятувати багатьох невинних євреїв від каральних акцій різних отаманів.

Он на майдані стоїть невеликий гурток, чути з мови, української інтелігенції, й про щось невесело розмовляють, і я з подивом упізнаю здалека серед них Тетяну Кулінич, отого лідера українського студентства в Харкові, а потім співробітницю більшовицького Укрцентрагу в Києві, а неподалеку від неї й українського есдека Котова, Чоловіка української поетки Олени Журливої. Цей для чогось вирядився в чумарку селянського сукна, підперезану кольоровим українським широким поясом. Як і що занесло їх сюди — не важко збагнути: всі вони — тріски розтрощеного бурями корабля української Державності. Чи то стерники цього корабля були такі недосвідчені й немудрі, що довели корабель до загибелі, чи матеріал, з котрого будувалося це судно, як

виявилось, був такий нетривкий, — скаже колись об’єктивна історія, а тим часом нам усім дуже сумно…

А, власне, кому це — "нам усім"? Може, я не маю права розписуватись за всіх, користуючись займенником "нам"? Може, я — виняток, непорозуміння якесь, тоді як усі інші представники української інтелігенції одразу стали під прапор Жовтня? Так, мабуть, і скажуть, а то й напишуть наші сучасні літературознавці й критики типу Крижанівського або Шамоти, для яких мої чесні спогади будуть наклепом на наше минуле, але не їм належить останнє слово, а тим, що прийдуть по нас, коли нарешті здійсняться Тичинині слова: Хлюпни нам, море, свіжі лави, О земле, велетнів роди!

Тепер, оглядаючись назад на той час, коли на терезах історії вирішувалась наша доля, доходиш сумного висновку, що саме "велетнів", котрі не тільки пишуть, а й творять історію, у нас, на превеликий жаль, не було… Бо які ж то велетні, коли перший прем’єр, а далі голова Директорії УНР Володимир Винниченко навесні 1920 року політично капітулює й іде з Відня до Москви по "ярлик" на заступника голови Раднаркому УСРР у Харкові, тодішній столиці України, щоб через півтора чи два місяці, побачивши, що його ошукали, схопитись за голову й мчати за кордон до Праги видавати журнал "Нова Україна", що ідеологічно являє собою "ні Богові свічку, ні чортові кочергу"? Слідом за ним капітулював через шість років і наш славнозвісний історик Михайло Грушевський, голова Центральної Ради й один день — президент України!

Повернення з еміграції письменника й наукового працівника було б звичайною подією, але повернення першого прем’єра й першого президента — було капітуляцією ідеї відродження України й створення Української Народної Республіки — УНР…

А всі ми в ті перші роки революції вірили, що це є та ідеальна державна форма для нашої плебейської нації, в якій гармонійно розв’язується проблема нашого національного й соціального

визволення. Ми не зазіхали на чужі землі, ми не затикали рота представникам інших національностей, що живуть на Україні; таж у Центральній Раді, крім депутатів від усіх тодішніх українських партій, були фракції.російських соціалістів-революціонерів, російських соціал-демократів, єврейські фракції партій Поалей-Ціон, Цейре-Ціон та Бунду, дарма що депутат від цієї третьої партії Рафас у Центральній Раді й на Трудовому конгресі в січні 1919 року виступав з антидержавними щодо УНР промовами; була ще й невелика польська фракція, назви якої не пам’ятаю.

Уряд УНР уперше за всю історію християнської ери створив окреме міністерство в єврейських справах, що мало забезпечити єврейській людності на Україні широку національно-культурну автономію!

Українські установчі збори, що так і не змогли зібратися через навалу більшовиків на Україну, а далі через прихід німецької армії, котра влаштувала гетьманський державний переворот, мали розв’язати остаточно аграрне питання на користь бідняцьких і середняцьких селянських мас (куркулі підтримували Скоропадського й Денікіна, тільки не урядУНР). Гадали, що Українські установчі збори ухвалять націоналізацію важкої й середньої промисловості, виходячи з інтересів бодай національного порядку: адже промисловість на Україні належала бельгійським, російським і німецьким капіталістам, а цукрова промисловість та земельні латифундії, надто на Правобережжі, були в руках польських панів. Українських поміщиків, типу Чикаленка, що давав великі кошти на видання дореволюційної щоденної української газети "Рада" та грошові застави, щоб поліція випустила з в’язниці Винниченка, який одразу ж тікав нелегально за кордон, були одиниці, й, щоб перелічити їх, було б забагато пальців на обох руках людини. Українських представників буржуазії не було зовсім, бо хіба ж можна було залічити до них отих остаточно зденаціоналізованих цукровиків Харитоненка або Терещенка, котрий, будучи членом Російського Тимчасового уряду, рішуче виступав навіть проти куценької автономії України?

Не сперечаюсь, що умови вільного ринку й приватної ініціативи могли б згодом створити й українську буржуазію різного калібру, а якби за допомогою німців чи Антанти пощастило б утриматись при владі гетьманові Скоропадському, утворились би через якийсь час і українське панство та аристократія,[17] отож Україна могла б, кінець кінцем, мати свої класи поміщиків і капіталістів, і тоді б у мене не було б підстав називати мою націю плебейською, так само, як нема й нині підстав у комуністичної партії називати український націоналізм буржуазним, не кажучи вже про те, що, коли проголошується антитеза, то логічно треба припускати й існування тези, цебто, якщо є український буржуазний націоналізм, то, значить, існує десь і український пролетарський націоналізм...

Але суть не в цій софістиці, а в питанні, чи збереглась би соціальна справедливість і чи зникли б ті класові контрасти в суспільстві, які підточують сучасні капіталістичні держави, й чи прийшов би на нашу грішну землю той комуністичний рай, де нема ні бідних, ні багатих, де панує рівність і справедливість, де не буде війн між народами й ворожнечі та заздрості між звільненими від капіталістичного визиску окремими людьми?

Леле, практика мого довгого життя розвіяла й мої давні ілюзії й довела, що доля кожної революції — обертатися в свою протилежність... Навіть у нашій, найбільшій і найпершій у світі соціалістичній державі є бідні й багаті — байдуже, чи нові панівні верстви звуться "класи", "касти", "стани", "еліти" або просто "керівні працівники"; бракує часто-густо в наших судах безсторонньої справедливості й усвідомлення рівності перед законом усіх громадян країни; гризуться в чергах по дефіцитний крам та в автотранспорті "радянські люди"; не краще стоїть у них справа з етично-моральним нутром: думають одне, а прилюдно кажуть зовсім інше; не зникли, нарешті, й війни — воюють у Африці не тільки звільнені від імперіалістичного ярма недавні колоніяльні народи, а навіть зчепились у смертельній ненависті одне до одного комуністичні держави Азії: В’єтнам з Кампучією, Китай з В’єтнамом; доходило й до кривавих сутичок між СРСР та Китаєм і, дай Боже, щоб не дійшло, кінець

кінцем, до війни, в якій кожній комуністичній стороні свербітимуть руки загилити ядерну бомбу по другій!..

Ну як тут не згадати великого світового скептика, француза Анатоля Франса, котрий у своєму романі "Боги жадають" висловив, здавалось, колись таку парадоксальну сентенцію: "Ніхто не вчинив людям стільки лиха, як ті, що найбільше дбали про людське щастя"!..

І тут, в унісон Франсовим словам, спливає в пам’яті строфа з гімну "Інтернаціонал", яку звичайно не співають:

І так визискуваний буде

Робочий люд багато літ:

Широкий світ, а всюди-всюди —

Безсильне рабство, сильний гніт!..

Але в ті далекі весняні дні революції ми щиро вірили в демократію й соціалізм. Не бути соціалістом вважалося мало не за непристойне, через що кожна українська партія, репрезентована в Центральній Раді, додавала до своєї назви ще й характерний додаток "соціалісти": соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, народні соціалісти, не кажучи вже про ті партії, яким сам Бог велів бути соціалістами: українські соціалісти-революціонери, українські соціал-демократи. Не було тільки української партії більшовиків. Манюсінька група українських соціал-демократів на чолі з Нероновичем та кілька українських соціалістів-революціонерів на чолі з Пугачем[18], котрі стали на радянську платформу під час першого приходу більшовиків до Ки'єва, не можуть іти в серйозний рахунок. Усі інші кола українського громадянства стояли за УНР. Навіть перший більшовицький уряд у Харкові — "ЦИКУКа" з її "Народним секретаріатом" не зважився скасувати назву УНР через її широку популярність і свій офіціоз назвав

"Вісник Української Народної Республіки" (див. 2-й том Української Радянської Енциклопедії, сторінка 495).

Так, усі ми були за УНР!

Але конкретизуймо точніше цей займенник "ми", щоб мати підставу довести, що Антоненко-Давидович, чи Давидів, як звався я, юнак 19–20 років, у ті часи був не поодиноким "петлюрівцем", як мене, поза мої очі, атестують нині органи державної безпеки, а — масовим явищем серед тодішньої української інтелігенції.

Почнімо з літератури.

Петро Панч 1918–1919 років був командиром артилерійської батареї війська УНР, що дало йому матеріал для повісті "Голубі ешелони", як він сам мені оповідав.

Володимир Сосюра 1918–1919 років був козаком 3-го Гайдамацького полку, а потім юнаком юнацької школи, з частиною якої він попав у денікінський полон після поразки під Деражнею. У журналі "Червоний шлях" були опубліковані наприкінці 20-х чи на початку 30-х років його "Спогади козака 3-го Гайдамацького полку" (за точність назви не ручуся), котрі він читав у залі Київської всенародної бібліотеки. В останні роки свого життя він, прийшовши до мене в Києві, подарував мені великого вірша із змістом і присвятою: "Козакові 2-го Запорізького полку Б. Антоненку-Давидовичу від козака 3-го Гайдамацького полку В. Сосюри". На превеликий жаль, цього вірша забрали в мене під час трусу в квітні 1977 року представники КДБ і не повернули…

Олександр Копиленко — козак Кінного полку ім. Костя Гордієнка

1918 року, за що його судив пізніше радянський військовий трибунал, але, зважаючи на каяття підсудного, не покарав чи покарав умовно (не пам’ятаю точно). Про це мені оповідав сам Копиленко.

Юрій Смолич, — як досить тьмяно згадує в своїх мемуарах "Розповідь про неспокій", був якийсь час інструктором-інформа-тором державної інспектури УНР у Могилеві-Подільському. Із зрозумілих причин, він у своїх мемуарах не уточнює, що то була за посада, так, як це зробив я на своїх попередніх сторінках... Далеко промовистішою характеристикою самого Смолича була фраза одного з персонажів його першої серйозної повісті "Фальшива Мельпомена", в якій, мов у люстерку, коли автор дивився в нього сам на сам, відбились переконання й почуття тих буремних літ майбутнього голови Спілки письменників України: "Це тільки випадок, що ми з тобою не лежимо кістьми десь під Крутами чи під Жмеринкою, бо то був час, коли ми ладні були життя своє віддати за ту романтику..."

А тепер наостанку перейдімо до найбільшого поета революційної епохи Павла Тичини. Ні, не того Тичини, що його вивчають нині учні в середніх школах, автора книжки "Партія веде" та інших такого ж гатунку творів, що викликають не естетичну насолоду в читача, а, в ліпшому разі, оскомину, а то й огиду до української поезії зокрема й української мови взагалі, бо не можна ж серйозно сприймати не як графоманські вправи вірші на зразок:

Я — українець, а ти — росіяночка —

Дружба в нас...

Я пишу тут не про хворого на патологічний страх[19], майже гумористичного версифікатора, що викликав у повоєнні роки силу-силенну епіграм, а того природного Павла Тичину, котрого, як дар Божий, породила українська земля й котрий свій геніальний талант зарив у ту ж таки землю, тільки вже зганьблену й стоптану чужими ногами. Я маю на увазі Павла Тичину, автора бодай таких рядків:

"Одчиняйте двері — наречена йде!"

Одчинили двері: вся в крові…

Або:

Що тепер вам — воля:

Врізано вам поля,

В головах — тополя,

А голів нема!..

Чи, приміром:

Як упав же він з коня та на білий сніг —

"Слава! Слава!" докотилось і лягло до ніг…

Вигукували "Слава!" — українські вояки, йдучи в атаку; цей вигук заміняв їм тодішнє російське, а тепер усесоюзне "Ура!".

І, нарешті, хто ж, як не Тичина, відгукнувся на пролиту за незалежність України юнацьку кров під Кругами, де муравйовські бузувіри замордували тридцять учнів-вояків студентського та середньошкільницького куреня, написавши вірша на день похорону в Києві на Аскольдовій могилі спотворених трупів, привезених із Крут:

Тридцять мучнів українців

Поховали тут…

Зверніть увагу, мої читачі, на характерний тичинівський словотвір "мучнів", де в одному слові з’єднано два поняття: мученики й учні.

Не шукайте цих творів нашого колись геніального поета в його збірках, виданих тепер: їх там, із зрозумілих причин, нема, але, якщо хочете перевірити правдивість моїх тверджень, пошукайте в секретних фондах бібліотек та архівів українську пресу тих незабутніх перших революційних літ.

Отож і Тичина в ті часи, коли, за його поетичним висловом, був "Над Києвом золотий гомін", стояв разом з іншими не під прапором Жовтня, а під українським національним жовто-блакитним прапором, прапором неба й пшениці.

А що вже казати про тих наших поетів, що увійшли в нашу українську класику — Олеся й Вороного! Олесь написав вірша на день в'їзду Директорії УНР до Києва після перемоги над гетьманцями й німцями; а композитор Стеценко створив до нього музику:

Покинь, мій синочку, ридати,

Хай сліз твоїх ворог не п'є:

Почуєм ми рідні гармати,

Угледім ми військо своє!

І рідний наш прапор засяє,

Як сонце ясне в далині,

І в сурму привітну заграє

Хтось верхи на білім коні![20]

Не лишився в боргу перед загальним національним піднесенням і поет Микола Вороний, автор відомої поеми "Євшан-зілля" й майбутній автор чудового перекладу "Інтернаціоналу" на українську мову. Це він написав тоді:

Але, козаче, позір май,

Коли ти любиш рідний край!

Може, досить наводити приклади з літератури? Ні, спинюся ще на одній постаті, що належить частково до літератури, як автор "Зачарованої Десни" та інших прозових творів, але здобув собі світову славу як новатор кінорежисер — Олександр Довженко.

Як оповідала мені дружина харківського журналіста й секретаря місячника "Прапор" М. Файбишенка, її рідна старша сестра була першою дружиною О. Довженка, котру він покинув, закохавшись у російську кіноартистку Солнцеву й вдруге одружившись з нею. Оповідачка казала мені, що пам’ятає, як заходив до них Довженко в сивій шапці з шликом наприкінці 1917 й на початку 1918 років, належачи до куреня чорних гайдамаків, що брали участь у штурмі Київського Арсеналу… Пізніше, 1920 року, Довженкова перша дружина носила своєму чоловікові передачі в Харківську ЧК, відкіля його визволив щойно призначений на посаду редактора "Вістей"

В. Блакитний, який шукав, з доручення уряду УСРР, українських працівників для нового радянського офіціозу українською мовою. Тоді ж, між іншим, був звільнений із льоху ЧК і привезений із Кам’янця-Подільського й фейлетоніст преси УНР Павло Грунський (справжнє прізвище — П. Губенко), в майбутньому славетний український радянський гуморист Остап Вишня…

Можна закинути моїй оповідачці, що вона Дещо перебільшила, бувши ображена за сестру, котру Довженко покинув після того, як та,

прасуючи Довженкові штани, впустила важку вугільну праску на стопу й скалічилась навіки, але ж сам Довженко в своїх спогадах мимрить щось невиразне про "націоналістичні помилки" замолоду, а штурм Арсеналу в однойменному фільмі Довженка показано з такою' майстерністю й знанням дійсної, а не вигаданої історії, що мимоволі захоплює глядача. Чого варті кадри, де рябий Волох, тоді отаман куреня чорних гайдамаків, потрясає вгорі руками, а його "хлоп’ята" з люттю в очах і з рушницями напереваги біжать штурмувати арсенальську браму! Тут відчувається справжній пафос творця фільму, а не притаманні іншим Довженковим "історичним" фільмам лжепатетика й облудне перекручення певних подій і осіб…

Отже, "батько" української кінематографії й автор "Зачарованої Десни" був сам у ті роки зачарований ідеалами УНР.

Перейдімо до інших чільних представників мистецтва.

Хто не знає славетного графіка Юрія Нарбута, творчістю якого захоплювалась уся дореволюційна російська творча еліта, вважаючи його за гордість Росії? Але колишній Георгій Нарбут нараз відчув У собі, кажучи за Винниченком, "ніжність до своєї нації" й, ставши Юрієм Нарбутом, переїздить із Петрограда 1918 року до Києва й Доводить своє походження від значкового старшини Запорозької Січі. З великим піднесенням він творить обкладинки українських журналів, наприклад, "Наше минуле", українські гральні карти, малює ескізи української уніформи для київських візників, замислюється над проектами одягу української армії й, нарешті, за його малюнками виготовляють гроші УНР — гривні[21].

А що вже казати про таких діячів театрального мистецтва, як корифей української сцени Микола Садовський, котрий керував художнім оформленням українських маніфестацій, починаючи від першої березневої 1917 року, коли трупа театру Садовського їхала в козацькому вбранні верхи на конях, прямуючи на Софійський майдан, і кінчаючи в’їздом Директорії УНР до Києва в грудні 1918 року, коли

Садовський об’їздив на маленькому автомобільчику київські вулиці, перевіряючи, чи добре прикрашені фасади будинків килимами, національними прапорами й художніми транспарантами! Не стояли осторонь від загального піднесення й інші корифеї — Панас Саксаганський з його Українським народним театром та театральний реформатор Лесь Курбас і його Молодий театр.

Я пишу тут тільки про корифеїв, не згадуючи про багатьох інших артистів і режисерів, що теж яріли в захваті від пробудження свого народу й відродження рідної землі.

Наостанку торкнуся до наших діячів музики й співу.

Я вже писав, що композитор Стеценко поклав на музику Олесів вірш, присвячений С. Петлюрі, але це не єдина його праця, навіяна духом української національної революції. Можна назвати ще кілька, зокрема урочисто-піднесену "Вкраїно-мати, кат сконав!", написану на слова того ж таки Олеся. Стеценко керував Українським національним хором, з яким об’їздив головні міста України, пробуджуючи своїми концертами національні емоції в приспаних за багато століть українських душах.

Славетний український композитор і диригент Кошиць, з доручення С. Петлюри, створив у Києві в січні 1919 року Українську республіканську капелу, цей чудовий, добре злагоджений співочий колектив, що виїхав навесні за кордон пропагандувати своїм високим мистецтвом Україну та її визвольні змагання перед державами Европи й Америки[22]. Виконавши з величезним успіхом свою місію, як про це свідчила тодішня преса різних європейських країн, капела проіснувала ще кілька років далеко за межами рідної землі, де відбулись круті політичні зміни, й розпалась. Сам Кошиць помер на чужині, довго замовчуваний до останніх теперішніх днів на своїй батьківщині, а його співаки, кажучи словами Шевченка, "розлізлися поміж людьми, мов мишенята" — між чужими людьми Европи й Америки…

З усього наведеного можу сміливо сказати, що я не є якийсь релікт з давноминулих часів, а лиш маленький представник того руху, який належить нашому минулому й, я певен, нашому майбутньому.

Пишу про це, щоб сучасні мої політичні опоненти й незичливці не подумали, ніби я хочу виправдатись за своє минуле, мовляв, не я ж один такий був, а були й інші, яких ви знаєте, або вихваляюсь своїми заслугами перед своїм народом, яких у мене тоді й зазору не було; пишу тому, що я — свідок і учасник тих історичних подій, коли я й багато подібних до мене вірили, що мають право сказати про себе Шевченковими словами: "Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою…"

Бідні діти!

Того грудневого ранку 1919 року, як і в попередні дні, перед дерев’яним будинком, що належав раніш якомусь дрібному поміщикові, почали сходитись козаки й старшини решток української армії, котрі зацілiли від тифу й ворожих куль. Я й Роман пішли теж — ану ж щось нового дізнаємось, бо тривала невідомість стала вкрай усім дошкуляти. Ми помітили, що цього разу стало тут збиратись незрівнянно більше військового люду, ніж то було вчора й позавчора. Чи не просочились крізь зачинені на ганок двері чутки про якісь надзвичайні події? Тисячний натовп стояв і напружено чекав. Уночі знову випав сніг і феєрично обліпив гілля дерев у невеликому Панському садку, і на цій незайманій, цнотній білині кружляло контрастом чорне гайвороння, сумно крякало, сідало на чарівні казкові гілки й струшувало з них непорочно-чистий лапатий сніг. Перед нашими очима чорне гайвороння руйнувало білу зимову казку. Чим не символіка?

Та ось зненацька двері на ганок відчинились, і з покоїв вийшов літній старшина. З вигляду він був схожий на фронтовика, котрий випив не один ківш лиха на трьох фронтах цього року, але з усього видно, він теж засідав ці дні на нараді уряду й головного командування УНР. Оглянувши сумними очима військовий натовп, що застиг у німому

чеканні, старшина зняв шапку й, глибоко зітхнувши, мало не розпучливо промовив:

— Бідні ми діти бідної неньки-України! Сьогодні ранком Головний отаман Петлюра відбув до Польщі… — Він говорив тихо, але навіть у задніх рядах чулися його слова, сповнені жалю й туги: — А ми лишились сиротами, напризволяще…

Старшина надів шапку й одійшов убік, щоб не показувати сліз, котрі виступили йому на очах. Натомість вийшов із покоїв молодий старшина, сперся руками на поренчата Ганку й голосно промовив:

— Отаман Тютюнник формує загін для глибокого рейду по Денікінських тилах. Хто хоче далі боротись за визволення України, прошу підходити й записуватись — зараз винесуть сюди стіл, і почнеться запис.

Я й Роман пішли геть. Ми не мали охоти брати участь у цьому сумнівному рейді. Та й який це, власне, рейд? Під цим словом звичайно розуміють довгий чи короткий наскок на ворожу територію, наскок з певної бази, куди, виконавши операцію, загін повертається назад. А в нас де та база? Польща, куди ранком виїхав Петлюра? Ота Польща з її "начельним вождем" Пілсудським, з його уланами, яких ми вже бачили на своєму скорботному шляху до Старої Чортори'ї? Ні, вона не може бути базою, куди могли б повернутися з рейду наші вояки. Такий рейд скидався більше на авантуру, ніж на серйозну військову операцію. А втім, забігаючи наперед, мушу сказати, що, як згодом виявилось, рейд проведено блискуче, закінчивши його здобуттям Черкас, де українські вояки протримались близько двох тижнів і вийшли відтіля навесні 1920 року, пробиваючись через скупчення денікінських частин, що тікали до Одеси, а також і через червоні полки, що йшли назирці білих. Правди ради, слід зазначити, що командував цією операцією не тільки отаман Юрко Тютюнник, а й генерал Омелянович-Павленко, прізвища якого в Старій Чорториї не згадувалось, бо він ще не був популярний в українському війську; він став відомий після цього рейду, коли був під

час наступу польсько-українського війська на Київ у травні 1920 року головнокомандувачем усієї десятитисячної армії УНР, а Ю.Тютюнник командував її південною групою.

Запис до рейду добровольців одразу ж почався, і, на наш з Романом подив, проходив досить успішно, незважаючи на природну, здавалось би, деморалізацію й розгубленість недобитків війська, котре покинув вождь. І не лишив навіть якогось звернення чи відозви, від’їжджаючи спішно до Польщі.

Ми не могли думати, що Петлюра просто втік, рятуючи своє життя, — безперечно, він мав якийсь план порятунку УНР, але — який? Військовий союз України з Польщею, як згодом це й сталось, але й такий план мені й Романові теж видавався за авантуру. Адже в січні

1919 року, коли поляки почали наступ на возз’єднану з Великою Україною Галичину, Петлюра в одній із своїх промов вигукував із Шевченкових "Гайдамаків": "Кари ляхам! Кари!" — а тепер виходить: "прийдіте — поклонімося"?.. Чи він покладався, що знайде спільну мову з Пілсудським, який перед Першою світовою війною був лише професійним революціонером і організатором боївок на барикадах 1905 року, отже, маршал на той час, Пілсудський не є типовий обмежений солдафон, котрий уміє розмовляти тільки зброєю. Та й сам Петлюра не був військовий до революції: український соціал-демократ, він був журналістом і редактором журналу "Украинская жизнь", що виходив у Москві; під час війни, щоб не опинитись у лавах російської царської армії, він став працювати бухгалтером у "Союзе земств и городов"[23], де пробув до самої революції 1917 року. Коли весняне загальне революційне пробудження українського народу докотилось до фронту й захопило українців-вояків царської армії, Петлюра, що перебував на той час у ролі "земгусара" десь під Мінськом, був делегований на 1-й Український військовий з’їзд у Києві. Тут і звернув на нього увагу майбутній прем’єр Центральної Ради Винниченко, котрий шукав відповідної соціал-демократичної постаті — хай навіть напіввійськової, — аби протиставити її поручикові Міхновському, переконаному

самостійникові й талановитому організаторові. Популярність і вплив Винниченка були у той час величезні, завдяки чому після проголошення Української Народної Республіки в жовтні 1917 року Петлюра став генеральним секретарем, цебто міністром, військових справ. Але колишній журналіст і теперішній "земгусар" не виправдав Винниченкових надій — стримувати й гасити прагнення українських військових до створення своєї національної армії, чого аж ніяк не хотів пацифіст і демократ Винниченко, вважаючи будь-яку армію непотрібною за мирних часів, що ось-ось мали наступити, бо, мовляв, усяка армія буде реакційною силою. Петлюра, як мовиться, "ввійшов у роль" керівника збройних сил України й став наспіх організовувати всякі курені, що мали обороняти Україну від північної мілітарної сили більшовиків, які вже готувались до походу на Київ. Це змусило Винниченка зняти Петлюру з його поста й натомість поставити економіста й політика соціал-демократа Порша, котрий нічогісінько не тямив у військових справах і — хотів того чи ні, — а своїми заходами став розвалювати ту збройну силу, котра могла б спинити червону орду на чолі з царським підполковником Муравйовим, яку послала більшовицька Москва "на допомогу повсталим українським робітникам і селянам".

На честь Петлюрі, слід сказати, що він, після своєї димісії, не став осторонь у ті трагічно-вирішальні для України дні, а на чолі Гайдамацького куреня ім. Визволення Слобідської України кинувся битися з більшовицьким військовим формуванням під Харковом, Полтавою й нарешті взяв участь у штурмі повсталого Київського Арсеналу. Разом із Центральною Радою та вірними їй військовими частинами Петлюра відступив із своїм куренем на захід, щоб потім, через місяць, вступити в здобутий у більшовиків Київ поперед німців, у яких Центральна Рада змушена була просити військової допомоги післяпідписання Берестейського мирного договору між УНР та центральними державами.

Не бажаючи зв’язувати своє ім’я з тактикою німецьких окупантів на Україні, Петлюра вийшов із війська, ставши головою українського

земства[24], а його курінь влився в 3-й Гайдамацький полк під командою Волоха.

Отак невійськовий з фаху й освіти Петлюра здобув собі військову славу в боях за суверенність України, що й дало підставу президії Національного Союзу, оголошуючи повстання проти гетьмана, призначити Петлюру Головним отаманом військ Української Народної Республіки, ким він і лишався до трагічного кінця УНР та потім на еміграції, де не покидав думки про дальшу боротьбу за незалежність України.

Я ніби наводжу тут паралель між невійськовим колись Пілсудським і таким'же невійськовим раніш Петлюрою, але мені самому ця паралель видається штучною: адже Петлюра — син полтавського візника, а Пілсудський, хоч і прогресивніший за своїх споборників, проте з діда-прадіда шляхтич, котрий встиг загарбати Галичину й західну частину Волині. Ну як тут не згадати слова з вірша Панька Куліша:

Поки Рось зветься Россю,

Дніпро в море ллється,

Поти серце українське

З панським не вживеться!..

Наступного ранку я й Роман, хоч і не записались ні в яку сотню або курінь для рейду, проте вирішили поки що пробиватись на схід разом із тими, хто зважився на цей ризикований рейд.

Не знаю, чи брала участь у рейді якась кінна частина та артилерія, — може, вони виступили в похід раніше, але на чорторийському майдані ми побачили тільки з тисячу, якщо не більше, вояків піхоти з кількома кулеметами. Добровольці вже виладнались у курені та сотні, зведені з

колишніх полків, дивізій та груп, і за якусь годину вирушили з Старої Чорторії на схід у Вінницькому напрямі. За ними подались і ми з Романом та ще невідомі нам цивільні особи.

А що ж сталось із рештою недобитків української армії, котрі не пристали до рейду? Мабуть, частина їх розбрелась, як і я та Роман, — хто куди, а інші лишились у Старій Чорторії чи десь неподалеку від неї чекати невідомого, бо з когось же та сформував генерал Безручко свою дивізію, коли Петлюра підписав у Варшаві договір з Пілсудським про військовий союз, і ця дивізія разом із польським військом здобула ненадовго Київ у червні 1920 року.

У безвість

Дивна річ: я майже зовсім не пам’ятаю краєвидів тих місць, через які ми проходили, плентаючись за козаками-добровольцями рейду й, кінець кінцем, змішавшись із ними. Мені здається, що весь час ми йшли засніженим полем, хоч, напевно, траплялись бори, ліси й переліски — Волинь же бо! Не інакше, як це сталось тому, що я йшов, дивлячись долу, сповнений важких думок. Ідемо в безвість. Що станеться зі мною, Романом і тими людьми, які вирішили ще раз важити своїм життям за Україну? Згадав нарешті я й про свою нещасну матір — чи жива вона ще, а якщо й жива, то з чого вона, мати "петлюрівця", живиться під більшовиками й денікінцями, для яких я — один чорт? Треба б узяти її до себе та якось виконати свої синівські обов’язки, пригрівши хоч трохи її скорботне життя! Але Що вдієш, коли друга, більша мати — Україна зажадала від мене всього, лишивши мою рідну матір напризволяще… Та й чим я можу допомогти своїй старій неньці, в якої я одинак, коли сам я неприкаяний і не знаю, що буде зі мною завтра чи позавтра?..

Серед цих думок мої очі спинились раптом на книжці, що лежала загублена на дорозі, чудом зацілівши під багатьма людськими ногами. Люди пройшли через неї, не звернувши на книжку ніякої уваги. Та в цьому нема нічого дивного: в трикутнику смерті ми звикли вже не звертати уваги навіть на людські трупи, а не то що на книжки. І все ж я

підняв книжку й подивився на заголовок. Це була драма Старицької-Черняхівської "Гетьман Дорошенко". Цю п’єсу я бачив у Києві в театрі Садовського, а тепер знічев’я перегорнув кілька сторінок і зненацька натрапив на фотографічну картку власника загубленої книжки. Безусе обличчя невиразного віку в шапці з шликом, а під ним жупан, пошитий із шинельного сукна. Я глянув на зворот картки й прочитав: "Січ-мати — серце й розум вільної України! Кошовий Божко". Так ось він який, отой фанатичний романтик, котрий намагався в наші дні повернути назад колесо історії до XVII-XVIII століття й через те не визнавав над собою ні влади Директорії на чолі з Петлюрою, ні штабу Дієвої армії УНР! Я ще раз повернув картку лицем і став пильно вдивлятись в Божкове обличчя, де в очах не можна було прочитати ні глибокої думки, ні безжурної бездумності, лиш самовпевненість і гордовитість.

Як потім ми дізнались, цією ж дорогою, обминувши Стару Чорторию, пройшов за кілька днів перед нами і загін "червоних гайдамаків" з тріумвіратом — Волох, Божко й Данченко. Через те що в Божка, після втечі з Кам’янець-Подільської в’язниці, не було жодного козака з його "Січі-матері", Волох послав до Божка в ролі джури свого довіреного гайдамаку, й той, удаючи, ніби збирається чистити наган, подарований від Волоха колишньому "кошовому Запорозької Січі", пострілом у спину забив Божка. Поховали його в селі, де спинились на перепочинок, без усякої помпезності — просто зарили в яму, бо Волохові в його новій орієнтації на "Червону Україну" був не тільки зайвий, а й шкідливий цей фанатичний романтик, що тепер не мав, але міг згодом мати якусь збройну силу під собою. Отже, тут, у маленькому селі, розпався й тріумвірат, бо зник кудись і Данченко з своєю університетською відзнакою…

Відходячи вбік від своєї основної теми, розповім про дальшу долю Волоха, бо вона вельми повчальна для нинішнього й наступних поколінь.

Уникаючи серйозних сутичок із денікінцями, Волох повів свій загін "червоних гайдамаків", тримаючи курс на Умань, де, після розгрому

денікінської армії, владу захопили боротьбисти, створивши там "Правобережний ревком", у складі якого не було жодного більшовика-комуніста[25]. Про цю подію досить оригінально висловився єврей-лікар Бєлінскіс із містечка Тального в своїх вельми цікавий мемуарах, на жаль, досі ніде не опублікованих, які мені випало прочитати: "В Умане захватили власть украинские большевики, то есть самый хужий сорт петлюровщины"...

Волох із своїм загоном "червоних гайдамаків" був ковінькою на руку боротьбистському ревкомові в Умані, бо треба ж було спиратись на якусь свою військову силу. Отаким сумнівним способом став на радянську платформу колишній полковник 3-го Гайдамацького полку, а тепер отаман "червоних гайдамаків" Волох. Пишу "сумнівним способом", бо незабаром боротьбистам дуже перепало від комуністів-більшовиків за створення "Правобережного ревкому". Проти них виступив у більшовицькій пресі чільний тоді діяч КП(б)У Затонський, обвинувачуючи боротьбистів у авантурництві й самостійництві. Чи не це й спричинилось невдовзі до влиття боротьбистів у квітні 1920 року в КП(б)У, бо перед ними постала альтернатива: або зливатись чи вливатись в КП(б)У (якийсь час вони торгувались про цю термінологію), або йти в підпілля. Боротьбисти вибрали перше.

Не знаю, чи й Волох став в Умані членом партії боротьбистів, і яка доля спіткала після влиття боротьбистів у партію більшовиків волоховських "червоних гайдамаків", але сам Волох уліті 1920 року опинився в тодішній столиці УСРР Харкові, де його взяв до себе Для пропагандистської роботи голова ВУЦВКу[26] Г. Петровський. Слід зауважити, що в ту пору українське село було в рішучій опозиції до міста: геть аж до 1923, коли впала остання цитадель українського повстанства — Холодний яр, то там, то там виникали селянські заколоти, а то й справжні повстання. Влиття боротьбистів у КП(б)У замирило спавперизовані елементи українського села з українською офіційною владою й самою ідеєю Української Радянської Республіки, але працьовиті селяни, а надто середняки підозріло ставились до проголошеної в другій половині 1921 року нової економічної політики

(НЕПу), що заміняла продрозкладку продподатком і розв’язувала руки приватній ініціативі й торгівлі. Більшість селян попервах вбачала в цьому проголошенні хитрі підступи "большаків", і селян треба було ще якийсь час переконувати словом і ділом. Отут-то й придався Волох, якого брав з собою "всеукраїнський староста" Г. Петровський, роз’їжджаючи по українських селах, щоб прихилити селян у радянський бік. Виступаючи на всяких селянських зборах та сходах, Волох, стукаючи себе кулаком у груди, виголошував: "Я сам три роки бився зі зброєю в руках проти радянської влади, поки не переконався, що це єдина правильна влада на Україні!" Така наочна агітація мала свій позитивний вплив, і десь років зо два Волох їздив із Г. Петровським і стукав себе кулаком у груди, поки не видихся й не стало потреби агітувати селян таким способом, бо село побачило реально всі переваги НЕПу над "воєнним комунізмом" і, засукавши рукави, стало завзято працювати в сільському господарстві, постачаючи зголоднілому місту борошно, м’ясо, яйця тощо.

Колишній гайдамацький полковник виконав, як той мавр, своє діло й міг піти, але — нікуди інше, як за грати тюрбуду ГПУ, де його незабаром і розстріляно без усякої судової мороки, а тишком-нишком…

Тепер повертаюсь до своєї основної теми.

З вояками рейду ми вийшли з Волині й видовженою колоною сунули через північно-східне Поділля. Це була, власне, вже денікінська територія, але тут стояли галичани — рештки УГА, які, рятуючись від цілковитого вигублення через тиф, з’єднались із денікінською армією з умовою, що їх не будуть використовувати проти наддніпрянської армії Петлюри. Галичани мовчки перепустили нас, і ось між станціями Голендри й Калинівка на півночі від Вінниці ми перетинаємо залізницю.

Ар’єргард рейду пройшов зовсім близько від Голендр. Неподалеку станції на запасній колії видно два товарні вагони, біля яких стояв денікінський вартовий у темно-зеленій англійській шинелі. Кілька козаків кинулись туди розвідати, а вартовий, побачивши наближення

якихось непевних людей, вистрілив угору — й навтьоки до станції, де, мабуть, була якась денікінська залога.

Козаки-розвідники розчинили мерщій вагони й ахнули: в одному було повнісінько бузкового кольору теплої білизни закордонного походження, в другому — важкі англійські військові патинки з цвяхованими підошвами.

Схопивши на оберемок білизну й патинки — хто скільки міг, козаки поквапно метнулись наздоганяти своїх, щоб не привертати ворожої уваги до ар’єргарду рейдового загону. Тільки коли зникли позаду станційні вогники, вони спинились передихнути й стали ділити здобич.

— Дивись, що їм підкидає проклята Антанта! — прошепотів хтось у захваті. — Не те що нам, голодранцям, — ніхто нічого…

— І це ж тільки на якійсь задрипаній станції ми наскочили на таке добро, а що діється в Одесі, куди безперестанку везуть англійські та французькі кораблі зброю й усякий припас для денікінців!.. — сумно проказав у темряві, певно, якийсь старшина, учасник рейду.

Справді, арміям Денікіна й Пілсудського Антанта надавала все потрібне, що лишилось у неї в коморах після перемоги над німцями; більшовики мали запаси від старої російської армії та підприємства в Центральній Росії, що могли виготовляти зброю й одяг для фронту; ми ж, армія УНР, не мали нічого. Єдина Румунія, мов спекулянт, вимінювала нам за цукор снаряди й набої, що залишились у неї з російських баз після закінчення Першої світової війни. А пишуть же інколи тепер у радянських виданнях, ніби Антанта "озброювала тоді Петлюру й надавала йому всіляку допомогу"!.. Історію, на свою уподобу, пишуть звичайно переможці, а не переможені. Якби не ці матеріяльні причини й недолугість української дипломатії тих часів, що змусила нас битись на трьох фронтах, хтозна, чи довелось би нам опинитись у трикутнику смерті, з якого нарешті я й Роман та рейдовики вийшли на широкі

простори Київщини. Волинь і Поділля, після того, як ми проскочили через залізницю Жмеринка-Козятин, лишились позаду.

Несподівані зустрічі

Отак без жодної збройної сутички, якщо не рахувати пострілу вгору денікінського вартового в Голендрах, рейд дійшов до містечка Погребища на Київщині, бо денікінські залоги зосереджувались на залізничних станціях та по містах, а на містечка й села в них не вистачало війська: його треба було кидати на приборкання повстань, що виникали то тут, то там, та й на фронті денікінській армії було непереливки.

Містечкова та сільська влада, яку настановили денікінці з куркулів та всяких колишніх панських посіпак, прочувши, що наближаються чи то "петлюрівці", чи то якась більшовицького духу ватага, розбігалася врозтіч.

Командування рейду вирішило дати козакам відпочинок на цілу добу в Погребищах, бо далі, мабуть, не минути боїв із ворогом.

Час було й мені з Романом відриватись від рейду й самотужки пробиватись до Києва — нашої кінцевої мети. Треба було припасти на дальшу самостійну дорогу харчів, і ми подались на великий базар у центрі містечка. Ми вже купили хліба, сала, круто зварених яєць, напились молока й пішли з базару, раз у раз проходячи повз козаків і старшин, котрі швендяли тут, також припасаючи й собі харчі для дальшого походу. На самому кінці базарного майдану я раптом зустрівся з колишнім полковником 15-го Шевченківського полку Панченком, про якого вже встиг і забути.

Панченко враз упізнав мене й командирським голосом почав на мене гримати:

— А ви чого це ще й досі не приєднались до мого куреня, в який перетворився наш полк? Негайно до куреня, інакше я накажу всипати вам двадцять п’ять шомполів!

Не знаю, що сталось зі мною, але обурення, гнів і огида так пройняли мене всього, що то ніби не я, а мій подвійник голосно відповів Панченкові:

— З того часу, як ви в нічному бою під Оратовом після перших пострілів помчали на коні назад, щоб отаборитись у вінницьких ресторацiях, ви мені не полковник і я вам не козак! Я більше не буду йти з вами у бій-за якесь місто, щоб ви далі могли пропивати там у ресторацiях Україну! Добувайте його самі, без мене, пане Панченку!..

Панченко аж рота роззявив: такої зухвалості від колишнього дисциплінованого козака, а потім інструктора-інформатора він ніяк не сподівався, йому навіть наснитись не могло, що станеться щось подібне. Коли він трохи прийшов до тями, права рука його потяглась до кобури, але й я зняв з плеча свою рушницю, заряджену на чотири набої, до того ж біля мене стояв Роман з явно неспівчутливим до Панченка виразом обличчя. Може, саме це спричинилось до того, що Панченко круто повернувся й сягнистими кроками мало не побіг кудись геть.

Правду кажучи, "шомполізація", хоч і не писана ні в яких статутах дисциплінарна кара, застосовувалась в українській армії: зрідка — до своїх за сон вартового або незвичайний випадок мародерства; Що ж до чужих — полонених китайців, мадярів та росіян — двадцять п’ять ударів шомполом по оголених сідницях заміняли розстріл. І чогось саме двадцять п’ять — не більше й не менше! Гадаю, що й до мене — "всипати двадцять п’ять шомполів" у Панченка зірвалося з язика скоріше як бажання образити інтелігентного "шпака", ніж реальна загроза покарати мене в умовах добровільного рейду по денікінських тилах.

Так воно чи ні, а щоб "одійти подалі від гріха", я й Роман подались мерщій з містечка, обриваючи тим свій останній зв’язок з армією УНР, з панченками та їхньою "шомполізацією"…

Ми поклали собі прямувати до Сквири, щоб там, спинившись у родині мого курінного Луцького, зорієнтуватись в обставинах Денікінського тилу й розпитати, яким способом ми змогли б дістатись до Києва.

У якомусь невеличкому селі на північ від Погребищ ми зайшли До хати, видати, незаможного селянина поїсти й трохи перепочити.

— А хто ж ви такі будете? — спитав нас господар, не бачачи на наших плечах денікінських погонів.

— Ми — дезертири, — відповів я, знаючи, що це звільнить нас від Усяких дальших розпитувань, бо така категорія озброєних людей — хоч би з якої армії вони дезертирували — викликає в українських селян співчуття й бажання чимось допомогти бідакові дістатись до Рідної домівки. На доказ свого "дезертирства" я зняв з плеча свою Рушницю й передав дядькові:

— Візьміть мою гвинтівку собі: вона мені вже більше не потрібна, а вам, може, знадобиться.

Розчулений господар узяв у руки мою кавалерійську вкорочену Рушницю, діловито оглянув її й сказав:

— Гарна гвинтівочка! З неї вийде добрий обрізан! — у захваті Процідив крізь білий ряд зубів і похопився: — А чого ж то ви стоїте? Сідайте, будьте ласкаві, до столу! Я зараз вам молочка принесу й смаження приготую…

Ми переглянулись з Романом, мовчки посміхнулись один одному й сіли за стіл терпляче дожидатись частування бідолашних "дезертирів"…

У другому селі, недалеко від Сквири, ми заночували, а ранком, перед тим, як вийти в дальшу путь, я вирішив позбутись і своєї австрійської сумки з харчами та білизною, яка ще надавала мені напіввійськового вигляду.

— Чи не дасте мені якоїсь звичайної торби взамін цієї, непотрібної вже тепер, сумки? — спитав я господаря, і той, не дуже вірячи в моє дезертирство й приглядаючись до мого інтелігентного обличчя (чи не паничик якийсь потайний?), за звичкою відповів так, як йому доводилось колись говорити з панами:

— Дав би з великим продовольствіем, ну тільки ж нема.

— Ну що ж — беріть цю сумку так, а речі з неї я розпихаю якось по кишенях, — сказав я і став виймати з сумки білизну й харчі. І тут дядька таки здолала совість:

— Чекайте-но: здається, в коморі залишилась якась заваляща, — і за хвилину він виніс із сінець добру торбину з рядна й подав мені:

— Звиняйте, я й забув про неї попервах… — і докинув до моїх харчів у торбу чималий шматок сала. Тепер діло вийшло й справді — з "продовольствіем"…

Десь опівдні ми підійшли до сквирської околиці. Я й Роман узяли собі за правило не входити в незнайоме містечко або місто просто з шляху, а воліли, мов вовки, заходити манівцями позаду садиб, щоб вийти через городи в двір, а далі й на вулицю.

Ми вийшли з чийогось городу, витягаючи мало не по коліна загрузлі в снігу ноги, непомітно через двір наблизились до хвіртки й злегка

прочинили її, щоб озирнутись по вулиці, але враз же й зачинили: вулицею марширувала сюди денікінська сотня, мабуть, за місто на муштру…

Ні, в Сквирі,-видати, нам не випадає спинятись на перепочинок і орієнтацію! Тут є денікінська залога, і в ліпшому разі нас просто мобілізують в лави білої "добровольчої" армії. Ще б чого бракувало нам до всієї гіркоти нашого безпорадного становища!

Намагаючись і далі лишатись непомітними, ми пройшли через двір назад і побігли засніженим городом у поле, де дали гака версти зо три, щоб, уникаючи зустрічі з денікінцями, втрапити на Білоцерківський шлях.

Звісно, спинятись у Білій Церкві, де ні в мене, ні в Романа не було знайомих, здавалось таким же небезпечним, як і в Сквирі, але там, коло Білої Церкви, повинна ж бути територія, на якій можна не боятися зустрітись з білими.

Десь на середині між Сквирою й Білою Церквою ми заночували в маленькому селі, де сам Бог навів нас на гостинного, національно свідомого селянина-господаря, котрий, як Євангеліє, зберігав "історичні оповідання" Кащенка, які, мабуть, його і зробили таким свідомим.

Попервах ми і йому відрекомендувались як "дезертири", але господар пильно подивився на наші не селянські обличчя й, почувши далі від нас чисту українську літературну мову, лагідно посміхнувся:

— Ну, які ж ви дертири? Ви іншого пір’я птахи, та то не моє діло розпитувати вас, куди й по що йдете. Бачу, що ви люди добрі й лиха нашому народові не бажаєте, — з мене й цього досить. Прошу до столу!

Він і його дружина, хоч і не молода, але моторна жінка, спорудили нам смачну вечерю, після якої ми ще довго сиділи за столом, тоді як

господиня м’яко застелила нам постіль не на долівці, а на полу, де звичайно спали вони самі.

— Розкажіть, що діється в світі? Де тепер Петлюра? Таж у нас нічого про нього не чути, а на нього тільки й одна надія...

Нам не хотілось розчаровувати нашого ласкавого господаря, й ми промовчали про від’їзд Петлюри до Польщі, а лиш невиразно відповіли:

— Гадаємо, що навесні він знову буде тут...

— А де ж наше українське військо?

— Частина війська вирушила в денікінський тил на Черкащину, частина видужує після тифу в шпиталях та селянських хатах...

Господар мимоволі подивився, як я пересмикую плечима, намагаючись стримати руки від того, щоб не почухати спину й груди: кляті воші тихо сидять у моїй білизні та одязі на морозі, але тільки-но почують тепло хати, як ураз починають впиватися в моє тіло.

— Та й у нас, по селах, теж люди починають хворіти на тиф... — тихо промовив господар, удаючи, що не помічає моєї завошивленості. — Минулого тижня і в нашому селі помер у гарячці такий же добрий парубок!..

Щоб перевести розмову з цієї дражливої теми на щось інше, я спитав:

— Як люди ставляться до денікінської влади?

Подумавши трохи, господар відповів:

— Хто як. Багатирям вона подобається: землю засівай і продавай хліб скільки хочеш; у крамницях почали продавати оселедці, яких ми давно не куштували, знову ж таки й сіль з Криму привезли, одне слово, хто багатий, той за Денікіна, а хто бідніший, кому панської землі трохи врізали, той жде — не діждеться Петлюри. Правду казати, є й такі, що в більшовицький бік поглядають, проте таких небагато… Як на мене, то скидається, що денікінці до царизни завертають, а як же буде тоді з нашою Україною? Чи ж мало вона натерпілася за тих царів, щоб їм ні дна, ні покришки!

Отак тривала наша розмова допізна. Хоч ми з Романом і не розкривали остаточно своїх карт перед господарем, але він легко збагнув, яким ми духом дихаємо, й порадив нам прямувати до містечка Узин, де якийсь повстанський отаман Кущ так наполохав денікінців, що вони бояться й близько туди підійти.

Мабуть, десь опівночі господар поліз на піч, де вже спала його дружина, поступившись нам своїм місцем на полу, а ми з Романом уляглись на м’якій постелі, потерпаючи від думки, що нанесемо цим добрим людям свої воші…

Наступного ранку господарі пустили нас із хати тільки після того, як ми добре поснідали. На дорогу господиня поклала в мою торбу півпаляниці та добрячий шмат сала, а господар порадив:

— Як вийдете до Росі, то йдіть правим високим берегом до села, а там у третій хаті по праву руку зайдіть до Мартинюка. Це свій чоловік, я його знаю ще з селянських з’їздів у Києві сімнадцятого року. У нього й заночуйте. Скажете, що від мене. Цей Мартинюк знає, що в Узині діється, бо з їхнього села люди на базар ходять, а час тепер такий, що сьогодні воно так, а завтра може бути зовсім по-іншому…

Дякуючи й прощаючись, я сором’язливо сказав господареві тихо, щоб його жінка не чула:

— Постіль, на якій ми спали, добре виваріть і помийте гарячою водою піл, щоб після нас не завелась там нужа…

Господар зніяковів і розвів руками:

— З подорожніми людьми всяке буває, то пусте!

Надвечір ми вийшли до замерзлої, вкритої снігом Росі й попростували високим лісистим правим берегом до села з Мартинюком, куди вела нешерока дорога, що де-не-де ховалась між деревами й кущами і знову виринала у відкрите місце. Унизу, рівнобіжно до неї, під самою горою пролягав шлях на Білу Церкву.

На шляху було порожньо, лиш їхав ступою озброєний рушницею й шаблею вершник у чорній волохатій шапці — мабуть, донський або терський козак.

Хоч уже сутеніло, але ми враз помітили одне одного й скоса поглядали — вершник підозріло знизу на нас, а ми згори на нього. Хто-зна, хто кого більше боявся, але та й та сторона удавали, ніби йдуть собі своєю дорогою і ні до кого їм діла нема. Проте, коли ми наддавали ходу, вершник також підганяв нагаєм свого коня; коли ми стишували рух, вершників кінь знову переходив на ступу. Нарешті нам набридло грати в кота-мишки, й ми, скористувавшись, що дорога наша знову завернула за дерева, спинились перечекати. З-за кущів було видно, як вершник, втративши нас з очей, теж спинився, постояв трохи, озираючись навсібіч, і раптом погнав коня чвалом до Білої Церкви.

Нас не дуже турбувала поспішність вершника: навряд чи він поспішав когось повідомити в Білій Церкві про двох непевних людей, скоріше він сам волів уникнути халепи в цих небезпечних для денікінців місцях, де можна натрапити на хлопців якогось отамана Куща.

Уже смеркалось, як ми ввійшли в сільце, що крилось між деревами високого правобережжя Росі. Завернули в двір третьої хати праворуч, де одразу ж побачили статечного чоловіка з вилами в руках, котрий чи то збирався йти до повітки, чи, навпаки, вийшов з неї.

— Чи не скажете, як нам втрапити до Мартинюка?

— А навіщо він вам? — спитав дядько, пильно оглядаючи нас.

Ми догадались, що це і є сам Мартинюк, і сказали, хто нас до нього спровадив.

Цього було досить, щоб дядько, промовивши глухо "умгу", запросив нас до хати.

Він поставив вила в кутку сінець і провів нас у світлицю, прикрашену рушниками на образах та на великому портреті Шевченка в шапці, а також багатьма фотографіями в рамках на стінах. Над одвірком світлиці була невелика поличка з книжками, що додавала Ще одну рису до позитивного враження, яке справив на нас господар своїм многозначним "умгу". За столом при світлі гасової лампи сидів підліток років п’ятнадцяти, син господаря, й читав. Коли двері рипнули, він підвівся й згорнув книжку, та я встиг глянути на палітурки її. То був Кащенків твір "Славне військо запорозьке низове", і я ще раз здивувався з популярності в народі цього, не такого вже майстра художнього слова Кащенка, старшого кондуктора Катеринінської залізниці. Хоч на книжковому ринку вже помітний був своєю повістю "Мазепа" та іншими історичними творами набагато талановитіший кубанський письменник Олелько Островський, але не рівнятись йому до Кащенкової слави й великого впливу не тільки на молодь, а й на таких поважних літніх селян, як наші попередній і цей новий господарі.

Підліток, без батькового наказу, пішов із світлиці, а господар, сівши з нами до столу, по якій хвилині роздуму, спитав:

— Так ви куди хочете прямувати?

— Нам треба до Києва, але не залізницею.

— Тепер залізницею більше з Києва ідуть, ніж туди. Подейкують, що більшовики десь там напосідають на денікінців, тож деякі пани вже чкурнули з Києва. Залізницею вам не можна, та й Фастівським шляхом теж не випадає: можуть загребти в контррозвідку. Виходить, вам ніяк не обминути Узина.

Ми висловили подив, чому містечко Узин з великою цукроварнею вважають за найбезпечніше щодо присутності денікінців місце в цьому районі.

— Там, бачите, Кущ їм покою не дає. Він сам узинський, і хоч не сидить повсякчас в Узині, але навідується туди до жінки й малої дитини.

Ми з Романом зацікавились постаттю повстанського отамана Куща й з розповіді господаря дізнались, що це колишній узинський учитель. Під час війни його мобілізували, й він, закінчивши школу прапорщиків, став офіцером. Наприкінці шістнадцятого року Кущ попав в австрійський полон і повернувся додому лиш у середині вісімнадцятого року, за гетьмана. Одружився з місцевою вчителькою і до часу сидів тихо. Ніхто його не чіпав як недавнього полоненого, і він приглядався та помалу призвичаювався до нових революційних обставин. Так тривало до весни 1919 року, коли вдруге стверджувалась. на Україні радянська влада. Куща, як колишнього офіцера, мали мобілізувати до Червоної армії, але він на виклик до військкомату не з’явився, а, переховавшись якийсь час на ближчих до Узина хуторах та прислухавшись до настроїв селян, що були обурені більшовицькою "продразвьорсткою", здійняв протибільшовицьке повстання. Отут-то й виявився військово-організаційний та стратегічний хист колишнього підпоручика Куща. Він зібрав коло себе ватагу бойових хлопців, котрі раптовими наскоками на продзагони не давали вивозити з Узина та найближчих сіл хліб і

воднораз жорстоко розправлялись з місцевими представниками радянської влади. На Куща не раз посилали карні експедиції, але Кущ був невловимий. Це пояснюється особливою організацією його ватаги, що вміла, в разі небезпеки, розсіятись і обернутись у мирних селян, а на перший поклик знову зібратись і несподівано вдарити на ворога. Сам Кущ зникав на хуторах, де в кожній хаті його чекали харчі, перехов і цілковита безпека.

Отак Кущ, то пірнаючи, то знову виринаючи, дошкуляв радянській владі, аж поки не прийшли денікінці. Та як тільки зчинилась бійка між ними й українським військом у Києві, Кущ одразу підняв повстання й проти денікінців. До них він застосував ту ж саму стратегію, що й проти більшовиків, але в самому Узині стало важче діяти: за денікінцями тягли руку деякі панки з адміністрації Узинської цукроварні. Однак Кущ кілька разів наскакував із ближчих сіл на містечко, а одного разу налетів і на саму цукроварню, взяв там цілий віз цукру, як контрибуцію, і загрозив тамтешнім панкам крутою розправою, якщо й далі будуть накладати з "ворогами України". Знаючи Кущеву невловимість, адміністрація цукроварні стала шануватись перед Кущем, і Кущ дав їй спокій. Останнім часом Кущ зі своєю ватагою став наскакувати на пасажирські поїзди з Києва.

— А це вже не війна, а таке як грабіж: його хлопці обдирають кожного в поїзді, хто по-городському вдягнутий…

Видно було, що такі акції не до вподоби нашому статечному господареві, бо так можна дійти й до його скринь, комор і засіків.

— Це вже скидається на комуну, комуна, комуні, кому дуля, кому дві…

Пригостивши нас доброю вечерею, господар застелив нам у світлиці на лавах з приставленими до них ослонами, а ранком, після сніданку, порадив нам наостанку:

— 1 вєе ж, як увійдете в Узин, — пильнуйте: зайдіть до якоїсь крайньої хати й спитайте, що там і як. Тепер по-всякому буває…

Коли ми виходили вже надвір, господар ще нам порадив:

— А Куща розшукайте й заявіться до нього, бо інакше, як не в самому Узині, то десь коло нього, буде вам клопіт з його хлопцями: Можуть подумати, що вас денікінці підіслали, та й, про всяк случай, розстріляти. Тепер і таке буває…

Ми спустились стежкою до берега Росі, перейшли, обережно ступаючи по нетривкій кризі, на другий бік і незабаром, сторожко озираючись навсібіч, видряпались на залізничний насип і перейшли колію. Звідси добре було видно містечко і високий димар Узинської Цукроварні.

У чужій ролі

Ми зайшли в третю від краю хату.

Біля столу сидів, про щось міркуючи, літній худорлявий дядько в чистій білій сорочці з селянського полотна, а коло печі поралась рябувата дебела дівка, видати, його дочка. Вона кинула на нас питливий погляд, трохи довше затрималась на моєму обличчі, потім знову, як ніде нічого, взялась за свої рогачі й чавуни.

Дядько підвівся з місця й для чогось пригладив обрідне волосся на своїй лисуватій голові.

Щоб довго не грати в піжмурки й не турбувати господарів нашими військовими шинелями, ми одразу відрекомендувались:

— Ми дезертири. Дозвольте присісти та трохи перепочити…

Господар заметушився:

— Сідайте, сідайте, дорогі гості! — І до дочки: — Ти там швидше порайся, Марусю, бо треба ж гостей нагодувати.

Ми враз перейшли до діла й стали розпитувати, чи є в містечку військові й що то за одні.

— У нас тут тільки банда Куща, але то такі військові, що сьогодні вони є, а завтра вже й нема — розсипались по хатах, мов і зроду не було їх тут.

Почувши слово "банда", я наївно сприйняв його в прямому негативному значенні й співчутливо спитав:

— Що ж ці бандити — людей кривдять, грабують чи як?

— Та що ви! — аж підвівся з місця й замахав руками господар. — Якби не вони, нас давно б уже з потрухами з'їли большаки й денікінці! Тільки вони, голуб'ята, нас і боронять від усякої напасті!..

Я здивувався, як політичні обставини можуть швидко міняти значення слів: більшовики, а за ними й денікінці інакше не називали повстанців, як бандити.

— Та ви не бійтесь: то свої люди й вас вони не зачеплять, — поспішно додав господар.

Тим часом ряба дівка поставила на стіл миску з борщем і поклала ложки. Нарізаючи хліб, вона знову нишком зиркнула на мене. Господар помітив це і, вважаючи за непристойне витріщати дівці очі на парубка, суворо промовив:

— Принеси, Марусько, з сіней сала та солоних огірків. Там, здається, ще лишилось у пляшці самогону, то тягни й його сюди.

Дівка миттю звинулась до сіней і, ставлячи все, що наказано їй, на стіл, аж одвернулась від мене, щоб не дратувати батька.

Поважно вийнявши з шийки пляшки кукурудзяний качанець-затичку, господар поналивав нам повні сині чарки й урочисто промовив:

— Ну, будьмо!

Господар не забарився налити нам і собі по другій, а після третьої розчулився:

— Отак і живемо ми вдвох з Марусею, бо, як позаторік померла моя жінка, то лишились ми з Марусею сиротами: самі порядкуємо в хаті й коло хати…

Розм’яклий господар похопився й гукнув дочку:

— Іди ж і ти, Марусе, та хильни чарчину за добрих подорожніх людей!

Дочка підійшла притьмом до столу, прийняла з батькових рук чарку, кинула погляд у мій бік і сором’язливо промовила:

— Будьте здорові!

Одним духом вона перехилила чарку в широкий роззявлений рот і, не закусюючи, одійшла назад до печі.

Я апетитно сьорбав смачний борщ — видати, Маруся вміла добре куховарити, — уминав сало й хрумкав солоні огірки. Після трьох чарок

самогону світ став видаватись мені не таким безнадійно сірим, а сам я й Роман — не такими вже нетягами-бідолахами. Але повному раюванню заважали кляті воші: вони знову, відчувши хатнє тепло, почали гризти мене. Хоч як намагався я непомітно вгамувати їх, пересмикуючи плечима, але господар помітив це і раптом спитав:

— А ви часом не з паничів будете?

Я вже звик до того, що моє інтелігентське обличчя заганяло мене на слизьке в селянському оточенні, тому спокійно відповів:

— Ні, я з робочих.

— Воші дуже полюбляють панське тіло, а як такого нема, то й мужицького не цураються, — проказав дядько, ніби ведучи далі якусь свою думку.

— Коржі з маком подавати? — спитала Маруся, чи то щоб одвести батькову думку на щось інше, чи вважала, що на часі питати про коржі, які вже спеклися.

— Трохи згодом, — неохоче відповів господар, думаючи далі про Щось своє.

Роман підвівся з-за столу й вийшов надвір. Дядько співчутливо подивився на мене, зітхнув і зненацька перейшов на ти.

— І чого тобі, парубче, такому молодому й акуратному, тинятись по світу й годувати воші? Пристав би десь, помився б добре, випарив би шмаття…

Маруся зашилась десь у кутку, вдаючи, ніби робить щось біля кросен, але вся увага її була зосереджена на батькових словах. А батько

помовчав трохи, пригладив волосся на маківці й притишеним голосом сказав:

— Тобі б десь у прийми пристати та за хазяйство взятись… От хоч би й до нас. Сам бачиш, дівка на порі стала, час і заміж її віддавати, а я старію вже, зятя до помочі треба. Ось мине Пилипівка, Різдво, а там почнуть у нас весілля справляти… Не в розкошах купаємось, ну тільки ж і на достатки не ремствуємо: є пара конячок, корова тільна, кабана на Різдво заріжемо…

На хвилину мені промайнула химерна думка: а чом би справді не пристати в прийми тут? Звісно, до слушного часу. Поки точиться війна, поки по містах лютують голоднеча й тиф, а тут, під охороною "банди", панують спокій, достаток, тиша… Я уявив собі церемонію сватання, коли ряба Маруся, поколупавши, як годиться, пальцем піч, подасть рушники старостам, з яких один може бути Роман, далі урочисте вінчання в узинській церкві й гучне весілля, на яке не поскупиться лисуватий батько, радий, що, кінець кінцем, дочка з її малими шансами не сидітиме далі в дівках: що не кажи, а з пригожими парубками тепер на селах не густо, та й ті, що є, більше поглядають на вроду, на воли та корови… Я уявив собі далі, як мій майбутній тесть кепкуватиме з мене "городського", що не може відрізнити на врунах озимого жита від ярої пшениці, не вміє косити траву, запрягти як слід конячок… Та все це півбіди-біда, а ось що діяти, як станеться все по всьому, коли треба буде знову повертатись до Києва, до університету? Не везти ж з собою таку кралю, як Маруся, та й що їй там робити в Києві при моїх злиднях? Значить, покинути її в Узині, а самому мерщій накивати п’ятами? Отак віддячити невдасі Марусі за її турботу й дбання про мене, тій Марусі, для якої шлюб зі мною зав’язав би її долю на все життя?.. Мені нараз стало жаль Марусі й соромно за свою хвилеву фантазію. Щоб не ображати батька й дочки, яка, напевно, чула нашу розмову, я ніяково збрехав:

— З великою охотою я став би до вас у прийми, але мене чекає в Києві моя дівчина, котра заприсяглась дожидати мене…

— Тоді інша річ, — сумно проказав господар, і в цей час до хати увійшов Роман.

— Нам треба заявитись до Куща — чи не допоможете нам знайти його? — звернувся він до господаря.

— Марусю, збігай до Мишинського та поклич його сюди. А поки що став на стіл коржі з маком.

Маруся поставила на стіл миску з маковим молоком, поклала кілька — жовтогарячих коржів і, напнувши хустку й накинувши на плечі юпчину, метнулася з хати.

Я залюбки взявся за цю свою улюблену страву, яку на Слобожанщині та Полтавщині звуть шулики, подумки віддав належне куховарським здібностям Марусі й ще раз пожалів її.

Десь за півгодини двері рипнули й на порозі з’явився кремезний чолов’яга невиразних літ, а за ним шмигнула в куток Маруся, засмучена кінцем моєї розмови з батьком. Мабуть, їй не тільки кортіло сховати біляве волосся під очіпок, щоб не "світити далі дівочими косами", а й моє "паничівське" обличчя одразу припало їй до вподоби.

— Здоровенькі були, панове добродії! — привітався кремезний чолов’яга, скидаючи сиву шапку. На животі за пояс у нього, мов гетьманська булава, заткнута німецька граната з довгим руків’ям. Це й був Мишинський, як потім ми дізнались, права рука отамана Куща. Мишинський ішов поряд нас поважно, знаючи собі ціну, а стрічні перехожі чемно віталися з ним, скоса поглядаючи на гранату-була-ву. Чи то через цю свою зброю, чи справляла враження його владна статура, але Мишинський мало вже був схожий на звичайного селянина, дарма що жив у простій селянській хаті край містечка; та й на військового кадровика теж не скидався. Мабуть, подумав я, в наш

ворохобний час утворюється новий, невідомий досі тип професіонала-повстанця.

Мишинський пройшов з нами трохи центром містечка й повів через глухий завулок до непоказного міщанського будиночка, де порядком безпеки перебував тимчасово отаман Кущ: до власного будинку в центрі містечка він заявлявся на короткий час відвідати дружину й подивитись на своє немовля.

Худорлявий, але міцно скроєний, з дбайливо поголеним обличчям, Кущ являв собою тип офіцера російської армії воєнного часу. Не сказати, щоб Кущеве обличчя світило розумом, але й не було таким простакуватим, з відбитком безпідставної пихи, як у Мишинського. Ми відрекомендувались Кущеві, не приховуючи свого недавнього минулого, але в той же час уникаючи висловлювати наші сумні висновки, винесені з трикутника смерті.

Кущ аж прикипів до нас, посадовивши до столу, й жадібно почав розпитувати:

— Ну так розкажіть же, будь ласка, що там і як, бо ми тут як у лісі!

Ми розповіли про від'їзд Петлюри до Польщі, про рейд по денікінських тилах загону Тютюнника, і Кущ замислився.

— Так що ж — тепер союз із Польщею?

— Мабуть, що так: ближче майбутнє покаже…

— Ех, непевний союзник та Польща: вакурат може завжди зрадити! Та й селяни не забули в нас, на Білоцерківщині, полячку графиню Браницьку й її зграю… — зажурено проказав Кущ і тут же додав:

— Та що вдієш! Нам хоч і з чортом злигатись, аби тільки не з денікінцями й більшовиками!

Почувши, що прямуємо до Києва, Кущ замахав руками:

— І не думайте про таке! Там сам чорт не розбере, що діється. Одні кажуть, що в Києві вже більшовики, інші — ніби генерал Бредов одігнав їх. Так воно чи не так, а рушати тепер до Києва — це самому лізти чортові на роги. Денікінському чи більшовицькому — для нас все ’дно.

Кущ підсунув свого стільця ближче до Романа, котрого, видати, вважав за старшого й розумнішого за мене, й запально став переконувати:

— Зоставайтесь тут, в Узині, зі мною. Створимо повстанський штаб і почнемо готуватись до весни. Денікінці повтікають — це ясно, а от чи порозумнішали більшовики — побачимо. Навряд чи нам з ними буде по дорозі. А людей треба готувати до всього. Тут без штабу не обійтись, а де взяти тямущих людей, коли в мене один тільки й є — Мишинський? Хай він і буде далі начальником оперативної частини, ви, — кивнув головою до Романа Кущ, — станете начальником штабу, а ви, — повернув голову до мене, — візьметесь за агітаційно-просвітню роботу. Нам аж кричить — писати відозви, піднімати дух людей, бо живемо вакурат як у лісі: ніхто нічого не знає…

Мене й Романа Кущ застукав зненацька своєю несподіваною пропозицією, від якої дуже відгонило черговою авантурою. Ще тільки цього бракувало нам, що вирішили повернутись до мирного життя й академічних студій! Але що ж робити, коли ми фактично в руках Куща, й він може змінити ласку на гнів? Роман, як можливий начальник повстанського штабу, почав обережно розпитувати Куща про його наявні бойові сили. Відповідь Куща була невиразна:

— Душ з п’ятдесят набереться, а як треба, то й більше буде... — і враз обернувся до Мншинського: — Скільки в тебе, Пилипе, певних хлопців?

— Таких, що, як тільки свисну, одразу мов вродяться, — сорок душ, а інших ще підг; н іти треба.

Обличчя майбутнього начальника штабу не виявляло захоплення, і тому К. уіц зважив за потрібне пояснити:

— Партизанська війна — це не те, що у війську, де знаєш, скільки в твоєму розпорядженні людей, хто в шпиталі, хто дезертирував. Тут так: зібрались, наскочили й розбіглись — шукай вітра в полі. Ловили нас і більшовики, й денікінці, а ми й досі, як бачите, екзистуємо.

Я мимоволі звернув увагу на Кущеву мову: "екзистувати", "вакурат"... Де він набрався таких слів, яких я досі ніде не чув і не читав?

Роман подумав трохи й повернувся до мене.

— Що ж, пристаємо на пропозицію пана отамана?

— Пристаємо, — погодився я нерішуче.

Кущ зрадів. Він тішився з нашої згоди, і йому, видати, заімпонувало, що Роман назвав його "пан отаман" — чисто тобі як у справжньому штабі! І тут же почав накреслювати план найближчих дій. Послати кількох людей до Василькова й розвідати, що діється в Києві й під Києвом; в Узині — заїхати на цукроварню, взяти пудів Десять цукру та посадити друкарку — хай друкує відозви, що їх напише "пан студент", цебто я.

— А навіщо цукор брати? — пренаївно спитав я.

— А як же нам екзистувати без цукру? Цукор тепер як гроші: за нього все можна дістати — і піаніно з Києва, і всякий одяг, і навіть зброю.

"Ну й дурний же я!" — подумки поглузував я з самого себе: таж повстанцям і всякого роду підпільникам манна з неба не падає, то вони й удаються до всіляких "ексів"[27] або користуються фінансовою допомогою таких оригіналів, як Сава Морозов, котрий, будучи сам капіталістом, давав російським більшовикам гроші на революцію.

Кущ повідомив нас, що в розпорядженні штабу є пара добре вгодованих коней і кований віз, на якому під сіном та рядном завжди лежить ручний кулемет системи Льюїса, — ним, у разі чого, орудує сам Кущ, а Мишинський більше покладається на свою гранату-бу-лаву, яка вже одним виглядом наганяє на людей страх. Мишинський тримає її до крайньої хвилини, але такої хвилини ще не наступало, бо рятували короткі черги Льюїса й добрі коні. У Куща є ще й особиста зброя — дбайливо змазаний наган і короткий австрійський штуцер, але то на крайній випадок, а за основну зброю він має Льюїса з двома тарілками набоїв, через що він дає наган начальникові штабу — Романові, а я можу користуватись, якщо до чого дійде, штуцером. Та моя головна зброя, на думку Куща, — перо:

— Тільки пишить так, щоб дух підіймало! — підморгнув мені Кущ.

Що ж, писати, так писати. Не відкладаючи надовго діла, я сідаю осторонь за стіл і починаю без особливого натхнення компонувати відозву "До українського народу". Що там я писав — не вдержала пам’ять не те що змісту, а й жодної фрази. Та й що можна написати про те, у що вже не віриш!.. Пам’ятаю лише, що я довго морочився — ким, від чийого імені підписати це пишномовне, а в суті своїй пустопорожнє звернення до свого народу? Мене поривало підписати: Уряд Української Народної Республіки (як пускатись на авантуру, нема чого оглядатись!), але щось таки стримало мене, і я, після довгих мук творчості, підписав: "Нескорені українці". Дав прочитати Кущеві, і той запально схвалив:

— Оце те, що треба! Дякую, — і міцно потиснув мені руку.

Кущ, як правдивий отаман, подбав і за санітарний стан свого штабу. Давши мені й Романові по парі чистої своєї білизни, він з Мишинським повіз нас на цукроварню й наказав добре протопити лазню.

Я й Роман з насолодою помились, не пам’ятаючи, коли нам востаннє доводилось зазнавати такого раювання, вбрались у чисту білизну й пошкодували, що верхній одяг наш лишається непродезинфікованим, тож незабаром воші знову дадуться взнаки. З нами разом покропив себе гарячою водою й Кущ, тільки Мишинський лишився вірний своїй звичці — митись дома.

Після лазні'адміністрація цукроварні, шануючись перед Кущем, запросила вечеряти, але Кущ дорогою встиг нас попередити пошепки:

— Тільки нічого не пийте, щоб, бува, не підсипали якої отрути.

Вечеря, на якій були присутні й дехто з адміністрації, пройшла майже мовчки, і я подумав: "Яка б жвава розмова точилася тут, якби, замість нас, за столом сиділи денікінські офіцери!"

Кущ і Мишинський залишились говорити з адміністрацією про цукор для дальшого "екзистування", а нас повели спати у велику кімнату з кількома ліжками, призначену, мабуть, для приїжджих.

У кімнаті вже спав парубчак конторського типу, але, коли ми увійшли, він одразу прокинувся й став на підлогу. Чи то зі сну він наполохався, побачивши незнайомих людей у шинелях, чи від природи був німий, але на всі наші запитання він не зронив жодного слова, немов йому заціпило, лиш стовбичив біля ліжка й перелякано дивився на нас, чекаючи собі неминучого кінця. Нарешті мені й Романові набридло силкуватись видобути з хлопця хоч один звук, ми вляглись і незабаром заснули непогрішним сном, а хлопець усе ще стояв, боячись

поворухнутись. Може, за ним і справді були які гріхи перед такими людьми, як ми, тому він і не сподівався від нас ласки, але нам не було часу й охоти роздумувати над цим. Ранком, коли ми прокинулись, хлопця як водою змило…

Уся діяльність "штабу" полягала тепер у виданні відозв та збиранні відомостей про становище на фронті під Києвом. Я й далі творив фантастичні звернення до українського народу, закликаючи терпляче чекати на весняний прихід своїх і гуртуватись; розвідувальні відомості, зібрані на підставі чуток та переказів випадкових людей, свідчили в цілому, що денікінцям під Києвом скрутно доводиться. Я й Роман не дуже тепер замислювались над перспективами недалекого майбутнього, бо ми душею й тілом відпочивали після всіх недавніх тривог, утоми й безнадії. Чим не розкіш: ми були ситі, добре висипались і на розвагу слухали, як співає Мишинський — чи не єдину пісню в його репертуарі — "Ходить дівка по бережку, квіти сіє, полива", закінчити яку йому завжди щось перебаранчало. Кущ часом запрягав у воза свої дебелі коні й разом з нами їздив по містечку "провітритись і послухати, чим дихають люди". Він раз у раз спиняв коні, щоб привітатись та розпитати про новини стрічних знайомих, яких тут у Куща було безліч.

— І як воно? Що чувати нового? — питав Кущ, тримаючи одною рукою віжки, а другу простягаючи до усміхненого дядька — поручкатись.

— Бомажки об’явились — сам читав біля крамниці.

— 1 що ж пишуть у тих бомажках? — удаючи цікавого, розпитував Кущ.

— Та все пишуть, щоб, виходить, ждали їх на весну…

— А кого ж це ждати? — допитувався наш "пан отаман".

— Якихось непокорних українців — вроді як така нова партія об’явилась...

— Он яке діло! — дивувався й собі удавано Кущ, смикаючи віжки й непомітно підморгуючи мені, мовляв, бачите, "пане студенте", як підіймають дух у народі ваші відозви!

Минув десь тиждень, коли ми з Романом навіть погладшали в нових для нас умовах достатку й безжурності. Так погладшали, що той Марусин батько, який хотів був стати моїм тестем, побачивши здалека мене на возі поруч Куща, аж рота роззявив і не йняв віри своїм очам — чи це я, котрого дожидає дівчина в Києві, чи хтось інший, схожий на мене.

Тепер уже стало остаточно відомо, що генерал Бредов покинув Київ і широким фронтом відступає з своїми поколошканими білими частинами на південь. Одного дня пополудні до Кущевої резиденції поквапно увійшов Мишинський і повідомив, що велика частина денікінців підступає до Узина.

— Треба мерщій на хутори, але на хвилину заїдьмо до моєї хати — треба попрощатися з жінкою та малим! — коротко сказав Кущ до Мишинського, і той кинувся надвір запрягати коні.

Ми спинились коло чепурненького будиночка Куща в центрі містечка. На вулиці стали збиратися люди, здаля поглядаючи, куди це Кущ виряджається з своїм "штабом". Щоб не справляти враження панічної втечі, Кущ передав Мишинському віжки і спокійно, але сягнистими кроками пішов до господи. Невдовзі він повернувся з клунком у руці, а за ним вийшла на ганок із закутаною дитиною на руках вродлива, поважна Кущева дружина. Мені вона видалась чимось схожою на Палієву дружину з старовинної гравюри, і я довго не міг одвести очей, думаючи про ту постійну небезпеку, яка чигає на її бентежного чоловіка, й той зовнішній спокій, який зберігає на людях ця

сумовита жінка, що немовби вийшла з історії У країни й іде в наші дні своїм приреченим тернистим шляхом....

Наостанку вона кивнула головою й тихо промовила:

— Щасливо!

Кінські копита зацокотіли по бруківці узинського центру, й незабаром ми виїхали в степ.

Сонце, що проглянуло було зранку, заховалось за густі сірі хмари, і з неба почав сіятись сніжок.

Ми проїхали засніженим степом верстов вісімнадцять, якщо не всі двадцять. Сніг дужчав, і Кущ був задоволений:

— Замітає колії від коліс нашого воза! Ніякий чорт не винюхає, куди ми поїхали.

Я з тугою подумав, що кінчилось наше безжурне існування, й ми з Романом знову переходимо на становище польованих звірів.

Та ось і хутори. Крізь густий сніг замаячіли окремі садиби з добротними хатами, високими клунями й гінкими журавлями біля криниць та лютими псами, що здалека привітали нас несамовитим гавкотом. Це були колишні столипінські "одруби", де розжились на степовому просторі міцні, запопадливі селяни, Кущеві приятелі. Тут у кожній хаті для Куща, кажучи словами Крилова, "был готов и стол, "дом".

— До Кіндрата заїдемо? — порадився Кущ з Мишинським.

— Та можна й до Кіндрата, а там видно буде.

Нас зустрів у третьому подвір’ї худорлявий дядько, що вийшов із хати на скажене гавкання свого ланцюгового пса подивитись, кого це принесло до нього в таку несприятливу для поїздок погоду.

— Заходьте, заходьте, дорогі гості! Просю! — приязно промовив він, упізнавши Куща й Мишинського. Видати, Кущ не раз гостював тут.

У хаті господар заметушився, не знаючи, де посадити нас найкраще й чим пригостити.

— Жінко! Готуй смаження та печи млинці — бачиш, які дорогі гості завітали до нас…

Передчасно постаріла господиня взялась жваво поратись біля припічка, господар приніс цілу сулію жовтуватого самогону й солоних огірків та мочених яблук, припасених, мабуть, на якусь урочисту нагоду, нарізав великими куснями хліб, дістав з полиці синюваті місткі чарки й нарешті, оглянувши, чи всього на столі в достатку, присів до столу сам.

Почалось із звичайних запитувань — що чувати нового? чи є в Узині сіль і гас?

— Денікінці тікають, ось-ось і в Узині їх буде повнісінько, — відповів Кущ, закусюючи огірком першу чарку.

— Тікають? — перепитав господар. — А ми це з жінкою й потерпаємо, щоб не залигали нашого хлопця в солдати в Узині — пішов ранком туди по гас. Кіньми він швидко б звинувся, та тільки ж боязко за коней: гляди, заберуть у дорозі й спасибі не скажуть. А що в світі чути ще?

— В Узині відозви з’явились: пишуть якісь нескорені українці, що скоро прийдуть сюди.

— А яка ж у них програма? — трохи насторожився дядько.

— Та, якщо називають себе українцями, то, мабуть, і програма в них підходяща, — не впустив нагоди Кущ трохи поагітувати господаря.

— Дай Боже! — зітхнув полегшено господар. — А то, як кажуть, до нашого берега що не припливе: якщо не… — господар утримався при столі вимовляти негоже слово, — то тріска, а ми раді тепер і з тріски, аби чого гіршого не принесла лиха година.

Наївшись млинців, Мишинський, після кількох чарок гіркуватого самогону, пройшовся по хаті й, як удома, заспівав своєї улюбленої пісні:

Даром, дівко, квіти сієш —

Вони тобі не зійдуть,

Даром батька-неньку просиш,

Бо за мене не дадуть…

За вікном мете сніг, а в хаті тепло, затишно, в голові крізь серпанок сп’яніння не проривається жодної тривожної думки, навіть Мишинському пощастило до кінця проспівати свою пісню, і я наостанку почув її несподіване завершення, що мало в’язалося з попереднім змістом:

А тепер в нас верховодять

Скрізь московськії пани,

Із нас шкури поздирали

Та й пошили жупани.

Не знаю, чи це була імпровізація самого Мишинського, чи хтось із палких патріотів пристебнув такий кінець, а може, й, справді, наші прадіди за козацьких часів дивились на події яснішими, ніж ми, очима.

— Може, прилягли б трохи відпочити? — дбайливо спитав господар, але ми відмовились лягати, лиш посхиляли голови на стіл і почали куняти.

У хаті стало тихо, бо господарі ходили навшпиньки, а якщо й перемовлялись між собою, то пошепки. Мене поволі долав сон, але ще довго мені здавалось, ніби я чую, як співає Мишинський:

А я — бідний сиротина,

Степ широкий — то ж мій сват,

Шабля, люлька — вся родина,

Сивий коник — то ж мій брат…

За час перебування в своїй новій ролі якогось "політпросвіту" Кущевого штабу мені врізалися в пам’ять не тільки слова, а й мотив цієї пісні, і вона весь час звучала в моїй голові. "Бідний сиротина", сніг надворі, гостинні, приязні господарі теплої хати, яких я, напевне, більше ніколи не побачу в житті… І куди тебе носить, Борисе, а головне, — куди ще занесе?.. — питав я самого себе, відчуваючи, що мене, мов безвільну тріску після катастрофи, несе кудись на гребені скаламучених хвиль сліпа фортуна.

Хтозна, скільки ми спали в незручних позах, схиливши голови на покладені на стіл руки, але прокинулись усі враз, коли різко рипнули. двері й у хату вскочив хазяйський син-парубок.

— Тату! Мене погнали додому Бондарі, щоб я сказав вам: хтось із цукроварні направив до нас аж троє санок з денікінцями, буцім петлюрівців їдуть ловити…

— Мишинський! — коротко наказав Кущ, і Мишинський стрімголов вискочив надвір запрягати коні.

— А гас? — не втерпіла спитати парубка мати.

— Який там гас, коли Бондарі дали мені коня, і я наохляп кинувся додому! Це ж не шутейне діло — аж троє санок!.. Завтра візьму гас, я в Бондарів і пляшки лишив…

Ми нашвидку вбралися в шинелі, Роман витягнув нагана, я взяв у руки штуцера й спустив запобіжника, а господар радив Кущеві, що кінчав застібати кожушка:

— Воно добре було б проскочити вам до верби, а там завернути на дорогу вправо, та тільки ж чи встигнете?..

— Ні, ми одразу ріллею. А ви ж як?

— Я і в сусідів пересиджу, а в жінки що питати! Скаже: були якісь і поїхали, а що вони за люди й куди саме подались — не знаю, не відаю…

Ми похапцем скочили на воза, де Мишинський витягнув уже Льюїса й тримав віжки, я вмостився за ним, а з другого боку Кущ приліг біля ручного кулемета на задку воза, і за ним, як неприкаяний, сидів Роман з наганом у руці.

Відпочилі коні винесли воза на шлях і одразу ж завернули праворуч на ріллю. Сніг уже давно не сипався, з-за хмари викотився місяць уповні і освітив зеленавим світлом засніжені степові простори.

— Знаєш — куди? До Микити. Тільки зараз жени просто в степ, Щоб подалі від цих хуторів, — кинув до Мишинського Кущ, і той ніби аж образився:

— Та не інакше ж, як до Микити. Не первина!

Коні бігли добре, але пряли вухами, мабуть, дивуючись, чого це їх погнали по такій незручній дорозі. Рілля, хоч і присипана снігом, була вибоїста, і коні раз у раз оступалися ногами на її замерзлих брилах. Віз перехняблювався то в один, то в другий бік, і я мусив часто хапатись за полудрабок, щоб не випасти геть. Мені, як кажуть, аж печінки поодбивало, поки Кущ не сказав Мишинському:

— Тепер завертай ліворуч — чорта з два побачать вони нас із хуторів.

Чи ж скоро кінчиться цей недотепний водевіль, куди нас затяг

Кущ, як аматорів, грати невластиві вже нам ролі? Але що вдієш: на чиєму возі ідеш — того й пісню співай!

Я вже не почував ні свого натрудженого нутра, ні затерплих ніг, коли ми, зробивши гака верст з тридцять, виїхали на якийсь путівець, що привів нас до гаю, серед якого, на мій подив, виявилось кілька хуторів.

Повновидий місяць уже котився до заходу — було, мабуть, десь попівночі, коли ми опинились біля високих замкнутих дубових воріт і Кущ загрюкав кулаками у хвіртку. У дворі аж заходився від гавкоту розгніваний здоровенний псяра, і йому на відповідь завалували собаки аж на дальніх садибах.

— Чи той Микита вмер там, чи що? — сердито промовив Кущ, якому вже вривався терпець і боліли кулаки від марного стукання в хвіртку.

Нарешті почулось, як хтось сходить у дворі з ганку й обережно підступає до хвіртки.

— Хто там? — невдоволений, трохи охриплий зі сну голос.

— Та хто ж, як не Кущ, у таку пору.

— А-а-а… Чекайте-но, прив’яжу пса.

Широко розчинились ворота, і Мишинський увів у двір коні.

— У вас нікого? — притишено спитав Кущ.

— Бог милував.

З прочинених направо дверей хтось стурбовано виглянув і зник, а господар, кремезний, статечний чолов’яга, повів нас ліворуч у світлицю.

— Їсти будете?

— Та ні, нам не до їжі після того, як верстов із тридцять одмахали до вас манівцями, тільки спати хочеться, — відповів Кущ, скидаючи кожушка й почуваючи себе тут як удома, тоді як Мишинський поважно поклав на стіл свою гранату-булаву.

— А вчора чи позавчора був хто?

— Учора зрання троє кінних зайшло. Випили молока, взяли хліба й поїхали до Узина.

— Скільки звідси до Узина? — спитав я Мишинського.

— Верст двадцять, а то й двадцять три буде.

— Невже це вже їхній ар’єргард? — сам до себе проказав Кущ. — Швидко ж відступають, хоч і намірились в Узині нас упіймати!..

— Позавчора їх багато до Узина йшло: піхота, кінні, артилерія, — додав господар, а Кущ, думаючи далі про щось своє, промовив:

— Найлютіший звір — поранений… І хто ж то їх направив на хутори? То треба буде, Мишинський, розпитати, щоб було знати, кому дякувати.

— Безнепремінно! — кивнув головою Мишинський, вішаючи на кілка свою чумарку.

— Де ж вам застелити, щоб добре поспали здорожені? — почухав потилицю господар, якому, видимо, не доводилось укладати на ночівлю цілий штаб Куща.

— Стеліть долі, байдуже! — відповів Кущ, задоволений з тепла й затишку в хаті.

Поки господар вносив солому, рядна й подушки, я оглянув при світлі невеликої гасової лампочки світлицю. Усе як і має бути в заможного хазяїна на "одрубах": у кутку образи, накриті вишиваним рушником і з боків прикрашені паперовими квітами, купленими десь в Узині на ярмарку, на стінах фотографії, серед яких упадає в очі більшенька — з господарем у солдатському мундирі, коли той служив на "діствительній", і навіть великий портрет Іоана Кронштадтського У фіолетовій рясі з золотим хрестом висів на чільному місці стіни, залишившись, чи то за інерцією, чи зважаючи на кольорову красу олеографії, ще з тих часів, коли остання російська цариця-містичка наблизила цього протоієрея до царського двору. Лиш спинка одривного календаря з чорним силуетом козака на тлі жовто-блакитного прапора, прибита біля дверей, свідчила, що й сюди, в цю застиглу в Дореволюційних часах господу, пробився промінчик нових днів. Така була друга "нора" невловимого Куща, де він безпечно переховувався за

більшовиків і за денікінців. Та всьому надходить кінець. Забігаючи наперед, скажу, що через півроку я випадково зустрівся в Києві з Мишинським, котрий приїхав сюди спродатись і скупитись, і той повідомив, що через три місяці після того, як нас мало не застукали на хуторі денікінці, більшовики наскочили в цій же хаті на Куща і, після короткої стрілянини, вбили. Мишинського не було при тій події, і він зацілів, бо в його анкеті хтось із більшовицьких місцевих керівників написав: "разложившийся элемент"...

А тим часом Кущ преспокійно спав, стомлений тяжкою дорогою і нервовим напруженням.

Рано-вранці ми прокинулись від несамовитого гавкання у дворі хазяйського пса й рипання дверей. Це прийшов пішки аж з хуторів той господар, у якого ми днювали вчора. Ще не од дихавшись з дороги й жваво жестикулюючи, він розповідав:

— Ото як ви поїхали, я й думаю собі: ну добре ж, як дадуть сімдесят шомполів — видержу! Ну, а як розстріляють... — дядько розвів сумовито руками, мовляв, тоді невдержка буде. — Щоб подалі від гріха, пішли ми з сином до дальніх хуторян, а тут і вони підоспіли. Так-таки на трьох санях, як і переказували мені з Узина.

Присідаючи й комічно кривляючись, хуторянин намагався цілком відтворити сцену денікінського обшуку, коли солдати з виставленими наперед багнетами на рушницях обережно ступили до хати й гаркнули піднести руки вгору; як жінка, що залишилась сама в хаті, перелякано підняла руки з рогачем, аж відсахнувся вбік крайній солдат, думаючи, що жінка хоче його вдарити; як шурхали багнетами під полом і на печі; як заглядали у дворі в клуню, повітку й навіть саж, а повернувшись до хати, сказали: "А все ж таки вони тут були!" — й прискіпались до жінки: "Кажи правду, хто тут був?" А жінка їм своєї співає: "Кажу ж, що були, а хто такі й куди поїхали — хіба мені те знати?"

— Отак, спіймавши облизня в моїй хаті, вони заглянули ще й до інших хат, а до крайньої, що стояла зовсім осторонь, де я був із сином, і не дійшли. Та хоч би й дійшли, — у нас тут усі хуторяни свої люди, не викажуть.

Господар вийшов із світлиці й одразу повернувся назад:

— Ходімо, добрі гостоньки, поснідаємо, бо час уже, — і повів нас у другу половину хати, де на столі вже стояло печене й варене.

Наливаючи самогон у такі ж синюваті чарки, з яких ми вчора пили в худорлявого хуторянина, котрий теж присів із нами до столу, господар промовив:

— Воно хоч і Пилипівка нині, та Бог простить, якщо трохи поскоромимось. Будьмо!

Хильнувши одну, другу й третю, господар журно проказав:

— Тепер і життя таке пішло, що сьогодні п’єш тую горілку, а завтра, гляди, хтось інший її питиме на твоїх поминках!..

— Воно правда, — ствердив дядько з далеких хуторів, — невдержка в житті скрізь. От хоч би й учора: сидимо й п’ємо собі спокійно, і думки нема, що якесь стерво вже справило з Узина чортів по наші душі… Отож, як перестали собаки гавкати, повернувся я додому, послухав, що розказала жінка, та й думаю: воно добре було б після того шарварку лягти на боковеньку та поспати, тільки ж душа буде неспокійна, поки не доведу діла до кінця, — і простягнув вказівного пальця до Куща. — Вас же треба повідомити, що в нас було, як ви поїхали. Випив холодної води, насунув на брови шапку та й чкурнув сірди, до Микити.

Я дивився, як уминає після чарки далекий хуторянин млинці, такі ж самі, як пекла вчора його жінка, й дивувався: яким нюхом дізнався цей

верткий дядько, що Кущ спиниться саме тут, а не десь-інде? І що це за нюх — національний чи соціальний? Та, безперечно ж, соціальний, класовий! Хоч цей дядько обходиться, видимо, без наймитів і, як свідчить його худа статура, гибіє над землею сам з родиною, щоб більше розжитись, але накладатиме він не з наймитами нашого теперішнього господаря, а з ним самим. Ненажерливість, бажання багатіти далі й далі, дарма що всього є в достатку, це не є специфічна риса селянства, як думав я тоді, а така ж негативна властивість багатьох людей, що переступає через епохи, класову приналежність і державно-соціальні лади. Чи не є такі люди, як я, в котрих нема й не буде ні за яких обставин "ні кола, ні двора", винятки, мало не виродки серед загального потягу до нагромадження, накопичення, збільшення? А втім, хто зна, що з мене вийшло б, якби мені не довелось багато літ тішитись із шматка черствого хліба…

Але сьогодні в гостинній хаті Кущевого приятеля, заможного хазяїна, було багато хліба й до хліба, і я з Романом, завдяки Кущевій популярності, міг заживати його вдосталь, і моя голова, затуманена самогоном, не думала про завтра, мов у тих птахів, що "не сіють, не жнуть і не збирають у житниці"… Тільки Мишинський став набридати своєю улюбленою піснею, яку й тут, на дозвіллі, йому ніщо й ніхто не заважав доспівувати до кінця, тому я раз у раз чув його, співане до себе й для себе:

Ти, дівчино, ти щаслива:

Батько-мати в тебе є,

Рід великий, хата гарна,

А що в хаті — все своє…

У такому бездум’ї ми не потикали носа з двору, огородженого високим парканом, лиш Кущ виряджав інколи господаря дізнатись, Що

діється навкруги. Але на хуторах і на ближчих шляхах було тихо, мов причаїлось усе.

Так минуло два дні. На третій увечері господар зайшов до хати й сердито процідив крізь зуби:

— Наїхали вже...

— Вони? — тривожно спитала пошепки жінка.

— А то ж який ще чорт! З червоними стрічками на грудях, і все пасуть очима, де б що поцупити...

Ні, таки, мабуть, дуже надопекли червоні нашому господареві, бо білі видавались йому куди пристойнішими за тих голодранців, що "пасуть очима". Не інакше, як і Куща він переховував за денікінщини лише з пошани до торішніх Кущевих операцій проти "бузувірської влади".

— Ходять по хатах, зайдуть, мабуть, і до нас. Застели стола в світлиці, щоб можна було відтіля, як що до чого, надвір непомітно вийти, та самогону постав — залити чортам пельку. Тільки не перваку! — суворо наказав він жінці й важко зітхнув: — Знову почнуться реквізиції та конхвіскації з усякими развьорстками! І коли воно все це мине, щоб можна було по-людському жити? — запитливо перевів він очі на Куща, але той не встиг відповісти, бо у дворі загавкав пес, і господар мусив піти зустрічати непроханих гостей.

Ми, цебто увесь Кущів "штаб", сиділи, як ніде нічого, за столом і удавали, що вечеряємо.

До світлиці увійшло троє озброєних людей з червоними стрічками на грудях.

Побачивши незнайомих людей, хоч і без зброї, але явно військового типу, вони завагались, та тут озвався до них Мишинський:

— Чого ж ви? Сідайте до столу, якщо прийшли з добром!

Червоноармійці нерішуче підійшли ближче, але Мишинський не дав їм оговтатись:

— А гвинтівки й шаблюки чого тягнете до столу — вони ж їсти не просять? А ми, як бачите, з голими руками, — присоромив Мишинський і категорично наказав: — Поставте зброю в куток і сідайте до столу, як годиться.

Зніяковілі червоноармійці постягали свою амуніцію й, поглядаючи один на одного, тихенько поставили її в куток біля дверей.

— Отак би й одразу! — схвалив Мишинський і додав як господар:

— Ми люди такі — хто до нас іде з добром, до того й ми добрі. Пригощайтесь!

Червоноармійці посідали проти нас, ніяк не можучи добрати: хто тут господарює — чи той гладкий дядько, що пустив їх у двір, чи цей кремезний чолов’яга, що заправляє тут за столом зовсім по-хазяйському.

Тим часом Мишинський увійшов у роль господаря і поналивав гостям повні склянки, тоді як собі й нам тільки хлюпнув у синюваті чаркії, — А то чого ж — нам великі порції, а собі такі маленькі? — насторожено спитав середній червоноармієць, мабуть, старший між ними, але Мишинський заспокоїв його:

— А ви хіба людського звичаю не знаєте: гостям більше й найсмачніше?

Червоноармійці безтурботно хильнули по першій і по другій, а Мишинський, не даючи їм гаразд закусити, наглив пити далі.

— Так хто ж ви такі будете? — спитав Мишинський, бачачи, що червоноармійці починають чманіти.

— Ми — красноармейці, — відповів за всіх той же середній, а Кущ не втримався, щоб пошепки не покепкувати:

— Красноіндейці!

Здається, ніхто з червоноармійців не почув Кущевого глузування, бо мирно взялись за сало, користуючись тим, що Мишинський нарешті зробив невеликий антракт між склянками.

— А відкіля ж ви будете самі?

— Ми — з Таращанщини.

— Це відтіля, де кажуть: "У нашій Таращі люди найкращі"? — спитав, посміхаючись, Мишинський, і середній червоноармієць лагідно покивав головою:

— Та кажуть і таке...

— Значить, виходить, як таращанці, то начебто — українці?

— Та вроді того, — невиразно відповів гість, але Мишинському така відповідь не сподобалась:

— Українці, а служите жидам і кацапам! — докірливо закинув Мишинський, на що червоноармієць спокійно відповів:

— Ми служимо народу, а жидів ми й самі недолюблюємо.

— А хто ж вами командує, як не жид Лев Троцький, або по-настоящему Лейба Бронштейн?

Середній червоноармієць, який узявся відмагатись від усяких наших запитань, тоді як інші два тільки мовчанкою підтримували свого старшого, уникнув цього дражливого питання й незворушно казав далі:

— Ми й самі, як були в Києві торік, хотіли трохи поколошкати там жидів, ну тільки ж Щорс не дав нам...

— А хіба ваш "батько" Боженко дав би? — спитав Кущ.

Червоноармієць зітхнув:

— Батько думав, як і ми: хоч би як жид не прибіднювався, а — потруси його добре, і повсіда знайдеш у нього золото.

— А від чого ж помер ваш Боженко? — знову напосівся Кущ, вважаючи, що Мишинський не вміє дипломатично розмовляти.

— Казали нам, буцім петлюрівська медична сестра отруїла його...

— Брехня! Перебрав оцього зілля, — одрубав "дипломатично" Кущ, показуючи пальцем на сулію самогону.

— Може, й брехня, — погодився червоноармієць, якому, з усього було видно, не хотілося встрявати з нами в гостру дискусію, хоч він, мабуть, уже догадувався, куди хилять його опоненти. — Хто тепер не бреше? Усі брешуть — хто більше, хто менше, — закінчив він примирливо, але Кущ уже не чув його, бо встав з-за столу й вийшов з хати. За ним подався й Мишинський.

— А ви ж хто будете? — нарешті зважився спитати червоноармієць, не боячись уже порушити правила чемності.

— Ми проїжджі, не тутешні, — відповів невиразно Роман, але й така відповідь задовольнила червоноармійця:

— Тепер так розворушився народ, що йому не сидиться на місці: їдуть і ідуть кудись…

— Їсти ж треба! А в городі чортма, — порушив мовчанку і я, щоб не видаватись таращанцям підозрілим, і поволі перейшов у розмову. Мене цікавив явний антисемітський настрій цих вояків, з якими армія УНР, котру євреї звинувачували в антисемітизмі, мала запеклі бої навесні й улітку цього року. Кепсько ж налагоджена у вас, товаришу Троцький, політпросвітня робота! — саркастично подумав я. Дати б оцим потенціальним погромникам з червоними стрічками на грудях почитати "Про жидка Марчика, бідного кравчика", що написав Степан Васильченко на замовлення "антисеміта" Петлюри, — може б, трохи прояснішало в їхніх скаламучених головах!

Я й не помітив за розмовою, як вийшов із покоїв Роман і я залишився з таращанцями сам. Невдовзі через другі двері в світлицю ввійшов господар і за спиною червоноармійців ледь кивнув мені головою, даючи знак, що мене кличуть, а сам, тамуючи ворожість, заходився частувати гостей.

— Їжте ж яблучка, огірочки та, може б, іще трохи випили? — медовим удаваним голосом запрошував він, щоб одвернути їхню увагу й дати мені змогу вислизнути з хати.

При світлі пізнього місяця біля повітки радили раду Кущ, Мишинський і Роман.

— Та перестріляти їх, сучих синів, і не морочитись з ними далі! — гаряче пропонував, мало не криком, Мишинський, але так само гаряче, тільки тихіше, заперечував йому Роман і намагався довести безглуздя такого наміру:

— Їх уб’ете й стривожите всю околицю! Для чого? Кому це потрібно? А про хазяїна, в хаті якого вбито трьох червоноармійців, — ви подумали?..

— Ні, Пилипе, правда таки не на твоєму боці, — сказав після деякого роздуму Кущ. — Не можна хазяїна на слизьке ставити — він ще нам знадобиться. А ви — як думаєте? — звернувся Кущ до мене.

— Безперечно, не слід їх чіпати! До того ж вони — українці, — додав я ще один аргумент проти розправи з таращанцями, але Мишинського мої слова шпигонули мов шилом у бік:

— Та які вони українці? Перевертні, зрадники! Завтра їх пошлють развьорстку збирати, — обдеруть свого брата до останньої зернини!.. Та я проти всіх не піду: коли всі за те, щоб не чіпати цих падлюк, то й я не зачеплю їх.

На цьому й закінчилась ця таємна рада. Кущ і Мишинський пішли до хати, а мене й Романа повела хазяйська дівка, яку ми ще не бачили, на дальню садибу. Про всяк випадок…

Ранком наступного дня на хуторах не було ні таращанців, ні ще якихось військових — усі рушили на південь. Ми з Романом перечекали в нічев’ї ще день, а тоді Роман сказав Кущеві:

— Усе вже ніби втихомирилось — час і нам додому паняти.

— А може б, іще якийсь час побули з нами? — відповів Кущ, якому не хотілося руйнувати свій "штаб" і лишатися з не дуже кмітливим

Мишинським. — Щось не лежить моя душа до червоних! Чую, що знову доведеться з ними цапатись...

Але наші ролі були вже остаточно зіграні, і ми не мали ніякої охоти переходити з водевілю на фарс, тому рішуче наполягли на Куща, щоб допоміг нам дістатись до Києва.

— Ну, як таке діло, то будемо питати, хто має їхати до Києва. Тепер люди повезуть туди всякий харч, бо ж наближається Різдво.

Звісно, ні Кущ, ні Мишинський не пішли по хуторах дізнаватись, а послали господаря й його старшу дівку.

Через день кілька хуторян налагодились їхати до Києва. По нас з Романом вони заїхали охоче, бо, хоч і тиша настала, але в такий ворохобний час веселіше й безпечніше їхати більшим гуртом.

Кущ і Мишинський розчулено попрощалися з нами, як з бойовими побратимами, дарма що нам не довелось узяти з ними участь у якійсь збройній сутичці, ані навіть, хоч краєм ока, побачити їхнє швидкомобільне військо — "банду". Тричі поцілувалися з кожним із нас, поляскали долонями по наших спинах, а господар подав Романові чималий клунок усяких наїдків на дорогу.

День був морозний і соняшний, коли ми вмостилися з Романом на задніх санях і в бадьорому настрої рушили в соняшну далечінь нашого майбутнього. Застояні коні легко несли навантажені сани по наїждженій дорозі, і плавний рух уперед до невідомої мети заколисував наші думки й тривоги.

З бічних доріг викочувались на широкий Васильківський шлях ще нові селянські сани, і незабаром попереду й позаду нас утворилась велика валка.

Десь пополудні, коли сонце стало повертати на захід і в повітрі чулося, як помалу дужчає мороз, валка під’їхала до великого села. Але що це? Із села шляхом виступає відділ кінноти. Попереду їде вершник з прапором. Відціля не видно, який то прапор — червоний, триколірний чи навіть наш — прапор неба й пшениці, але мені з Романом не слід тепер здибатися з військом під будь-яким прапором. Хоч ми перейшли тепер остаточно на цивільний стан, та наші військові шинелі можуть привертати до нас небезпечну увагу.

Ми попросили хуторянина почекати нас за селом, нишком вилізли із саней і згинці, ховаючись за кіньми валки, метнулись до сільського кладовища, що починалось край дороги. Ступаючи по коліна в снігу, ми зайшли в дальній кут кладовища, відкіля нас не видно було з дороги, прилягли між могилками й зарились для безпеки в сніг. Крізь голий кущ шипшини ми бачили, як проїхав відділ кінноти, приналежність якої ми визначили не тільки з червоного прапора, котрий у безвітряному повітрі мляво звисав з ратища, а й з різноманітного вбрання вершників — хто в кожушку й шапці, хто в шинелі й кашкеті. За кіннотою йшла піхота — чи не цілий полк, і, нарешті, артилерійська батарея. За таким великим загоном у селі міг лишатись обоз та всякі підсобні частини, тож на всякий випадок нам ліпше не потикатись у село.

Хоч мороз був і не такий уже дошкульний, але, бувши в нерухомому стані досить тривалий час, я захолонув у своїй благенькій шинельці й почав цокотіти зубами. Навіть коли на шляху не видно було вже військових і я з Романом кинулись задами оббігати село, мені ще довго було мерзлякувато.

Хуторянин таки додержав слова й, виїхавши з валки на узбіччя, чекав на нас. Ледве переводячи дух, ми впали в сани, і нетерплячі конячки жваво побігли наздоганяти валку. Хурщик хуторянин з делікатності не спитав нас, чому ми уникнули зустрічатись з червоними: звісна річ, тепер кожний когось боїться… Та мені було не до роздумів над природженою делікатністю нашого селянства: замість остуди мене кинуло в жар. Уста взялися смагою, а в горлі аж пече від спраги. Так

пече, що я перехняблююсь набік, хапаю з саней брудний сніг на дорозі й раз у раз ковтаю. У тілі розливається млість — скоріше б кудись доїхати й спочити! Навіть якщо спочити у вічному сні — байдуже, аби лиш не мучила спрага й не долала більше страшна втома…

Невже це пізно наздогнав мене тиф, спровокований перемерзанням на сільському кладовищі? — думав я, відчуваючи, як усе навколо мене віддаляється на другий план, а стає увіч двобій із смертю. Мов крізь серпанок, бачив я казково засніжене гілля Голосіївського лісу під Києвом, далі міщанські будинки Деміївки й маленький двір, куди наш хуторянин заїздив, мабуть, уже не раз, і теплу хату якогось київського міщанина з тої породи, що їх звуть тепер спекулянтами, без посередництва яких київські мешканці повмирали б з голоду. Міщанин радісно допомагав хуторянинові переносити лантухи й кошики до приміщення, а огрядна господиня присвічувала їм у сінях гасівкою, бо зайшла вже ніч.

Господар заходився частувати нас чаєм, але я відмовився, бо й без того мене пекло всередині, лиш коли-не-коли просив холодної води, намагаючись триматись так, щоб ніхто не помітив моєї недуги. Тримайся, Борисе, адже ти вже в Києві! — казав я сам собі. — Тільки перебути якось цю останню ніч, а там, завтра, ти дочвалаєш до своєї колишньої квартири в Соколовських на Фундуклеївській вулиці й будеш як удома. Тримайся ж!

До лікарні ім. Жовтневої революції

Наступного дня, коли за вікном засірів пізній грудневий ранок, я й Роман, не чекаючи сніданку, до якого почекати нас запрошували хуторянин і господарі, подякували за ночівлю й подались до центру міста.

Йти було дуже далеко, але тільки на свої ноги можна було покладатись, бо візники, скоро повернулась радянська влада, зникли з

вулиць, щоб не возити на дарівщину озброєних людей, а трамваї стояли примерзлі до рейок, бо бракувало електроенергії навіть на освітлення київських вулиць. Але ноги мої були безсилі, і я ледве чвалав, спираючись на стурбованого моєю недугою Романа. Скільки часу тривало це черепашаче пересування з київської околиці до центру — важко сказати, бо чимраз більше мене долала страшна кволість, і я ледве почувався на силах іти далі.

Та ось і ріг Великої Володимирської й Фундуклеївської вулиць. Тут має бути кінець нашим спільним мандрам по шляхах і роздоріжжях, бо Романові — праворуч, кудись на Пушкінську, а може, й далі; мені ж — ліворуч, повз оперу й будинок Укрцентрагу, мало не в самий кінець Фундуклеївської.

— А може, довести вас до вашої квартири? — запропонував Роман, але я відмовився: дяка Романові, що дотягнув мене з Деміївки сюди, а тут я й сам додибаю якось. Ми спинились, подивились востаннє один одному в вічі й гаряче потиснули руки. Ступивши кілька кроків, я обернувся назад, щоб іще раз глянути на свого довгого супутника; Роман теж став і здалека дивився на мене. Усміхнувся, помахав долонею і зник. Зник назавжди в моєму житті.

У середині 20-х років я зустрінуся випадково на київській вулиці зі своїм колишнім полковим державним інспектором Годиною, котрий приїхав ненадовго до Києва у вишиваній сорочці й фетровому капелюсі, як годиться провінційному шкільному вчителеві. Він почуватиме себе ніяково, не бувши певен, що я не "продам" його… Упізнаю й дивізійного інспектора Зубкова, отого "пана Заглобу", з шрапнельною кулею під шкірою чола, яку він так і не добрав часу вийняти за допомогою маленького хірургічного втручання, бо працюватиме старшим коректором у друкарні. Упізнаний, він спочатку наполохається, а потім, переконавшись, що від мене нема чого сподіватись лихого, заприятелює зі мною, дивуючись, як фортуна часом зводить людей за кардинально інших обставин…

Тільки Романа я більше ніколи не зустрів у житті. Може, саме тому й забув я його прізвище, дарма що стільки ми пережили вдвох гіркоти, розпачу й безнадійності…

Я пройшов кілька кроків і знову спинився передихнути. Ліворуч була вітрина колишньої книгарні "Вернигора". Там і тепер були виставлені якісь книжки, серед яких мені впала в очі невеликого формату густо-червона обкладинка. За інерцією я прочитав: "Е. Сінклер. Залізна п’ята. Переклад Є. Касяненка". Значить, таки видають літературу українською мовою, — теж за інерцією подумав я мельки, бо мою свідомість заповнювало одне коротке слово тиф. Тепер я вже не мав сумніву в ньому. Пошесть, хоч і запізно, схопила й мене. От тільки б дочвалати до своєї колишньої квартири в Соколовських, лягти в ліжко й віддатись увесь хворобі — будь що буде!..

Хтозна-скільки разів я спинявся перепочити й набратися сил, поки не увійшов у знайоме подвір’я, звідки вийшов півроку тому, сповнений надій і віри, а тепер повертався як блудний син. Напружуючи останні сили, я побичувався на другий поверх і винувато постукав у двері. Мені одчинила старша донька Соколовських, Оля, сплеснула руками, впізнавши мене, і позадкувала до покоїв.

— Мамо, хто до нас прийшов! — вигукнула вона майже істерично, і до передпокою вийшла вражена пані Соколовська, а за нею двоє молодших дочок.

— Роздягайтесь, роздягайтесь, пане Борисе! Зараз напоїмо вас чаєм, бо, мабуть, змерзли… — закудкудакала пані Соколовська, допомагаючи мені зняти благеньку, потерту шинельку, й повела до їдальні.

У кімнаті все так, як і було, коли я востаннє перейшов через неї: посередині широкий стіл, на стіні обрамлений крепом портрет сина-середньошкільника, що загинув під Кругами, старого Соколовського нема — мабуть, знову перекладає в якійсь редакції з російської на

українську… Тільки Оля вдавала, що клопочеться по господарству, виходила й знову поверталась до їдальні, уникаючи дивитись на мене. Невже їй і досі соромно, що півроку тому відмовилась в останню хвилину пускатися зі мною в небезпечні мандри? Та я сам почував якийсь невиразний сором, ніби завинив у нашій загальній катастрофі, а головне, було соромно за свій жалюгідний вигляд, а до того ж і воші, які знову розплодились після узинської лазні, почали в теплому приміщенні дошкуляти мені, і я мимоволі пересмикував плечима, що враз помітила пані Соколовська, пильно й стурбовано оглядаючи мене.

Я ледве змусив себе випити склянку гарячого чаю з сахарином, бо мене й без того кидало в жар. Лягти б скоріше в ліжко й заснути б, але пані Соколовська закидує мене запитаннями, на які я майже не годен відповідати. Нарешті вона збентежено каже:

— Та у вас, пане Борисе, тиф! Від вас аж пашить жаром!..

Я сподівався, що після цього мене одведуть у мою колишню кімнату, допоможуть роздягтись і вкладуть у чисту постіль, але пані Соколовська докірливо хитає головою:

— І як же це недобре, що ви, пане Борисе, захворіли! Доведеться класти вас у лікарню…

— У лікарню? — перепитав я здивовано, наскільки міг ще дивуватися будь з чого.

— Аякже! Таж вас треба лікувати, доглядати повсякчасно… Олю, де тут найближча лікарня?

— Та тільки — Жовтнева. До Лук’янівської дуже далеко, й невідомо, чи приймуть там: усіх тифозних кладуть у Жовтневій.

— От і добре! — зітхнула полегшено пані Соколовська, зрадівши, що дала собі раду з несподіваним клопотом, тим більше, що й я не заперечую. А що я міг заперечити? В обов’язки квартирної господині зовсім не входить лікувати хворого квартиранта, а головне, ставити під небезпеку заразитись тифом усю свою чималу родину! Але як мені дійти до лікарні, коли я вгруз своїм обважнілим тілом у стільця й з тугою дивлюсь у причинені двері до своєї колишньої кімнати? Але пані Соколовська підбадьорливо усміхається мені:

— Нічого, нічого, пане Борисе! У лікарні вас доглянуть, ви незабаром видужаєте там, а тоді просимо до нас. Ви ж нам за короткий літній час стали як рідний! Олю, — звернулась вона до доньки, — одягайся й проведеш пана Бориса до лікарні, та доглянь, щоб там його неодмінно прийняли.

З неабиякими труднощами я одірвав своє важке тіло від стільця, глянув розчаровано на двері своєї колишньої кімнати й посунув до передпокою, де пані Соколовська, тримаючи двома пальцями обох рук, обережно, щоб не витрусити на підлогу вошей, подала мені мою шинельку, в той час як Оля самовіддано засувала мої безвільні руки в рукави, а з дверей передпокою дивились на мене зі страхом, як на приреченого, її молодші сестри.

— Щасливо, щасливо вам! — попрощалась, не ручкаючись, пані Соколовська й наостанку кинула мені на сходи: — Не забудьте ж прийти до нас, пане Борисе, як видужаєте…

(Втрачено сторінку 216 оригіналу).

… тільки б десь прилягти — може, не так болітиме голова й менше буде нити все тіло, яке покидають останні сили…

Як у тумані, бачу й тепер, через багато років, кам’яну браму, де ми спинились передихнути, і на ній ще незвичний для мене напис: "Лікарня ім. Жовтневої революції".

Поки доходимо до приймальні, пригадую — хтось із Соколовських розповідав мені: Оля, прощаючись із братом, ревно хрестила його та інших хлоп’ят-середньошкільників, що сідали у товарні вагони їхати до Крут. Їхали вмирати там…

— І куди їх стільки несуть! А де класти, коли нема вже жодного вільного ліжка? — невдоволено забурчав хтось, а другий, у білому халаті, що записував з Олиних слів моє прізвище, ім’я та по батькові, незворушно відповів:

— Кладіть тим часом долі, тільки підстеліть матрас — за ніч багато ліжок звільниться…

Мені було байдуже, де мене покладуть. З усіх питань, які ще якось цікавили мене, було тільки одне: чи перехрестить і мене Оля на прощання так, як хрестила свого брата й його товаришів у морозний січневий ранок 1918 року? Таж і я поїхав би з ними до Крут, якби в той час був не в Харкові, а в Києві, і лежати б мені разом із ними у братській могилі на Аскольдовому цвинтарі. Чим же обернеться для мене лікарня ім. Жовтневої революції — новими Крутами чи чимось іншим? — думалось мені рештками притомності, коли, заточуючись, ішов я за санітаром через довгий коридор, де маячили й стогнали хворі на тиф, поки не впав у цілковиту непам’ять…

Післяслово

От і закінчив я нарешті свою кількарічну працю, задля якої відклав надовго достиглі сюжети своїх белетристичних творів та безкінечні нотатки мовних зауважень. Навіть листування занедбав, щоб виконати свою давню обіцянку близьким і далеким мені людям — написати якщо

не великі мемуари, то бодай спогади про ті буремні дні, коли ми прокидались від майже трьохсотлітньої летаргії. Естафета поколінь з її легендами й правдивими переказами про діла бітьків не раз безжально перетиналась чужими ворожими руками, — то хто ж розповість молодшому поколінню й нашим нащадкам правду про те, що давно минулось, як не я, сучасник і співучасник тих знаменних подій, коли вирішувалась наша історична доля? Так не раз казали мені спраглі історичної правди люди, так, кінець кінцем, став думати й я.

Мемуарна література на радянській Україні дуже бідна: хіба тільки й назовеш із цього жанру "Розповідь про неспокій" Ю. Смолича. Леле, в цій "Розповіді" є тільки половина правди, за яку йому свого часу чимало перепало від тих чільних осіб, які в нас керують літературою і скеровують її в бажане їм річище. Та спасибі Смоличеві й за цю напівправду, яку жадібно хапали читачі, намагаючись дізнатись про те, що їм не належить знати з певних політичних міркувань!..

Сідаючи за свої спогади й аж ніяк не покладаючи надій на публікацію їх за мого життя, я наказав собі писати тільки правду, не оглядаючись на те, чи сподобається така правда моїм майбутнім читачам, що перебувають на полярних полюсах суспільного життя. Щоб писати саму правду, треба вивільнитись від внутрішнього цензора, того найстрашнішого цензора в самому авторі, який стільки погубив добрих задумів і нездійснених намірів. Я звільнився від цього цензора і в своїй правді був нещадний до певних історичних подій і діячів, ба навіть до самого себе, бо понад усе поставив правду.

Але що таке правда?

Чи існує як певний критерій, як єдиний незаперечний еталон для всіх і для всього? Навряд. Не тільки в окремих людей, а й у цілих народів є своя правда, за яку вони борються і падають або перемагають. Не треба плутати не зовсім тотожні поняття — правда і факт, котрі далеко не завжди вкладаються в один вимір. Факт — реальна річ, яку можна подавати в її натуральному вигляді або замовчувати про неї; правда —

належить до категорії іншого порядку: хто як сприймає й оцінює той чи той факт. Отож факт є об’єктивна категорія, тоді-як правда — якоюсь мірою суб’єктивна.

З цього погляду і мої спогади не позбавлені, мабуть, певного суб’єктивізму в освітленні історичних фактів і в оцінці діяльності тих наших діячів, що вийшли на арену новітньої історії України. Тут важить саме подання цих фактів і щирість автора, котрий писав те, що думав, а не те, що наказували йому згори. У цьому полягає достойність усяких мемуарів, у тому числі й моїх спогадів.

Знаю, що мене лаятимуть за ці спогади і справа, й зліва. Одні закидатимуть мені недостатню пошану до визнаних національних авторитетів, які колись так багато зробили для України, гудитимуть мене за песимізм і брак історичної перспективи, другі, як це водиться в них, затаврують мою працю як наклеп і вигадки. Та Бог з ними — тими й тими! Я перегортав сторінки своєї пам’яті не для того, щоб паплюжити наші змагання тих незабутніх літ, а щоб у майбутньому, коли ще раз нам усміхнеться доля (а це конче буде колись!), не повторювати тих помилок і хиб, що привели нас до катастрофи. Хай те, що промайнуло трагічною жарптицею над нашою землею в перші роки великої революції, вдруге повториться не як фарс, а як упевнений чин, перевірений попередніми поразками.

Згорнувши останню сторінку своїх спогадів, мимоволі підбиваєш усьому підсумок і питаєш самого себе: чому ж сталось так, як воно є? Чому поляки, чехи, фінни, ірландці знайшли своє місце під сонцем, а ми, українці, лишились "невід’ємною частиною" історично-штучного цілого? Чому, замість "засяяти в народів вільних колі", ми знову обертаємось у етнічну масу, над якою висить постійна загроза знищення нашої національної індивідуальності? Чому від державної самостійності, що її проголосив IV Універсал Центральної Ради 22 січня 1918 року, не лишилось навіть куценької справжньої автономії (камуфляжні назви й гасла я не беру на увагу)? Чому, чому й чому?

Багато може бути відповідей на ці кляті "чому", й усі вони будуть різні й часом дуже суперечливі одна одній. Відповім і я, наперед застерігаючи, що не нав’язую нікому своєї думки й не вважаю її за безапеляційну, тож хай не обурюються ті, котрим вона видасться занадто парадоксальною.

Ми спізнились з проголошенням незалежності більше як на півроку. Її мав би проголосити не IV Універсал у січні 1918, а — І Універсал Центральної Ради в червні або липні 1917 року! Цей Універсал повинен був би проголосити водночас вихід України з непотрібної їй війни з центральними державами й передачу всієї панської та монастирської землі селянам без викупу. Ці два пункти мали бути б тими атлантами, що підперли б усю будову державної незалежності.

Химера? Може, — химера, а може, й смілива думка, що, кінець кінцем, знайшла б своє здійснення.

Розгляньмо всі pro й contra, всі "за" і "проти".

Проти: в середині літа 1917 року Петроградський Тимчасовий уряд ще мав досить потужну військову силу, щоб приборкати в липні спробу більшовицького перевороту в Петрограді й путч українського Полуботківського полку в Києві. Військовий міністр Тимчасового уряду Керенський зважився навіть розпочати червневий наступ на австрійському фронті, який, щоправда, швидко видихся й закінчився катастрофою, після якої годі було й думати про будь-яку акцію на всіх фронтах.

Чи не приголомшило б проголошення самостійності самий український нарід, котрий, пробудившись від віковічного сну, тільки-но почав знаходити самого себе як націю?

Чи не прокляла б на віки вічні ідею державної самостійності України Антанта, для якої вихід України з війни означав би страшний удар вивільнених німецьких корпусів на західному фронті?

Нарешті, з ким і як будувати українську незалежну державу, коли провідна частина нації, її інтелігенція, складалась тоді з учителів, агрономів, ветеринарів, артистів і письменників — людей без адміністраціййого досвіду, без гартованого масового вишколу в тюрмах, на каторзі та на еміграції?

Перейдімо тепер до всіх елементів "за".

Середина літа 1917 року була чи не кульмінаційним моментом українського національного піднесення, коли буквально на очах нація творилась і множилась. Це розуміли й її вороги: якщо в квітні комендант Києва полковник Тимчасового уряду Оберучев погрожував "разогнать штыками" Перший український національний конгрес, то в червні він мусив мовчки спостерігати, як відбувається в Києві 2-й Український військовий з'їзд, що його заборонив Керенський, і вже не міг Оберучев прицитькнути, коли на цьому велелюдному з'їзді лунали палкі промови досить радикального змісту. Я не певен, чи той з'їзд і проголошення тоді І Універсалу були саме на часі: далеко слушніший час для проголошення в І Універсалі незалежності з миром і передачею землі селянству, цій основній базі української нації, був би після краху авантури Керенського з наступом на австрійському фронті, коли російську армію охопила деморалізація і безглуздя воювати далі з німцями та австрійцями стало очевидне.

Нема нічого дивного в тому, що військові сили Тимчасового уряду приборкали в липневі дні кепсько організоване більшовицьке повстання в Петрограді: самі більшовики тоді ще були надто слабкі, щоб захопити владу в такій неосяжній країні, але вони радо підтримували кожний рух, що йшов проти Тимчасового уряду, і для мене нема сумніву, що й проголошення незалежності України з миром та передачею поміщицької й монастирської землі селянам — вони також підтримали б, як

підтримали й путч полуботківців у Києві. Погромити полуботківців для Оберучева не становило великих труднощів: адже на цей нещодавно сформований без дозволу Тимчасового уряду полк, на який скоса дивився й прем’єр Генерального секретаріату антимілітарист Винниченко, полк, котрий діяв на свій страх і ризик, бажаючи поставити Центральну Раду перед доконаним фактом — передачі їй державної влади в Києві, на цей полк накинулась уся київська залога! Ба навіть Центральна Рада, на свій сором, щоб показати лояльність до влади Тимчасового уряду, послала свій єдиний Богданівський полк на підмогу приборкувачам полуботківців…

Інша річ, коли б повстали ці два полки, підтримані численними делегатами 2-го військового з’їзду, готовими до рішучих дій. До того ж можна було випустити з Дарницького табору полонених кілька тисяч галичан і озброїти їх, як це пропонувала маленька фракція Центральної Ради соціалістів-самостійників. Безперечно, що на заклик Центральної Ради боронити самостійну Україну стали б формуватися й-курені запальних юнаків, готових від дати молоде життя за вимріяну Україну. Напевно, й маси селянства, знаджені перспективою миру й одержання землі, не лишились би байдужими до такої рішучої акції першого українського парламенту — Центральної Ради, отже, Тимчасовому урядові довелось би воювати з усім українським народом, а не з одним повсталим полком одчайдухів-полуботківців! А це, в умовах анархії, що вже виразно починалася в країні, була небезпечна річ.

Звісно, такий сміливий захід керівників українського руху був ризикований: він міг би кінчитись і перемогою, й поразкою, але шансів на перемогу було чимало, не кажучи вже про те, що в азартній грі дають виграш не дрібні обережні ставки, а — великі, надто коли гравець іде ва-банк. Та навіть, на випадок поразки, в тодішніх обставинах чимраз більшого розпаду центральної влади лишалась перспектива в недалекому майбутньому реваншу, що дав би остаточну перемогу, як це сталось у більшовиків і напевно сталось би й в українців, бо більшовики були тільки окрема партія, тоді як українці — відроджена нація з усіма висхідними даними. Під словом "українці" я маю на увазі єдиний

національний фронт з усіх українських політичних партій, що складали Центральну Раду й ішли під гаслом "вільної України", дарма що в це поняття вони вкладали різні уявлення.

Для такого зваженого кроку, як проголошення незалежності, миру й кардинальної аграрної реформи, потрібні були рішучі, вольові люди чи навіть така одна людина, якою був у більшовиків Ленін, та чи ж мали ми, українці, таких людей або принаймні хоч одну людину? Про це поговоримо далі.

Проголошення самостійності вліті 1917 року, безперечно, приголомшило б попервах декого з української інтелігенції, котра ще не встигла остаточно пірвати пуповину, що зв’язувала її з матернім лоном високої російської культури. Але то був би такий же тимчасовий шок, як і в січні 1918 року, що швидко минув, поступаючись перед усвідомленням своєї національної громадянської та державної гідності. Селянство в своїй масі не тільки не перечило б, а й підтримало б самостійність, аби тільки вона давала мир і землю. Виняток становили б хіба тільки куркулі, що пнулись у пани й усе панське, цебто, на їхню думку, російське, але вони, як і самі поміщики, являли собою незначну меншість, що не могла б стати серйозною перешкодою.

Біда була в тому, що провідники української політики тоді ще не усвідомлювали доконечності державної самостійності. Голова Центральної Ради професор Грушевський був переконаний федераліст і носився з ідеєю федеративної перебудови Російської імперії навіть якийсь час після IV Універсалу, вважаючи самостійність за тимчасовий вимушений захід, бо, мовляв, не стало з ким "федеруватися". Тільки виїжджаючи з Києва до Житомира з рештками оборонців Центральної Ради, він подивився на заграву від пожежі свого шестиповерхового будинку на Паньківській вулиці, підпаленого бризантними снарядами, і гірко промовив: "У цьому будинку згоріли всі мрї думки про федерацію з Росією..." Голова Генерального секретаріату, цебто прем’єр-міністр, український соціал-демократ, письменник Винниченко був більше соціаліст, готовий на всякі соціалістичні експерименти, ніж державний

діяч, котрий наполегливо й послідовно скеровує політику свого уряду в певному державно-незалежницькому напрямі. До того ж Винниченко був антимілітарист і чи не найбільше боявся створення української мілітарної сили, котра, на його думку, неодмінно стане реакційною і поставить на чолі України якогось самовладця гетьмана: недарма ж бо під час першої української маніфестації в березні 1917 року на одному прапорі був напис: "Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі!" Куди там Винниченкові було прагнути самостійності й створення українського війська, без якого годі вибороти свою незалежну державу! Однак національний рух серед вояцтва був тоді дуже потужний, і на нього не можна було не вважати, і Винниченко вважав на нього як на тимчасову потребу, поки точиться війна з Німеччиною та Австрією, не гребуючи, проте, користуватися зародками української армії, як козирною картою, в своєму торзі з Тимчасовим урядом за розмір автономії України. Тут не треба забувати, що весь західний фронт російської армії ще тримався великою мірою завдяки солдатам-українцям, котрі довго зберігали Дисциплінованість і не піддавались загальній деморалізації та Дезерції, що спонукало навіть ультраправого генерала Корнілова, Тодішнього головнокомандувача російської армії, не тільки не перешкоджати відокремленню українських вояків в осібні частини, а й дати згоду на формування окремого українського корпусу. Які сприятливі були об’єктивні умови для створення української військової сили — цієї передумови самостійності! Але їх змарнував Винниченко й ті українські політики, що були під його впливом… Навіщо, мовляв, Україні потрібно мати свою армію? Таж з Російською демократією ми завжди договоримось! Благодушні Українські політики ще тішились ілюзіями перших місяців Лютневої революції, не думаючи, що згодом може піднести голову Російська реакція в особі Денікіна, Колчака, Юденіча, та й з російською демократією, як показала в близькому майбутньому практика, не так легко буде договоритись навіть у справі автономії України. Дорогий час було марно витрачено на безплідні переговори з Тимчасовим урядом та Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів, унаслідок яких виторгувано куценьку автономію лише для п’ятьох губерній України. Загальне піднесення, бойовий настрій широких українських мас спадали, і їх не

могли вже піднести ні малозмістовний II Універсал з інформацією про переговори Центральної Ради з Тимчасовим урядом, ні III Універсал з проголошенням утворення Української Народної Республіки в складі Російської федерації. Час прогаяно, ініціативу втрачено, українська проблема відсунулась на другий план, а українські політики, які мали розв’язати кардинально цю проблему, стали пасивними спостерігачами політичних подій замість бути їх організаторами…

На арену історії в масштабі всієї Російської імперії виступає більшовизм, що набирає чимраз більше динамічної сили, бо його проводарі твердо знають, чого вони хочуть, і не йдуть ні на які компроміси. Якими нужденними, як порівняти їх з більшовиками, виглядають провідники Центральної Ради, котрі тільки тоді зрозуміли потребу мати свою збройну силу, коли їм навіть ця найрадикальніша течія російської демократії — більшовики — подала ультиматум передати владу на Україні з’їздові Рад, а слідом за цим десятитисячна армія Муравйова перейшла кордон України! Тут нічим не могла зарадити відозва-протест до всіх недержавних народів Російської імперії, що її написала Центральна Рада, — тут треба було боронитись, і то не голіруч, а збройно! Це зрозумів навіть Винниченко, який звернувся до українського робітництва із закликом формувати загони вільного козацтва, на що відгукнулись київські робітники Батиєвої гори, Лук’янівки та Куренівки, взявши на себе неабиякий тягар десятиденної оборони Києва в той час, коли під впливом більшовицької агітації, допущеної попередньою політикою того ж Винниченка, розкладались регулярні українські полки в Києві. Як каже прислів’я: мудрий лях по шкоді!..

Отже, довелось нашвидку, у вкрай несприятливих обставинах, робити те, що слід було вчинити півроку тому, — організовувати українське військо, проголошувати самостійність і укладати мир з центральними державами.

Звісно, Антанта, до якої входили Франція, Англія, а наприкінці війни пристали й Сполучені Штати Америки, була б обурена з виходу України з

війни, але хіба Берестейський мир України з центральними державами, укладений у січні 1918 року, зменшив це обурення? Навпаки, збільшив, бо знесилена тепер Україна мусила просити в німців військової допомоги проти більшовиків, що призвело до німецької окупації України й дало Німеччині матеріальну можливість далі провадити війну з Антантою. А замирившись з Німеччиною та Австрією вліті 1917 року, Україна могла б лишитись нейтральною державою. За умов внутрішньої стабільності Української Народної Республіки, кінець кінцем, її мусили б визнати Франція й Англія, не кажучи про Сполучені Штати Америки, як це зробили вони згодом з далеко більшим для них злом — Радянською Росією. Демократична Україна з її багатими природними ресурсами та широким ринком збуту для промисловості індустріальних держав рано чи пізно продиктувала б Антанті цей корисний для неї всіма сторонами крок.

Нарешті, про той людський матеріал, з якого можна чи не можна було збудувати самостійну державу. Чи могли ці народні вчителі, агрономи, артисти й письменники стати будівничими держави? Де було взяти їм Досвіду у військовій, адміністраційній та дипломатичній царині? Таж у них не було ні досвіду, ні фаху, ні відповідної освіти. Якщо в більшовиків був колишній працівник міністерства закордонних справ царської Росії Чичерін, то наші дипломати, типу Севрюка, під час берестейських мирових переговорів щойно вийшли з університетських аудиторій; якщо, прийшовши до влади, більшовики зуміли поставити собі на службу вищих офіцерів з Генерального штабу колишньої Російської імперії, то в нас 1917 року серед військових діячів не було жодного генерала, не було густо й з старшинським складом. Найвище звання мав підполковник Капкан, командир Першого українського полку ім. Богдана Хмельницького, та й той залишив по собі слід тільки перекладом військової команди на українську мову, зникнувши далі з поля овиду на терені наших збройних змагань. Але зате був поручик Міхновський, колишній адвокат, який показав себе талановитим військовим організатором з перших днів Лютневої революції, створивши Військове товариство ім. Полуботка, це замасковане міністерство військових справ, та Полуботківський полк, готовий, в разі потреби, до

рішучого чину, як це він продемонстрував у Липневі дні в Києві 1917 року. Міхновський був автор брошури "Самостійна Україна", що її видала на порозі нового століття єдина тоді українська партія РУП, і лишався й далі переконаним самостійником, за що його й затер прем’єр Винниченко, користуючись у масах більшим впливом, ніж Міхновський.

Соціал-демократ Симон Петлюра, якого висунув, на свою голову, як співпартійця, Винниченко замість Міхновського керувати військовими справами, був не військовий, а колишній журналіст, син полтавського візника. Але не був військовий і більшовик Лев Троцький, організатор і натхненник Червоної армії та її перемог. Якщо Троцький був вольова людина й добре знав, чого він прагне й до чого йде, то цього не скажеш про Петлюру, який вліті 1917 року ще не був з переконань самостійником. Мій дядько по матері, Василь Яновський, котрий вчився разом із Петлюрою в Полтавській духовній семінарії й ще до революції дивився з тугою на портрет Шевченка, співав "Шалійте, шалійте, скажені кати" й за кожним словом казав "позаяк", цебто був, як тоді називалось, українофілом, вибрався на У країну вліті 1917 року з Дербента, де він учителював у реальній школі, щоб подивитись на національне відродження. Він приїхав до Києва саме в дні проголошення І Універсалу і, вражений усім, що бачив, достукався навіть до свого колишнього однокашника Петлюри, щоб глибше поінформуватись у політичній ситуації. У щирій розмові він запитав Симона, що був на той час помітною постаттю в Центральній Раді: "А як же буде з самостійністю?", на що Петлюра відповів буквально: "Без цієї оперетки не обходиться тим часом, але це не серйозне". Я згадую про це не на докір Петлюрі, а щоб схарактеризувати тодішню загальну атмосферу.

Справді, маленька партія соціалістів-самостійників на чолі з поручиком Міхновським та одеським військовим лікарем Луценком не являла собою серйозної сили. Такий переконаний самостійник, як Дмитро Донцов, у майбутньому ідеолог українського націоналізму, автор багатьох статей та книжок на цю тему, був великий ерудит і публіцист, але зовсім нездарний як організатор. Впливаючи на українську інтелігенцію своїми друкованими працями в дусі звільнення її від

провінційного провансальства, він не зумів збити коло себе своєї політичної групи, лишившись деструктором вірнопідданства російського чи польського напряму, але не став конструктором української державної ідеї в її практичному здійсненні.

Таким конструктором виявився згодом Петлюра, що став не тільки символом національно-визвольних змагань, а й надав усьому національному рухові в устах ворогів його своє ім’я — "петлюрівщина". Але до такої ролі він прийшов не одразу, а певним еволюційним шляхом. Ставши першим генеральним секретарем, Цебто міністром, військових справ після проголошення III Універсалом Української Народної Республіки, Петлюра скоріше за свого тодішнього патрона Винниченка зрозумів потребу створення своєї збройної сили і, замість гальмувати військовий радикалізм, як того хотів Винниченко, заходився формувати українські військові частини. Це призвело до того, що Винниченко усунув Петлюру з його поста, призначивши на його місце зовсім непридатного до керування військовими справами економіста Порша. Проте це не спинило в Петлюрі перетворення духом і ділом у військову людину. Він організував Гайдамацький курінь ім. Визволення Слобідської України й кинувся з ним визволяти Полтаву; не здолавши ворожого натиску, він повертається до Києва, щоб узяти участь у штурмі Київського Арсеналу й здобуває цю фортецю більшовицького повстання в самому центрі України; разом з іншими оборонцями Центральної Ради він виносить на чолі свого куреня всі труднощі десятиденної оборони Києва й гіркоту відступу з Києва до Сарн, здобувши собі велику популярність серед українського вояцтва особистою хоробрістю й рішучими діями. Через місяць він вступає переможцем до Києва разом з іншими частинами Центральної Ради попереду німців, що стали союзниками України. Не бажаючи зв’язувати своє ім’я з німецькою окупацією України, бо німецька армія після здобуття Києва обернулась із союзної в окупаційну силу, Петлюра виходить із війська. Через кілька місяців, коли президія Національного союзу на чолі з Винниченком проголошує повстання проти гетьмана Скоропадського, Петлюрі доручають організацію збройних сил, що він і робить, ставши в листопаді 1918 року в Білій Церкві Головним отаманом

військ Української Народної Республіки, цебто одним із головних "лицарів абсурду", котрі, через кілька днів після проголошення повстання, здійснили Мотовилівське воєнне чудо, погромивши менше ніж тисячею самовідданих вояків десятитисячну армію оборонців Скоропадського. Що спонукало Винниченка погодитись на таке призначення свого колишнього протеже — не знаю; може, не було іншої підхожої для такої ролі кандидатури, як антипатичний тепер йому Петлюра, а може, на якийсь час Винниченко і сам увійшов у смак української незалежної державності, Прапором якої ставав чимраз більше Петлюра.

Так воно було чи інакше, а Петлюра аж до своєї трагічної загибелі в Парижі 1926 року лишався вірним ідеї української самостійної держави, тоді як Винниченко, а згодом і Грушевський капітулювали.

Об’єктивна історія записує в сонм своїх героїв не тільки переможців, як Богдан Хмельницький, а й переможених, як Наливайко, Залізняк і Мазепа. Петлюра, якому не рівнятись своїми статтями й кількома брошурами за дореволюційних часів з тим величезним внеском в скарбницю української літератури й науки, що зробили свого часу Винниченко й Грушевський, усе ж увійшов у новітню історію України як національний герой, тоді як Винниченко лишився талановитим письменником, а Грушевський видатним ученим.

Пізніше, на еміграції, якийсь Моркотун, людина, близька до оточення Скоропадського, опублікував сенсаційне викриття, ніби в Києві 1918 року було створено масонську ложу "Велика Україна" з усіма її зовнішніми й внутрішніми атрибутами — масками, таємничістю, а головне, з правилом взаємної допомоги один одному її членів. До цієї ложі входили ніби тоді і гетьман Скоропадський, і... Петлюра. Саме приналежністю до одної масонської ложі Моркотун пояснював те, що гетьманська адміністрація випустила Петлюру напередодні повстання з Лук’янівської в’язниці в Києві, а Скоропадському, оголошеному Директорією поза законом, пощастило втекти із здобутого повстанським військом Києва до Німеччини у вигляді забинтованого німецького

офіцера. Справді, дивною здається непередбачливість гетьманської адміністрації, як не менш дивним виглядає й те, що ексгетьман Скоропадський, опинившись у Німеччині, не пристав до російської білої еміграції, дарма що саме на білогвардійців спирався він від початку свого гетьманування аж до кінця, а "українізовувався" далі в Берліні. Однак Моркотунове викриття не спиралось на переконливі докази й більше скидалось на фантастику чи просто провокацію. Щоправда, вольові діячі, йдучи до певної мети, часто-густо не гребують засобами, і осягнута мета виправдує все, що прислужилося її здійсненню, та й Петлюра в травні 1920 року, виступаючи на зборах української громадськості в Кам’янці-Подільському, на закид йому щодо союзу з Польщею, цим давнім ворогом України, відповів полтавським анекдотом: "Тату, до нашої хати лізе чорт!" — каже син батькові, а батько: "Хто? Чорт? Пусте! Аби не москаль!" — проте, навіть вийшовши із соціал-демократичної партії, щоб не зв’язувати себе партійною приналежністю в своїй діяльності члена Директорії, Петлюра лишався й далі людиною демократичних переконань, і припустити його таємний альянс з колишнім генералом царського почту Скоропадським — неможлива річ.

Постає питання, чому Петлюрі не пощастило здійснити того, що вдалось Маннергеймові у Фінляндії, а Пілсудському, до речі, теж не військовому в минулому, в Польщі?

Тут ми впираємось у питання про значення особи в історії взагалі й в історії того чи того народу зокрема. Ортодоксальні марксисти зводили колись це значення майже до нуля, бо, мовляв, історію творять не окремі генії, а — маси. Але невже народні маси Німеччини, тої висококультурної Німеччини, що дала людству стільки світочів У філософії, літературі й музиці, самі перетворили себе у нелюдів-фашистів? Чи можна уявити Жовтневу революцію в Росії та її резонанс у всьому світі без Леніна та його провідної ролі? Безперечно, ні. Це зрозуміли й марксисти-більшовики в Росії, кинувшись у протилежну надмірність, що призвела до культу особи Сталіна.

Так у чому ж полягає феномен з Гітлером, цим колишнім унтер-офіцером австрійської армії й невдахою-художником, котрий піднісся до вершин європейської політики 30-х років нашого століття й набув сили нав’язувати свою бузувірську волю іншим державним керівникам і народам? Як зміг Ленін зі своєю партією більшовиків, Що являла собою меншість серед політичних партій Росії, вчинити Жовтневий переворот і дати імпульс до перетворення відсталої аграрної країни у могутню індустріальну державу?

Причину цих феноменів, мабуть, треба шукати не в казковій силі народних мас, навіть не в чудодійній геніальності вождів, а в чомусь іншому.

На мою думку, секрет полягає в тому, що певна особа свідомо, інтуїтивно чи поза своєю волею попадала у фокус історії — виходила на історичну арену своєї діяльності саме тоді, коли складались відповідні умови. Такими умовами в Німеччині був Версальський мир і його згубні для німців наслідки. Без Версаля не було б Гітлера й усіх тих страхіть, що завершились Другою світовою війною; без поразки Росії в Першій світовій війні, тої поразки, яка почала окреслюватись у перші ж місяці війни, Ленін і далі лишався б на еміграції, а Російська імперія не зазнала б тих разючих катаклізмів, Що випали далі на її долю.

Чому ж ні Петлюра, ні хто інший не попали у фокус історії й не Змогли вивести Україну в "народів вільних коло"?

І тут, кидаючи ретроспективний погляд у наше минуле, треба з сумом констатувати, що 1917 року ще не вистигли на Україні для "фокуса історії" потрібні умови. Можливість створити з України самостійну державу прийшла раніше, ніж ми до того були готові як нація.

Фінляндія ще до революції й війни мала автономію зі своїм сеймом і поліцією; вона була звільнена від рекрутського набору, через що її

чоловіча частина людності не перемелювалася в армії жорнами русифікації. Фінська культура, мова, релігія й увесь побут були занадто відмінні, щоб фіннів можна було асимілювати; природні багатства Фінляндії були незначні — вона не була таким життєво важливим куснем Російської імперії, як Україна, і її питома вага для Росії була, власне, стратегічна, а не економічна. Усе це полегшувало Маннергеймові можливість попасти у фокус історичних подій.

Польща, хоч і була позбавлена за передреволюційних часів будь-якої автономії й мусила давати свою молодь до російської армії та викидати якийсь відсоток своєї інтелігенції на асиміляцію (Пржевальський, Ціолковський, Дзержинський та інші), але її відривав від Росії католицизм, що переплітався з національним прагненням й був великим гальмом для асиміляції поляків. Польські повстання 1831 й 1863 років хоч і зазнали поразки, але лишилися в пам’яті народній, тоді як на Україні, після повстання Мазепи та марних спроб батька й сина Орликів, які по Мазепі перебрали прапор боротьби за визволення України, була мертвотна тиша понад два століття. Український нарід поринав у сплячку, забуваючи навіть своє національне ім’я. По закінченні Першої світової війни Польща стала об’єктом французьких інтересів на сході Европи, де Франція, втративши свого міцного союзника в особі "единой неделимой" Росії, котра сама потребувала допомоги Антанти в своїй громадянській війні проти більшовиків, зосередила всю увагу на поляках, цих "французах сходу", як замидувано звали їх у Франції, і докладала всіх сил, щоб допомогти Польщі виконати місію санітарного буфера між Европою і радянською Росією. Пілсудському простилося, що він на початку Першої світової війни воював проти царської Росії на боці центральних держав, командуючи польським легіоном, тим більше, що німці за незалежну поведінку Пілсудського розформували його легіон, а самого Пілсудського ув’язнили. На керівника незалежної Польщі міг би вийти й хтось інший, наприклад, генерал Галлер, котрий на кінець світової війни сформував із польських емігрантів у США корпус, але за Пілсудським була слава організатора перших польських боївок під час революції 1905 року й того сміливого політика, що перший підніс меч за

визволення Польщі, коли почалась Перша світова війна. Усе це і поставило Пілсудського у фокус історії відродження Польщі.

Ні Петлюра, ні хто з інших українських діячів не мав таких умов.

Український нарід, прокинувшись 1917 року від тривалого летаргійного сну, ще тільки перетворювався із сліпої етнічної маси в націю. Щоправда, цей процес відбувався прискореним темпом: українське робітництво вже висувало таких своїх проводарів, як арсенальський слюсар Коробенко або машиніст Київського залізничного вузла Сніжко; не можна було не помітити й таких передовиків національного руху серед селянства, як хлібороб і кустар з Биківні під Києвом Одинець та інших, що випливали на поверхню політичного життя в різних місцях України, однак пролетаріат у своїй масі був зросійщений, свідомими національно ставали лиш робітники цукрової промисловості та залізничники, а соціальні низи селянства були відвернуті від української державної ідеї гетьманською провокацією, коли від імені Української держави російські офіцери, повертаючи поміщиків у їхні маєтки, розстрілювали й шомполізували українських селян.

Замирити ці селянські низи з українством могла тільки радянська преса, котра, завдяки злиттю боротьбистів з більшовиками, почала виходити в 20-х роках українською мовою.

Рішучий курс на українізацію всієї освіти й культурного життя, який узяв нарком освіти УСРР Микола Скрипник, неабияк сприяв дерусифікації українських міст. Довго й заповзято довелось у 30-х роках сталінським карним органам попрацювати над викорчовуванням тих рясних пагінців, що проросли із зерен, які посіяв Скрипник, дарма що сам діяч, розчарувавшись у своїй ідеї гармонійного соціального й національного визволення України створенням УСРР, кінчив 1933 року життя самогубством…

1923 року впала остання цитадель селянського повстанського руху на Україні — Холодний яр, а з нею разом скінчились і силкування збройно вибороти Україні державну незалежність.

Отже, 1917 року, коли були об’єктивні можливості для створення своєї незалежної держави, ми не готові були зреалізувати їх, а в першій половині 20-х років, коли ми стали мати всі матеріальні й духовні передумови державності, таких можливостей уже не було…

Сучасний мій читач скаже: легко тобі тепер, коли все по всьому, осуджувати кроки тодішніх українських політичних діячів, що робили своє діло наосліп, і давати, запізнившись понад півстоліття, свої поради, а спробував би сам щось діяти на їхньому місці! Що ж — я теж дитина свого часу й свого народу. У ті вікопомні часи я тільки-но переступив своє повноліття, однак не був пасивним спостерігачем, а теж брав якусь мікроучасть у поточних історичних подіях. Я не політик і тому не обстоюю категоричність своїх міркувань щодо тодішніх людей і подій, але, завжди бажаючи тільки добра своєму народові, вважаю за своє право висловити свою думку, щоб мої наступники в майбутньому не повторювали наших помилок у минулому.

Хай дарує мені читач стильову кострубатість викладу думок — дбав за зміст, нехтуючи формою; хай не дивується повторам у тексті при наявності зайвих деталей — писалося це в занадто несприятливих умовах, коли не можна було надовго лишати написане в себе вдома, щоб небажані "відвідувачі", котрі мають службовий інтерес до всього написаного, не забрали і цей мій твір, не повертаючи його назад, як це вже траплялося в мене. А головне, поспішав закінчити свої спогади, поки ще живий і фізичні та розумові мої сили функціонують більш-менш нормально.

Отож, як казали римляни; feci quod potui, — зробив, що міг.

Початок спогадів, про що вже мовилося, подається з магнітофонного запису, який розшифрував і передав до публікації др. Олекса Горбач. Цей текст уперше побачив світ у ж. "Сучасність", ч. 12,1987 р. Ми передруковуємо зі збірника "Лицар неабсурдних ідей", що вийшов у "Бібліотеці журналу "Час" (1994 р.) за редакцією Лариси Залеської-Онишке-вич.

5

Обрізан чи обріз — рушниця з утятою цівкою, що давало змогу українським селянським повстанцям тих років носити її непомітною під одягом.

6

Бронштейн було справжнє прізвище Льва Троцького, тодішнього організатора й керівника збройних сил Радянської Росії. Л.Троцькии був з національності єврей, так само як і виходець із Румунії Х.Раковський.

7

Світ таки вузький: через десять років я випадково зустрів у Києві "пана Заглобу" на вулиці й одразу впізнав через цю шрапнельну кульку під шкірою чола. Він працював тепер старшим коректором у зразковій друкарні.

8

Гласний — депутат міської думи з правом вирішального голосу.

9

Шахрай і Мазлах були члени більшовицької партії й першого радянського уряду України, так званої "ЦИКУКи". Як українців, їх не задовольняло практичне розв’язання українського національного питання протягом 1918–1919 років, про що вони полемізували з Леніним у своїй книжці "До хвилі". 1920 року більшовицька партія послала Шахрая у врангелівське підпілля, де його схопила білогвардійська контррозвідка й замордувала. Мазлах лишався в партії до сталінських "чисток", коли був ліквідований. Книжка "До хвилі" являє собою нині бібліографічний раритет і перебуває в секретних фондах спеціальних бібліотек. У 60-х роках українські націоналісти перевидали її в Канаді, про що мені оповідав канадський комуніст Петро Кравчук, який має й читав її, але, як видно з його дальшої діяльності, не зробив для себе належних висновків…

10

Польща сама знає шлях на Москву! (Польс.)

11

Пістоль, пістоль! (Польс.)

12

Навіщо вам пістоль? (Польс.)

13

Воювати? А з ким пан буде воювати? (Польс.)

14

То, пане, не військо, а бидло! (Польс.)

15

Пане, від Кракова до Києва буде Польща! Так, пане, було, так, пане, й буде! (Польс.)

16

З Феліксом Гробіцьким я зустрівся через два роки в Охтирці, куди він приїхав, щоб разом із родиною та іншими польськими втікачами бути репатрійованим на батьківщину. Від Фелікса-більшовика не лишилось і сліду: реальна дійсність розвіяла всі його ілюзії... Ба навіть, дізнавшись, що я вступив до комуністичної партії, Фелікс став гірко, з властивим йому запалом, дорікати мені за цей мій, на його думку, аморальний крок. Ким він стане в Польщі — не уявляю собі, але певен, що там він не буде ні комуністом, ні чимось схожим на тих польських уланів, що трапились мені тої сумної осені 1919 року.

17

Я мав нагоду спостерігати 1918 року, як деякі поміщики з партії хліборобів-землевласників, котрі раніш дивились на українську мову не інакше як на "мужицьку" або "базарну" мову, сідали спішно вивчати цю мову, що стала раптом державною; я знав і "дворян", котрі брались за геральдичні спорохнявілі документи, дошукуючись свого гетьманського, полковницького чи бодай сотницького походження...

18

Пугача й кількох його однодумців розстріляли в січневі дні 1918 року на вулиці в Києві муравйовські матроси за розмову українською мовою; ті матроси, що, за тодішнім і теперішнім висловами партії більшовиків, "прийшли на допомогу повсталому українському пролетаріатові". Нероновича розстріляли як зрадника козаки Богданівського полку десь

між Киевом і Полтавою, коли українське військо в березні-квітні 1918 року наступало разом з німецькою армією.

19

Академік О. Білецький, що офіційно виступав українською мовою, а в родинному колі та серед близьких друзів говорив по-російському, якось напівжартома, напівсерйозно, цілком слушно висловився про Тичину: "Павло Григорович Тычина больше всего на свете боится советской власти"...

20

Восени 1918 року, коли у Фастові перебував штаб повсталого проти гетьмана й німців війська УНР, робітники Фастівського залізничного вузла склались грішми, купили й подарували білого коня Головному отаманові військ УНР С.Петлюрі, прохаючи його в'їхати на цьому коні в здобутий незабаром Київ. Не знаю, чи виконав це робітниче прохання Петлюра, чи уникнув такої помпезності, бо під час в'їзду Директорії до столиці я не був у Києві.

21

Гривня — фінансова одиниця, що її встановив уряд УНР замість гетьманських "карбованців". Гривня дорівнювала 1/2 карбованця й поділялась на 100 шагів; вартість кожного шага дорівнювала 1/2 копійки.

22

У світах забули про нас, як про окрему націю, після поразки Карла XII та Мазепи під Полтавою й марних змагань Пилипа й Григора Орликів повернути "козацькій нації" її втрачені права. У першій чверті XX століття ми мусили нагадувати про своє існування піснею, а за

теперішне визнання нашої окремішності платити кров’ю своєю на полях боїв та в катівнях ГУЛАГу…

23

"Союз земств и городов" — напівцивільна, напіввійськова організація, котру змушений був дозволити утворити царський уряд російським буржуазно-інтелігентським колам, бо вже 1915 року виявилось, що Росія не була підготована до тривалої війни з центральними державами: бракувало снарядів, набоїв і навіть рушниць, не кажучи вже про організацію постачання армії провіанту та санітарну службу. "Союз земств и городов" за короткий час зумів наладнати все потрібне, й на кінець 1916 року Росія мала повну можливість воювати далі. Працівники "Союза" носили військову уніформу й зброю, дарма що перебували в тилу, лиш відрізнялись особливими кокардами на кашкетах; це й дало привід фронтовикам прозвати працівників "Союза" — "земгусарами", що міцно прилипло до них.

24

Гетьманська адміністрація посадила Петлюру 1918 року в київську Лук’янівську в’язницю, відкіля він вийшов за тиждень перед протигетьманським повстанням.

25

Боротьбисти — члени Української комуністичної партії боротьбистів, що утворилася внаслідок диференціації Української партії соціалістів-революціонерів, де утворилось три течії — права, середня й ліва. З лівої, яка прийняла марксистську платформу, утворилась і 30-тисячна партія боротьбистів на чолі з Шумським, Блакитним, Полозом та іншими. Злившись із КП(б)У, боротьбисти під час сталінських чисток були майже всі розстріляні.

26

ВУЦВИК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, аналогічний до теперішньої Верховної Ради УРСР — щось на зразок парламенту.

27

"Екс" — експропріація, збройний наскок на банк, пошту тощо.